

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

БУЛГАКОВА Оксана Володимирівна

УДК 94(477)316.343.652(65.016+06.011) «1954/1964»

ДИСЕРТАЦІЯ

**Науково-педагогічна інтелігенція Радянської України
(середина 1950-х – перша половина 1960-х рр.):
формування, становище та діяльність**

07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О. В. Булгакова

Науковий керівник:
ДАНИЛЕНКО Віктор Михайлович
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України

Київ – 2018

ЗМІСТ**АНОТАЦІЯ****ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ 18****ВСТУП 20****РОЗДІЛ I. Історіографія, джерельна база та теоретико-методологічні засади дослідження**

1.1. Історіографія дослідження 24

1.2. Джерельна база 35

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження 49

РОЗДІЛ II. Науково-педагогічна інтелігенція: формування та функції

2.1. Формування науково-педагогічних кадрів та їхня кваліфікація 53

2.2. Суспільна, пропагандистська і навчально-виховна функції викладачів 75

2.3. Науково-педагогічні працівники у структурі наукової інтелігенції 100

РОЗДІЛ III. Позанавчальне життя науково-педагогічної інтелігенції

3.1. Відносини викладачів вишів з органами влади 119

3.2. XX з'їзд КПРС і суспільно-політичні настрої викладачів 141

3.3. Матеріально-побутове становище викладачів вишів 159

ВИСНОВКИ 183**СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ 191****ДОДАТКИ 240**

АНОТАЦІЯ

Булгакова О. В. Науково-педагогічна інтелігенція Радянської України (середина 1950-х – перша половина 1960-х рр.): формування, становище та діяльність. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Інститут історії України НАН України, Київ, 2018.

Зміст анотації

Дисертаційна робота присвячена дослідженню формування, становища та діяльності науково-педагогічної інтелігенції Української РСР у другій половині 1950-х – середині 1960-х рр.

У вступі обґрунтовано актуальність теми дисертаційного дослідження, предмет, об'єкт, мету, завдання, хронологічні межі та територіальні рамки.

Аналіз досліджень історії науково-педагогічної інтелігенції хрущовського періоду дозволив виділити три групи праць: радянські, сучасні українські та англійські дослідження. Чисельно велика перша група праць представлена здебільшого істориками Української РСР, які на республіканському матеріалі вивчали політику КПРС щодо інтелігенції загалом та працівників вищої школи зокрема, піднесення суспільної ролі інтелігенції, покращення її професійного становища, зв'язки з виробництвом, ідеологічну функцію, на підставі кількісних даних стверджуючи про прогрес радянської вищої школи. Образ інтелігенції радянського періоду загалом був позитивним. Водночас поза увагою дослідників залишались деякі соціальні характеристики науково-педагогічної інтелігенції, асоціальні явища в її середовищі, прояви корупції.

Сучасна українська історіографія позбулась заборонених тем, а розширена джерельна база робить можливим застосування різної методології. Науково-педагогічна інтелігенція досліджується як на матеріалах 1920–1930-х

рр., так і пізнього сталінізму. Попри наявність праць про вищу школу УРСР хрущовського періоду, потрібний перегляд усталених тверджень та поглиблення студій соціального плану. Характерною рисою сучасної української історіографії є часте узагальнення різних груп інтелігенції.

Зацікавлення англomовних дослідників історією української радянської інтелігенції, що мало місце в радянський період, обмежувалося відсутністю надійної джерельної бази. Наявні дослідження фокусуються на суспільній ролі інтелігенції у цілому. Загалом, попри значну увагу учених до інтелігенції хрущовського періоду, її соціальна історія містить прогалини, які спонукали нас звернутися до їх дослідження.

Джерельна база дослідження складається з архівних документів і матеріалів, опублікованих джерел, спогадів та періодичної преси.

У роботі використано матеріали шести архівосховищ України (ЦДАГОУ, ЦДАВО України, ГДА СБУ, ДАК, ДАКО, ДАЧО). Зазначено, що в архівних документах досить широко представлена офіційна інформація про кваліфікацію працівників вищої школи, відносини з органами влади, виконання ними функцій тощо. Збірники документів і матеріалів, періодичні видання Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти, в яких уміщуються постанови, розпорядження, доповнюють архівні матеріали і проливають світло на політику СРСР щодо вищої школи. Мемуари викладачів та сучасників доповнюють попередню групу джерел і наповнюють її суб'єктивним людським сприйняттям побутових реалій, відносин у колективі, переживань, настроїв тощо. Періодична преса розкриває суто офіційний образ науково-педагогічної інтелігенції, водночас дає цікаві матеріали про навчальну повсякденність.

Розмаїття, взаємодоповнення та взаємоперевірка джерел, їх критичний аналіз дають достатньо інформації для об'єктивного відтворення історії науково-педагогічної інтелігенції у період хрущовської «відлиги».

У дисертації використано основні наукові методи дослідження, зокрема загальнонаукові методи як індукція та дедукція, аналіз та синтез. Описовий

метод сприяв сполученню різних сюжетів в один, аналітичний текст. Завдяки проблемно-хронологічному методу вдалося розкрити динаміку становища науково-педагогічної інтелігенції у період, що вивчається, її формування та основні функції, з суворим дотриманням хронологічної послідовності й генетичного зв'язку. У роботі враховано досвід формування та становища науково-педагогічної інтелігенції радянської України міжвоєнного періоду. Під час написання роботи важливим інструментом став хронологічний принцип, що передбачає визнання за часом і простіром як категоріями фонового значення, суттєво стримуючи від поводження з необмеженим набором фактів, добираючи їх за місцем (Українська РСР) і часом (середина 1950-х – перша половина 1960-х рр.).

Застосований нами в дослідженні принцип історизму зумовив розгляд науково-педагогічної інтелігенції за унікальних історичних обставин, що склалися в досліджуваній перехідний період. Їх унікальність полягає у контрольованому «ліберальному повороті», що виявився незавершеним. Використання методу статистичного аналізу при роботі з даними радянської статистики допомогло простежити ключові зміни в професійних характеристиках науково-педагогічної інтелігенції, її трансформаціях, пов'язати з кількісними та якісними змінами суспільного життя і виявити багато прихованих деталей. У роботі використано концепт В.Данхем про «велику угоду» влади та середнього класу, за якою влада дозволяла певним групам населення окремі проступки в обмін на їхню лояльність.

Наукова новизна роботи полягає у переосмисленні історіографічних оцінок, введенні до наукового обігу документів і матеріалів та характеристиці науково-педагогічної інтелігенції як специфічної соціо професійної групи населення. У дисертації вперше визначено місце науково-педагогічної інтелігенції у структурі наукової інтелігенції; проведено комплексний аналіз кваліфікації викладачів вишів різних спеціальностей; виявлено та охарактеризовано прояви корупції в середовищі науково-педагогічної

інтелігенції; уточнено оцінку престижності праці викладачів; розкрито фаховий поділ працівників вищої школи.

У дисертації розглядається процес формування професорсько-викладацького складу вишів, що відбувалося за допомогою інституту аспірантури та безпосередньої кооптації з виробництва. Дослідження обставин проведення конкурсів на заміщення вакантних посад у вишах показало, що їхня ефективність була низькою. Упродовж досліджуваного періоду кваліфікаційні характеристики науково-педагогічної інтелігенції покращилися, проте поповнення лав викладачів як і раніше відбувалося шляхом кадрів без наукових ступенів та вчених звань.

У дисертації аналізується діяльність науково-педагогічної інтелігенції та виділяється її суспільна, пропагандистська та навчально-виховна функція. Примноження знань, публікація наукових праць, передача культурницького потенціалу нащадкам складали зміст суспільної функції.

Пропагандистська функція працівників вищої школи полягала у проведенні лекцій, бесід, консультацій на заводах, фабриках, підприємствах, установах тощо, під час яких відбувалося інформування населення про останні рішення чергового з'їзду КПРС або постанови уряду, міжнародну обстановку. Зміст усіх заходів був дуже політизованим, адже належало винятково хвалити Компартію та її керівників.

Навчально-виховна функція, за призначенням науково-педагогічної інтелігенції, була важливішою за пропагандистську, проте у радянській системі координат цінувалася менше. Навчання молоді основам певних наук та спеціальності загалом відбувалося у досить складних умовах, адже навчально-матеріальна база часто була незадовільною. Політичне виховання молоді домінувало над доцільністю прищеплення їм гуманістичних цінностей. Однак самовіддана праця викладачів сприяла підготовці потрібних спеціалістів для країни. У дисертації наводяться приклади неякісного виконання своїх функцій викладачами та їх переобтяженість бюрократичною роботою.

Державна політика щодо вищої школи у СРСР полягала у докладному регламентуванні навчального та виховного процесів та контролі за діяльністю науково-педагогічної інтелігенції. Щільна опіка працівників вищої школи свідчила про недовіру до них.

Для науково-педагогічної інтелігенції на першому місці за важливістю перебували КППС, потім радянський уряд, КПУ і нарешті уряд УРСР. Піітет до спецслужби публічно не виражався, проте її латентна присутність і повага (страх) сумніву не викликали. У дисертації зазначається, що важливу роль у відносинах науково-педагогічної інтелігенції з органами влади відігравав ректор чи директор вишу, який відстоював інтереси своїх підлеглих. Проаналізовано упривілейоване становище кафедр суспільних наук, завідувачі яких призначалися за погодженням з ЦК, а викладачі – з обкомом Компартії. Наголошено, що науково-педагогічна інтелігенція займала підлегле становище у відносинах з органами влади, проте влада також була зацікавлена в конструктивних відносинах з нею, адже вона залучалася до виконання важливих ідеологічних та експертних функцій.

Важливе місце для професійної характеристики науково-педагогічної інтелігенції має її розгляд у структурі наукової інтелігенції загалом. У дисертаційному дослідженні проаналізовано фаховий поділ як усієї, так і науково-педагогічної інтелігенції, наведено кількісні показники. Зазначено, що українські реалії підтверджували загальносоюзні тенденції про домінування науковців негуманітарних спеціальностей (технічні, фізико-математичні, біологічні науки тощо), тоді як гуманітарії поступалися як чисельно, так і за обсягом державної уваги.

На підставі джерел здійснена спроба переглянути усталене твердження про престижність професії науковця і обґрунтовано, що привабливість цієї професії була невисокою. Дещо вищою вона була у природничників, нижчою – у гуманітаріїв. Попри непогану зарплату, низькі конкурси до аспірантури, залучення у виші фахівців з виробництва, значна кількість у вишах осіб без

наукових та педагогічних регалій свідчили про інші професійні уподобання молоді.

У дисертації констатується, що науково-педагогічна інтелігенція активно відгукнулася на XX з'їзд КПРС, що став доленосним для країни. На підставі архівних даних про проведення закритих зборів партійного активу для обговорення секретної доповіді М.Хрущова зроблено висновок про три основні види реакції на його виступ: розгубленість з огляду на неясні перспективи для навчального процесу; схвалення і прагнення продовжити рішучу боротьбу з проявами «культу особи»; висловлювання занепокоєння і недоцільності розголошення інформації про репресії під приводом потенційних репутаційних втрат для Радянського Союзу.

Матеріально-побутовий компонент життя науково-педагогічної інтелігенції відігравав важливу роль, що впливав на настрій викладачів. У дисертації розглядається забезпеченість житлом працівників вищої школи і зазначається, що надання службового житла слугувало важливим чинником комплектування вишу кваліфікованими кадрами. Аналіз різних джерел дозволив виявити факти протиправної поведінки викладачів, що полягали у корупції та хабарництві. У дисертації розглянуто різноманітні приклади зловживання працівників вищої школи службовим становищем. Зазначено, що попри присутність у лавах викладачів хабарників, домінуючою групою залишались чесні принципові викладачі, які виховували молоде покоління на здорових моральних засадах.

Ключові слова: науково-педагогічна інтелігенція, Українська РСР, вища школа, науковці, викладачі, «хрущовська відлига».

SUMMARY

Bulhakova O. V. Scientific-pedagogical intelligentsia of Soviet Ukraine (mid-1950s – first half of 1960s): formation, position and activity. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of a candidate of historical sciences (doctor of philosophy) in specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2018.

Annotation content

The thesis is devoted to the study of the formation, position and activities of the scientific-pedagogical intelligentsia of the Ukrainian SSR in the second half of the 1950s - the mid-1960s.

The introduction substantiates the relevance of the subject of the dissertation research, subject, object, purpose, task, chronological boundaries and territorial boundaries.

Present consideration of the historiography of the scientific and pedagogical intellectuals of the Khrushchev period allowed to distinguish three groups of works: Soviet, modern Ukrainian and English-language studies. Numerically large, the first group of works is represented mainly by historians of the Ukrainian SSR, who, on republican material, studied the policy of the CPSU concerning the intellectuals in general and the workers of higher education in particular, raising the social role of the intelligentsia, improving its professional status, relations with production, ideological function, etc. The image of the intelligentsia of the Soviet period was positive. At the same time, out of the attention of researchers remained some social characteristics of the scientific and educational intelligentsia, and social phenomena in its environment, manifestations of corruption. Traditionally, Soviet historiography was de-personified.

Modern Ukrainian historiography got rid of banned topics, and an open source base makes it possible to use different methodologies. The scientific-pedagogical intelligentsia is investigated both on materials from the 1920's and 1930's, as well as on late Stalinism. Despite the availability of intelligence about the high school of the UkrSSR Khrushchev period, it is necessary to review the established statements and

deepen the studies of the social plan. A characteristic feature is the synthesis of different groups of intellectuals.

The interest of English-language researchers in the history of the Ukrainian Soviet intelligentsia, which took place in the Soviet period, was limited to the lack of a reliable source base. Existing research focuses on the social role of the intelligentsia in general.

The reference database of the study consists of archival documents and materials, published sources, memoirs and periodicals.

The paper uses the materials of five archival storage sites of Ukraine (TsDAGOU, TsDAVO of Ukraine, GHA SSU, DAK, DAKO, DACHO). It is noted that official documents on the qualifications of high school employees, relations with the authorities, functions, etc. are widely presented in the archival documents. Collections of documents and materials, periodicals of the Ministry of Higher and Secondary Special Education, which contain resolutions, order that, supplementing archival materials, shed light on the policy of the USSR for higher education. Memoirs of teachers, worked out for research, complement the previous group of sources and fill it with a human dimension – everyday realities, relationships in the team, experiences, mood, etc. The periodical press reveals a purely official image of the scientific and educational intelligentsia, while providing interesting materials about the educational everyday life.

Diversity, complementarity and mutual verification of sources, their critical analysis give enough information for the objective reproduction of the history of scientific and educational intelligentsia during the Khrushchev «thaw» period.

The dissertation uses the basic scientific methods of research. In the work of the general scientific methods of research, induction and deduction. Descriptive method helped to combine different stories into one, analytical text. Analysis and synthesis used as general scientific research methods. Thanks to the problem-chronological method, it was possible to reveal the dynamics of the situation of the scientific-pedagogical intelligentsia, its formation and basic functions, with strict adherence to the chronological sequence and genetic interconnection. During the

writing of the work, an important tool was the chronological principle that time and space create the background of events, significantly restraining the handling of unlimited facts, localizing them in place and time.

The principle of historicism applied by us determined the consideration of the scientific and pedagogical intellectuals in the specific historical conditions prevailing in the transitional period under study and the coverage of changes in the policy of the authorities regarding the intelligentsia and the situation of high school employees. The use of the statistical analysis method helped to analyze the key changes in the professional characteristics of the scientific and educational intelligentsia, its transformations, to link quantitative and qualitative changes in social life and to find an explanation of many latent processes and phenomena. The author is inclined to the theory of V. Danham of the «great deal» of power and the middle class, according to which the authorities allowed certain groups of the population separate offenses in exchange for loyalty.

The scientific novelty of the work consists in redefining historiographical assessments, the introduction of scientific documents and materials and the characterization of the scientific and educational intelligentsia as a specific socio-occupational group of the population. In the dissertation the place of scientific and pedagogical intellectuals in the structure of the scientific intelligentsia was first defined; a comprehensive analysis of the qualifications of the teachers of higher education of different specialties; the manifestations of corruption in the environment of the scientific and pedagogical intelligentsia were revealed and characterized; assessment of teachers' prestige of work is specified; the professional division of high school employees is revealed.

The dissertation examines the process of formation of the faculty of higher education, which was carried out with the help of the postgraduate study institute and direct co-optation in production. Investigating the circumstances of conducting competitions for filling vacancies in universities has shown that their effectiveness was low. During the studied period, qualifying characteristics of the scientific and pedagogical intelligentsia improved, however, the replenishment of teachers' ranks

was still carried out at the expense of personnel without scientific degrees and academic titles.

The dissertation analyzes the activity of the scientific-pedagogical intelligentsia and highlights its social, propaganda and educational-educational function. The increase of knowledge, the publication of scientific works, the transfer of cultural potential to the descendants were the content of the public function.

The propaganda function of high school employees was to hold lectures, talks, consultations at factories, factories, enterprises, institutions, etc., during which the public informed about the latest decisions of the next congress of the CPSU or the government decree, the international situation. The content of all the events was very politicized, because it was only necessary to praise the Communist Party and its leaders.

Educational function for the appointment of the scientific and pedagogical intelligentsia was more important than propaganda, but in the Soviet coordinate system it was less valuable. Teaching young people in the basics of certain sciences and specialty was generally under quite difficult conditions, because the educational and material base was insufficient. The political education of young people overshadowed the implantation of humanistic values. However, selfless teaching of teachers contributed to the preparation of the necessary specialists for the country. In the dissertation are examples of low-quality performance of their functions by teachers and their overload with bureaucratic work.

State policy on higher education in the USSR consisted in the detailed regulation of educational and educational processes and control over the activities of the scientific and educational intelligentsia. The tight burn of high school staff showed a distrust of them.

For the scientific and educational intelligentsia, the CPSU, then the Soviet government, the Communist Party of Ukraine, and finally the government of the Ukrainian SSR, were in the first place of great importance. Pyat to the intelligence service was not publicly expressed, but its latent presence and respect (fear) did not cause doubt. In the dissertation it is noted that the rector or the director of higher

education, who defended the interests of his subordinates, played an important role in the relations of the scientific-pedagogical intelligentsia with the authorities. It is analyzed the privileged position of the departments of social sciences, whose heads were appointed in agreement with the Central Committee, and the teachers - with the regional committee of the Communist Party. It was emphasized that the scientific-pedagogical intelligentsia occupied a subordinate position in relations with the authorities, but the authorities were also interested in constructive relations with the intelligentsia, which carried out important ideological and expert functions.

An important place for the professional characterization of the scientific and pedagogical intelligentsia is its consideration in the structure of the scientific intelligentsia in general. In the dissertation research the professional division of both the whole and scientific-pedagogical intellectuals, quantitative indicators is analyzed. It is noted that Ukrainian realities confirmed the all-union tendencies of the dominance of scientists of natural sciences (technical, physical and mathematical, biological sciences, etc.), while humanities gave way to the latter as numerically and in the amount of state attention.

On the basis of sources, the author makes an attempt to revise the established statement about the prestige of the profession of a scientist and indicates that the attractiveness of this profession was low. It was a bit higher in naturalists, and the lowest in humanities. In spite of a good salary, low contests in postgraduate studies, the involvement of high-level specialists in production, a significant number of people in higher educational establishments without scientific and pedagogical regalia showed other professional priorities in youth.

The dissertation states that the scientific-pedagogical intellectuals actively responded to the 20th Congress of the CPSU, which became fatal for the country. On the basis of archival data on the holding of a closed meeting of the party's assets to discuss the secret report of Khrushchev, it was concluded that there are three main types of reaction to Khrushchev's statement: confusion due to uncertain perspectives for the educational process; the approval and the desire to continue the resolute struggle with the relics of «personality cult»; expressing concern and inappropriate

disclosure of information about repression under the pretext of the threat of reputational losses for the Soviet Union.

The material and living component of the life of the scientific and educational intelligentsia played an important role in influencing the mood of the teachers. The dissertation examines the provision of housing for high school employees and states that the provision of official housing served as an important factor in ensuring higher education by skilled personnel. The analysis of various sources allowed to reveal the facts of the illegal behavior of teachers who were corruption and bribery. The dissertation deals with various examples of abuse of high school officials by office. It is emphasized that in the environment of high school employees, this was a tolerant phenomenon.

Key words: scientific-pedagogical intellectuals, Ukrainian SSR, high school, scientists, teachers, «Khrushchev thaw».

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ АВТОРКИ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Булгакова О.В. З історії розвитку історичної науки в Україні (кінець 1940-х – 1950-ті рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Вип. 15. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. С. 322–331.

2. Булгакова О.В. Кількісно-якісні показники науково-педагогічної інтелігенції України доби «відлиги» (на прикладі істориків) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Вип. 16. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 145–151.

3. Булгакова О.В. Науково-педагогічна інтелігенція України як об'єкт державної політики (середина 1950 – перша половина 1960 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Вип. 18. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 232–245.

4. Булгакова О.В. Становище наукової інтелігенції України у середині 1950-х рр. // Український історичний збірник. Вип.18. К.: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 261–266.

5. Булгакова О.В. Особливості формування науково-педагогічної інтелігенції Радянської України у середині 1950-х – першої половини 1960-х рр. // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. К.: Видавництво «Гілея», 2017. Вип. 125 (№10). С. 86–90 (видання входить до міжнародної наукометричної бази РІНЦ).

Публікації, які додатково відображають результати дослідження:

6. Булгакова О.В. Повсякденне життя наукової інтелігенції доби «відлиги» // Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / [Упоряд.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Ю.]. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 189–191.

7. Булгакова О.В. Окремі сторінки повсякденного життя гуманітарної інтелігенції України (др. пол. 1950-х – сер. 1960-х рр.) // Матеріали XXVIII-ї міжнародної наукової краєзнавчої конференції молодих учених (ХНУ імені В. Н. Каразіна, 17 грудня 2010 р.). Харків: Видавництво ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2011. С. 34–36.

8. Булгакова О.В. Науково-педагогічна інтелігенція України середини 1950-х – першої половини 1960-х років як об'єкт державної політики // Знаки питання в історії України: суспільство між традицією та модернізацією [Текст]: збірник матеріалів VIII Міжнародної наукової конференції, Ніжин, 5–6 квітня 2012 року / упоряд. Г.В. Самойленко; Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2012. С. 76–80.

9. Булгакова О.В. Зміни в становищі науково-педагогічної інтелігенції УРСР у «хрущовський» період // Матеріали V Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції [Текст]: м. Житомир, 9–10 листопада 2012 р.: зб. наук. пр. / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка. Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2012. С. 141–142.

10. Булгакова О.В. Повседневная жизнь гуманитарной интеллигенции Украины «оттепели»: трансформации жизни и мировоззрения // Социальная мобильность в традиционных обществах: история и современность: материалы Всерос. науч. конф. с международным участием, посвященной 90-летию со дня рождения профессора М.М. Мартыновой и 100-летию со дня рождения профессора Б.Г. Плющевского. Ижевск, 20–21 ноября 2012 г. / отв. ред. и сост. В.В. Пузанов. Ижевск, 2012. С. 343–351.

11. Булгакова О.В. Научно-педагогическая интеллигенция в структуре интеллигенции Украины в хрущевский период // Исторические документы и актуальные проблемы археографии, источниковедения, отечественной и всеобщей истории нового и новейшего времени. Сборник тезисов докладов участников Третьей международной конференции молодых ученых и

специалистов «Сію–2013» / [отв. ред. С.А. Котов]. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2013. С. 79–82.

12. Булгакова О.В. Динамика количественно-качественных показателей научно-педагогической интеллигенции Украины в «хрущевский» период // Педагогика высшей школы: диалог эпох: материалы Международной научно-практической конференции / под ред. И.Ю. Лапиной, С.Ю. Каргапольцева. СПб.: СПбГАСУ, 2013. С. 110–114.

13. Булгакова О.В. Влияние хрущевской «оттепели» на жизнь интеллигенции Украины. // XXth international scientific-practical conference «HUMAN AND NATURE SAFETY 2014» 7–9 May, 2014, ALEKSANDRO STULGINSKIO UNIVERSITETAS. Akademija, Kauno r., 2014. С. 97–99.

14. Булгакова О.В. Становище наукової інтелігенції України у середині 1950-х рр. // Матеріали Шостої Всеукраїнської наукової конференції «Інтелігенція і влада» 20–23 травня 2014 року. Одеса, «Астропринт» 2014. С. 28–30.

15. Булгакова О.В. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції // Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко; ред.-упор. Н.О. Лаас. К.: ІУ НАНУ, 2015. С. 556–574.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АН – Академія наук
ВАК – Вища атестаційна комісія
ВПК – Військово-промисловий комплекс
ВЦРПС – Всесоюзна центральна рада професійних спілок
ВЮЗІ – Всесоюзний юридичний заочний інститут
ГДА – Галузевий державний архів
ГПУ – Головне політичне управління
ДАК – Державний архів міста Києва
ДАКО – Державний архів Київської області
ДАЧО – Державний архів Чернігівської області
ДДУ – Дніпропетровський державний університет
КДБ – Комітет державної безпеки
КДУ – Київський державний університет
КПІ – Київський політехнічний інститут
КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу
КПУ – Комуністична партія України
КТІХП – Київський технологічний інститут харчової промисловості
ЛДУ – Львівський державний університет
МВО – Міністерство вищої освіти
МВС – Міністерство внутрішніх справ
МВССО – Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти
НТР – Науково-технічна революція
ОУН – Організація українських націоналістів
ПНР – Польська Народна Республіка
ПОРП – Польська об'єднана робітничка партія
РПШ – Республіканська партійна школа
СБУ – Служба безпеки України
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

США – Сполучені Штати Америки

УІЖ – Український історичний журнал

УНР – Угорська Народна Республіка

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ФНРЮ – Федеративна Народна Республіка Югославія

ХДУ – Харківський державний університет

ХІБІ – Харківський інженерно-будівельний інститут

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦК – Центральний комітет

ЧДУ – Чернівецький державний університет

ЧССР – Чехословацька Соціалістична Республіка

ВСТУП

Актуальність дослідження.

Зростання суспільно-політичної активності громадян України в останнє десятиліття актуалізує досвід громадянського розвитку в минулі історичні періоди. Надзвичайно цінним у цьому аспекті є т.зв. хрущовська відлига. Після смерті Й.Сталіна та доповіді М.Хрущова «Про культ особи та його наслідки» українське суспільство активізувалося у пошуках нової парадигми суспільно-політичного розвитку. Українська інтелігенція, усвідомлюючи необхідність змін, опинилася серед рушійних сил «відлиги» в культурній сфері, а згодом, незадоволена політичним курсом, стала важливою складовою руху шістдесятників і дисидентів.

Науково-педагогічна інтелігенція, яка виконує важливі функції, була особливою частиною радянського соціуму. У ті роки вона перебувала у складному становищі. Від умов праці, становища, настроїв, повсякденного життя залежало виконання науково-педагогічною інтелігенцією своїх функцій, серед яких однією з головних була навчально-виховна. Від способу формування та умов праці залежала її кваліфікація, а матеріально-побутове забезпечення впливало на престижність статусу викладача.

Сьогодні діяльність науково-педагогічної інтелігенції потребує поглибленого дослідження у рамках соціальної історії, адже вплив викладачів на студентську молодь як інтелектуальний капітал країни є надзвичайно важливим. Попри значний інтерес до історії інтелігенції радянської України періоду «хрущовської відлиги», вона вивчена не повно. Наявні дослідження про інтелігенцію на сьогодні не розкривають усієї повноти її тогочасного становища. Відхід від класової матеріалістичної методології нині дозволяє розкрити нові грані цієї професійної верстви, особливо враховуючи розмаїття джерел. Ці та низка інших обставин й визначають наукову актуальність і суспільне значення даної дисертаційної роботи.

Отже, **об'єктом** вивчення є інтелігенція України, її роль і місце в суспільстві.

Предмет висвітлення становить науково-педагогічна інтелігенція радянської України в середині 1950-х – першій половині 1960-х рр., процес її формування, становище та діяльність.

Мета дослідження – з'ясувати характерні особливості науково-педагогічної інтелігенції як окремої соціо професійної групи, умови її формування, функції, місце в науковому середовищі, настрої, матеріально-побутові умови життя.

Завдання:

- проаналізувати історіографію теми, виявити та схарактеризувати джерельну базу;
- виявити джерела формування науково-педагогічної інтелігенції, встановити її кваліфікаційні характеристики;
- простежити й оцінити виконання викладачами своїх функцій;
- визначити місце викладачів у структурі наукової інтелігенції;
- схарактеризувати стосунки викладачів вишів з владою;
- простежити суспільно-політичну реакцію викладачів на XX з'їзд КПРС;
- дослідити матеріально-побутове забезпечення та суспільну поведінку науково-педагогічної інтелігенції.

Хронологічними межами роботи визначено середину 1950-х – першу половину 1960-х рр. Нижня межа відображає початок післясталінських перетворень у радянській Україні, обмежену лібералізацію життя в усьому Радянському Союзі, тоді як верхня межа пов'язана з усуненням від влади М.Хрущова у жовтні 1964 р. і новим курсом Л.Брежнєва.

Територіальні межі теми охоплюють територію Української РСР станом на 1964 р. з урахуванням поточних змін внутрішнього адміністративно-територіального поділу.

Наукова новизна роботи полягає у виявленні особливостей і характеристик науково-педагогічної інтелігенції УРСР другої половини 50-х – першій пол. 60-х рр. XX ст. як специфічної соціо професійної групи населення.

вперше:

- простежено шляхи поповнення рядів науково-педагогічної інтелігенції;
- охарактеризовано місце науково-педагогічної інтелігенції у структурі наукової інтелігенції;
- проведено комплексний аналіз кваліфікації викладачів вишів різних спеціальностей;
- висвітлено суспільно-політичні настрої викладачів вищої школи після XX з'їзду КПРС;
- виявлено та охарактеризовано прояви корупції в середовищі науково-педагогічної інтелігенції;
- розкрито фаховий поділ працівників вищої школи;

подальшого розвитку набули:

- висвітлення стосунків науково-педагогічної інтелігенції з владою;
- оцінки способів формування науково-педагогічної інтелігенції;
- матеріально-побутове становище інтелігенції вищої школи;

уточнено:

- функції науково-педагогічної інтелігенції;
- ефективність комплектування вишів за допомогою конкурсів;
- оцінку престижності праці викладачів.

Зв'язок з темами. Дослідження виконувалося в рамках трьох тем відділу історії України другої половини XX століття Інституту історії України НАН України: «Соціальні трансформації в УРСР (середина 1950-х – перша половина 1960-х рр.)» (державний реєстраційний номер 0110U001018), «Українське суспільство в другій половині 1940-х – середині 1960-х рр.: між традицією і модернізацією» (державний реєстраційний номер 0113U002037) та «Україна в другій половині 1960-х – першій половині 1980-х: структури і практики повсякденності» (державний реєстраційний номер 0115U006870).

Наукова апробація. Дисертація обговорювалася на засіданні відділу історії України другої половини XX століття Інституту історії України НАН України.

Окремі положення та висновки дисертації доповідались на міжнародних науково-практичних конференціях: «Розвиток науки в університеті за 170 років очима молодих вчених та студентів» (Київ, 2004), «Історія повсякденності: теорія та практика» (Переяслав-Хмельницький, 2010), «28-ій Міжнародній краєзнавчій конференції молодих учених» (Харків, 2010), «Інститут історії України на зламі епох, у світлі традицій та перетворень 75 років інституціонального буття» (Київ, 2011), «Знаки питання в історії України: суспільство між традицією та модернізацією» (Ніжин, 2012), а також Всеукраїнській науковій конференції «Особистість в українській історії: погляд крізь віки» (до 100-річчя з дня народження академіка НАН України П.Т.Тронька) (Київ, 2015).

РОЗДІЛ І. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія дослідження

Радянська інтелігенція (зокрема, науково-педагогічна) як предмет дослідження користувалася популярністю суспільствознавців упродовж усієї історії СРСР. У радянській «тричленній» соціальній структурі вона займала цілком осібне місце, тож її вивчення було серед пріоритетів історіографії. Дослідники вивчали формування нової, радянської, інтелігенції та перетворення в її середовищі тощо [223; 249; 250; 395]. Аналогічно, значна кількість праць присвячувалась розвитку освіти загалом і вищої школи зокрема. Прогрес радянської держави в освітній сфері був очевидним. Ці успіхи в розвитку освіти, як одноголосно стверджувалося, відбувалися завдяки мудрій керівній роботі Компартії. «Керуючись ленінськими вказівками, КПРС постійно турбується про підготовку, розстановку та виховання кадрів, у тому числі наукових», – писав історик А.Слюсаренко [392, с. 14]. І в цих словах була значна доля правди, адже держава справді турбувалася освітою і педагогічними кадрами. Однак специфіка цієї турботи полягала в регулярних обговореннях освітніх і наукових справ на партійних зборах, що свідчило про зарегламентованість сфери й сувору опіку з боку партії.

Відомим дослідником радянської інтелігенції був український радянський історик Ю.Курносів. Докладністю та відповідністю ідеологічним установам характеризується одна з його перших праць. Він розглянув процес формування інтелігенції (спеціалістів) починаючи зі студентських лав, аналізуючи критерії відбору студентів до вишів. Історик вказував, що темпи зростання інтелігенції у 1959–1970 рр. були вищими, аніж інших соціальних груп населення, і це було «прогресивне зрушення», що сприяло «процесу стирання істотних відмінностей між працівниками розумової і фізичної праці», зміцненню «радянського народу». Він навів дані, що кількість наукових

працівників у порівнянні з іншими спеціалістами, зростала найшвидше – у 3,3 рази [328, с. 59–61].

Однією з наріжних праць в оцінці розвитку вищої школи на десятиліття стала колективна монографія, підготовлена до 50-річчя «Великої Жовтневої соціалістичної революції» [244]. Її «канонічний» характер підтверджує структура книги, що містить широке коло питань, уключаючи політику партії щодо вищої школи, її інституційний розвиток та роботу професорсько-викладацького складу. Розвиток вищої школи у повоєнне двадцятиліття представлений як неухильна й успішна робота Компартії й уряду над виправленням складного становища, об'єктивно спричиненого подіями Другої світової війни.

Серед багатьох уміщених у книзі фактів і даних можна віднайти відомості про кількісний склад аспірантів, науково-педагогічної інтелігенції, темпи приросту кваліфікованих кадрів тощо. Важливо, що деякі дані (зокрема про кваліфікацію викладачів кафедр суспільних наук) підтверджуються архівними матеріалами [244, с. 88; 6, арк. 85]. Водночас у монографії чітко видно оцінку розвитку вищої школи на підставі кількісних даних. Також міститься твердження про конкурси при працевлаштуванні у виші як інструмент підвищення відповідальності викладачів та залучення до педагогічної діяльності здібних молодих учених, висококваліфікованих працівників науки і виробництва [244, с. 59]. Його розгляд у дисертації спростовує таку оцінку. Підкресленням ідеологічної спрямованості даної монографії є відведення значного обсягу тексту історії діяльності та викладачам кафедр суспільних наук.

Історія науково-педагогічної інтелігенції хрущовського та наступних періодів у радянській історіографії представлялася як неухильний прогрес, а наявні труднощі пояснювалися об'єктивними причинами, або ж іноді «хрущовським волюнтаризмом». Успіхи оцінювалися у кількісному, а не якісному вимірі, недоліки та проблеми часто замовчувалися або поверхово констатувалися. Наприклад, правовий аналіз роботи викладачів, здійснений

В.Пастуховим, відбувався практично в односторонньому порядку як сутність нормативно-правових актів, що регулюють їх діяльність [358, с.132–141]. Натомість реальна ситуація з дотриманням багатьох норм у житті відсутня. Зокрема, нами виявлено факти роботи викладачів без використання відпусток, про що йтиметься у дисертації. Іншою характерною особливістю радянської історіографії була недостатня увага до ролі особистості в історії. Біографістика як жанр могла торкатися лише осіб «першого ряду», тоді як сотні і тисячі особистостей, вчителів «з великої літери» залишалися частиною «радянського народу», «народних мас», які ніби-то були творцями історії.

Таким чином, радянська історіографія науково-педагогічної інтелігенції досить чисельна, проте мала обмежене коло досліджуваних питань: склад викладачів, партійно-державна політика щодо вищої школи та її інституційний розвиток, трансформація змісту освіти тощо. Вузька джерельна база та партійний диктат зробили дослідження радянських істориків заангажованими та ідеологічно-кон'юнктурними.

Справжня дослідницька увага до періоду «хрущовської відлиги» проявилася тоді, коли процеси перебудови підштовхнули гласність, а розпад СРСР та ліквідація ідеологічного контролю надали можливості ученим об'єктивно оцінювати свою історію. Підживлював значний інтерес до радянського минулого загалом «архівний переворот», тобто широке відкриття архівів та розсекречення раніше таємних документів. Якісно новий етап у розвитку української історичної науки розпочався на початку 1990-х рр.

Свої підходи до вивчення інтелігенції має сучасна українська історіографія, яка представлена працями В.Даниленка, Г.Касьянова, О.Коляструк, М.Кузьменка та ін. [266; 324; 314]. Так, у монографії М.Кузьменка докладно розглядається науково-педагогічна інтелігенція 1920–1930-х рр., її характерні риси, особливості, повсякдення. У роботі пояснюється природа терміну «науково-педагогічна інтелігенція», який почали вживати більшовицькі лідери на початку 1920-х рр.

Хрущовський період привертав і привертає до себе значну увагу багатьох дослідників. Його ключова подія – XX з'їзд КПРС, на якому було викрито «культ особи» Й.Сталіна. Після цього почалася кампанія десталінізації, що передбачала певну демократизацію тоталітарного СРСР. Сам М.Хрущов відомий завдяки багатьом ініціативам, що неоднозначно сприймалися населенням. Реформування радянської країни, разом з усуненням ганебних проявів тоталітаризму, привело радянське суспільство у поживлення, яке залишило відображення у джерелах досить глибоко. Інформацію про політичні, економічні, суспільні та культурні процеси середини 1950-х – першої половини 1960-х рр., що є контекстом діяльності науково-педагогічної інтелігенції, різнобічно представлено у численних сучасних монографіях [267; 303; 310; 398; 452; 466; 463; 477].

Об'єктом значної уваги стала також науково-педагогічна та інтелігенція повоєнного сталінізму загалом [264; 470; 471 та ін.]. Так, українська дослідниця О.Прохоренко стверджує, що з кінця 1940-х рр. у ході поборювання «космополітизму» викладачів-євреїв масово звільняли з вишів. При цьому звільнення проходило з «розмитим» (фальшивим) поясненням. Вона стверджує, що «наслідки репресій проти педагогів єврейської національності були вражаючими, було втрачено велику кількість видатних представників серед професорсько-викладацьких кадрів». Водночас дослідниця вважає, що потрібно додатково й виважено дослідити це питання [368, с. 99–101].

О.Онищук торкнулася підготовки науково-технічної інтелігенції у контексті розвитку ВПК, аспірантури, відзначила численні проблеми та суперечності державної політики щодо підготовки високоякісних спеціалістів технічної галузі [354, с. 180–186; 355, с. 123–135]. Дослідниця проаналізувала широкий контекст діяльності науково-педагогічної інтелігенції хрущовського періоду. Вона стверджує, що «В академічних інститутах та внз заробітна плата кандидатів і докторів наук була зіставною з платнею партійних функціонерів середнього та вищого щаблів» [355, с. 132].

Українська дослідниця Г.Бойко, розглянувши проблеми матеріально-побутового забезпечення життя і праці науково-педагогічних працівників у період 1950-х – 1960-х рр. справедливо зацентувала на складних умовах життя і праці викладачів, незадовільному забезпеченні житлом тощо. Проте, автор зробила висновок, що «незважаючи на складні матеріальні умови життя і праці, більшість науково-педагогічних кадрів проводили наукову роботу, здійснювали навчальний процес на високому рівні, підвищували свою педагогічну майстерність, самовдосконалювались і працювали на розвиток УРСР» [226, с. 95–106].

І.Бодрухина, проаналізувавши соціально-побутові умови життя інтелігенції Донбасу, на нашу думку недостатньо розкриває соціальний аспект. Крім того, помітна обмеженість досліджень науково-педагогічної інтелігенції в українській історіографії, її чіткої структуризації, що не дозволила виокремити викладачів в окрему групу [225, с. 174–178]. Формування конкурсів як методу відбору викладачів вищої школи упродовж радянської доби провела Л.Смолярова [393, с. 83–90]. Щоправда, вона обмежилася лише історико-правовим розглядом питання, не урахувавши реалій та не оцінюючи їхню ефективність.

Окремі аспекти функціонування вишів можна віднайти в монографії Г.Боднар про повсякденне життя Львова в оцінці переселенців із сіл [224]. Вона написана із залученням значної кількості усних джерел. Г.Боднар торкається питання вступу вихідців із сіл до вишів і указує на існування хабарництва у середовищі викладачів та окремі випадки їхнього зверхнього ставлення до абітурієнтів із сіл [224, с. 129–135].

У контексті дослідження вищої школи один параграф науково-педагогічній інтелігенції присвятила українська дослідниця О.Сергійчук. Вона розглянула становище в аспірантурі у цей період, констатує недостатню роботу із залучення аспірантів, їх незадовільну підготовку, проте слушно указала на об'єктивні причини такого становища. До недоліків дисертації можна віднести виклад здебільшого інституційної історії та певну

знеосібленість розвитку вищої школи [474]. Історію вищої освіти у Харкові у період хрущовської «відлиги» С.Домбровська представила у вигляді навчально-методичної, наукової і виховної роботи у вишах міста, зображеній на фоні загальної характеристики вищої школи [451]. Вона констатує скоріше екстенсивний, аніж інтенсивний характер розвитку вищої школи, що негативно позначалося на якості освіти [451, с. 13].

Аналізуючи розвиток вищої школи західного регіону доби «відлиги», дослідниця М.Ветрова вказує, що на перших порах влада певною мірою не застосовувала репресивні заходи проти студентів і викладачів за навчальні недоліки. Перевага надавалася заходам громадського морального тиску на тих, хто вважався «відступником» [241, с. 292].

Цікаве дисертаційне дослідження науково-педагогічної інтелігенції, яке згодом вийшло окремою монографією, провів О.Лук'яненко [462]. Учений проаналізував динаміку покращення матеріально-побутового становища викладачів та студентів педагогічних вишів, їхні настрої у зв'язку з актуальними суспільно-політичними кампаніями тощо. Робота написана на основі залучення широкого кола джерел, а до недоліків слід віднести деяке захоплення історією Полтавського державного педагогічного інституту.

Популярний нині жанр біографістики також використовується для дослідження науково-педагогічної інтелігенції. Об'єктом уваги С.Юсова стала доля історика В.Голобуцького [432]; О.Мельник проаналізував професійну біографію історика М.Ковальського [468]; група авторів простежила науковий і педагогічний шлях історика І.Шульги [239] та ін. Безумовною перевагою робіт С.Юсова на фоні інших є зображення не лише «глянцевої» біографії науковця і педагога, але й того, що називають суб'єктивним фактором в історії: мотиви зміни роботи, непрості відносини у трудовому колективі, неформальні зв'язки, стан здоров'я тощо. Вочевидь, що просопографічне дослідження колективів українських навчальних закладів є перспективною справою і вимагає розширення методологічного інструментарію.

Загалом, науково-педагогічна інтелігенція хрущовського періоду має певну історію вивчення у сучасній українській історіографії. Для останньої характерні відсутність державно-ідеологічного замовлення, широке коло питань, що вивчаються, біографічні студії тощо. Повільна заміна радянської методології спричиняє здебільшого інституційний аспект вивчення історії вищої школи, тоді як соціальна складова історії відстає. Специфіка довідкових видань, що торкаються заслужених педагогів різних факультетів, що готуються до ювілеїв, обумовлює незначну увагу до соціального портрету викладачів. Зазвичай згадуються професійні здобутки, тоді як, наприклад, володіння іноземними мовами, закордонні наукові відрядження, сімейний стан тощо залишаються поза увагою учених.

Студії з історії Радянського Союзу є дуже популярними в Росії. Одним з сучасних російських істориків, який написав багато праць про період «відлиги», є О.Пижигов. У своїй книзі «Хрущовська “відлига”» автор торкнувся породжених ХХ з'їздом ліберальних настроїв та очікувань. Він показує, що суспільні процеси були також характерні і для вишів країни, де інтелігенція «гаряче підтримала» лінію ХХ з'їзду. Остання була учасником багатьох інтелектуальних дискусій, які завершилися безрезультатно. Зокрема, стверджує дослідник, значні повороти у внутрішньополітичному житті (ХХ з'їзд КПРС, розгром «антипартійної групи») породжували «бурхливі дискусії» у вишах країни. «У багатьох вузах комуністи висловлювалися за відміну обов'язкових іспитів з марксизму-ленінізму» [371, с. 101–104]. Однак, загалом інтелігенція залишалася відданою комуністичній ідеології та лише вимагала повернути народу «справжнього Леніна».

На думку сучасної російської дослідниці Г.Буднік, «науково-педагогічна інтелігенція – це викладачі й співробітники вищих навчальних закладів, дослідницька, навчальна і вихована діяльність яких спрямована на створення, збереження і розвиток теоретичних знань і методів їхнього практичного застосування, передачу студентам наукових і духовних цінностей, а також

участь у формуванні культурного середовища у вищій регіоні» [236, с. 21]. У цьому розлозі визначенні охоплено різноманітні функції інтелігенції.

Наукова інтелігенція, на думку іншої російської дослідниці Є.Гришиної, маючи як формальні ознаки насамперед вищу і післядипломну освіту, «особлива соціально-професійна група, для якої ідентифікація з наукою і науковим співтовариством лишається основою для формування життєвих сенсів і цілей» [258, с. 60]. Більше того, можемо це визначення проектувати і на науково-педагогічну інтелігенцію. Однак, функції в цих двох підгруп інтелігенції незважаючи на деякі спільні риси все ж відмінні. У подальшому ми розглядатимемо саме викладачів, тобто науково-педагогічну інтелігенцію. На нашу думку, доцільним буде використання поняття викладацька інтелігенція стосовно загалу науково-педагогічної інтелігенції. Деякі російські автори вживають термін «вузівська інтелігенція» [235; 236].

Історію російської наукової інтелігенції (у тому числі й науково-педагогічної) досліджувала А.Єремєєва [273]. Автор розглянула такі аспекти, як кадрове забезпечення, соціальний вимір науки, стосунки влади й науковців та ін. Констатуючи повагу до науки та її творців, А.Єремєєва указує, що «сцієнтизм радянських людей багато в чому ґрунтувався на вірі у безмежні можливості науки, її здатність змінити суспільство і наблизити краще майбутнє» [273, с. 178]. За її даними, зарплата вчених була у 3,5 рази, а професорсько-викладацького складу у 5 разів вищою за середній заробіток [273, с. 178]. Наше дослідження таких відмінностей не підтверджує. Стверджуючи про критику науковцями непересічних внутрішніх і зовнішніх подій, автор пов'язала дисидентські настрої перш за все з фізиками і математиками, які, на відміну від гуманітаріїв, уникали щоденного самообману в роботі [273, с. 153]. Українські реалії підтверджують російську тенденцію швидшого приросту наукових кадрів у технічних, медичних і фізико-математичних науках, зворотнім боком чого стало падіння відсотку кваліфікованості наукових кадрів [273, с. 139].

Розглянувши запровадження пенсійного забезпечення та його еволюцію для радянської інтелігенції О.Капустіна вказує на те, що «основна маса працівників інтелігентської професії забезпечувалась на менш вигідних умовах, аніж представники робітничого класу, особливо зайняті на шкідливих виробництвах». Водночас вона вказує на формування елітної групи інтелігенції, що отримувала персональні пенсії [302, с. 67–77].

До подвійного жанру належить праця І.Коляски [313]. Автор як канадійській українець навчався у РПШ при ЦК КПУ. Згодом він написав книгу, яка спирається на документальні дані і виглядає як аналітична робота. Проте іноді І.Коляска описує й особистий досвід перебування в Радянській Україні, свої розмови і враження від радянських реалій. Його монографія вийшла спочатку англійською мовою, а згодом була перекладена українською та має на собі тавро холодного ідеологічного і культурного протистояння між Радянським Союзом і США. І.Коляска ілюструє і доводить засилля російської культури в Україні, зросійщення освіти, домінування російських кадрів в Україні, менші освітні можливості українців.

Упереджене ставлення до радянського режиму І.Коляски проявляється в тому, що він вдається до дискусійних чи необґрунтованих тверджень. Так, констатує засилля росіян на керівних освітянських посадах він звертає увагу на прізвища, справедливо поділяючи їх на українські і російські. Будучи свідомим наявності винятків, він все ж свідчить, що люди з російськими прізвищами займають багато керівних посад, нашоухуючи на думку, що це негативно впливає на стан власне української освіти. На нашу думку, це твердження дискусійне, тому що треба ураховувати національну ідентичність цих людей. Навіть деякі етнічні українці поділяли радянську ідеологію і практику, щиро вірили в комунізм тощо, тому вважати їх шкідниками невірно. З іншого боку, навіть українці були змушені працювати в жорстких бюрократичних рамках, не маючи свободи дій.

Питання історії радянської інтелігенції порушувалися в західній історіографії. Як підкреслює Н.Лаас у кандидатській дисертації про

англомовну історіографію соціальної історії України другої половини 1940-х – середину 1960-х рр., брак оригінальних джерел спричинив труднощі для закордонних учених при дослідженні соціального устрою СРСР [461, с. 55]. Англomовні історики спиралися на офіційну радянську тричленну структуру суспільства, зазвичай додаючи до неї «правлячу еліту». За висновком дослідниці, на довгі десятиліття класичним для англomовної історіографії став поділ, запропонований А.Інкелесом. У ньому, по-перше, до інтелігенції включалися управлінці малих підприємств, офіцери, урядовці, а по-друге, вона ділилася на підгрупи: правляча еліта, вища інтелігенція, звичайна інтелігенція [461, с. 75]. Загалом дослідник виділив 10 груп радянського суспільства і працював у дослідницькій тоталітарній парадигмі.

Проведений Н.Лаас огляд історіографії дозволив виокремити англomовні праці та авторів, що присвячені і займалися історією інтелігенції. До них відносяться М.Метьюз, Л.Чьорчворд, Б.Кравченко та інші.

Інтелектуальне середовище радянських університетів 1948–1964 рр., передача інтелектуальної традиції студентам, стосунки між викладачами та студентами стали предметом вивчення Б.Тромлі [448]. На прикладі глибокого дослідження Московського державного університету, КДУ і Саратовського університету та спорадичної інформації про інші виші дослідник робить висновок про високий статус університетів у сфері освітніх послуг. Вони давали освіту, що відкривала двері до престижної кар'єри [448, р. 64–65]. Спираючись на спогади випускників вишів, Б.Тромлі звертає увагу на велику популярність та повагу студентів до т.зв. старої професури [448, р. 154]. Загалом, історик більше зосереджений на студентському середовищі як адресаті передачі ідей культурності. Слід позитивно відзначити той факт, що Б.Тромлі чітко вирізняє національні особливості СРСР.

Е.Нарвселіус присвятила своє дослідження інтелігенції у пострадянському Львові [444], значну увагу приділивши теоретичній та методологічній частині роботи. Проаналізувавши походження технічної інтелігенції у довоєнний період, К.Бейліс звернув увагу на те, що погляди

1960-х рр. на ключову роль технічної інтелігенції в управлінні сучасних індустріальних суспільств поділяли, вочевидь, і в Радянському Союзі. За його даними, саме з цієї групи інтелігенції рекрутувалася радянська еліта [438, р. 3, 6]. Такий висновок пояснює не лише суто практичні розрахунки виробничого використання технічної інтелігенції, але й неафішовані критерії кадрового добору чиновників.

У сучасну епоху інформаційних технологій неможливо обійтися без інтернету при науковому дослідженні. Оскільки предметом нашого дослідження є інтелігенція вишів, то нашу увагу привертають офіційні веб-сайти і сторінки вищих навчальних закладів та їхніх структурних підрозділів. Всі сучасні виші мають свої «віртуальні представництва». Майже всі навчальні заклади мають на своїх сайтах сторінки, присвячені їхній історії, проте наповнення цих інтернет-сторінок відрізняється.

Більшість розглянутих нами сайтів вишів дають досить лаконічну інформацію про історію конкретного навчального закладу. Зазвичай більше уваги приділяється заснуванню, першим крокам, основним віхам розвитку та сучасному стану. «Середня» історія (50-х – 60-х рр. ХХ ст.) є історією структури цього навчального закладу, переліком факультетських реорганізацій, процесом відкриття та закриття кафедр тощо. Такими є сторінки Національної академії внутрішніх справ України, Української академії друкарства, Одеського національного політехнічного університету, Одеського національного університету ім.І.Мечникова, Львівського національного аграрного університету імені Данила Галицького та ін [482; 484; 483; 485]. Національний медичний університет ім.О.Богомольця та Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут» наводять анотовану хронологію розвитку, яка не дає цілісного бачення історії всього навчального закладу [489; 486]. Вигідно відрізняється від інших сайт Національного технічного університету «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», на якому в розділі «Історія» викладено новітнє дослідження історії університету [490].

Окремі виші мають інтернет-сторінки з біографіями ректорів, викладачів, видатних випускників тощо [488; 481]. У цілому, загальним недоліком перелічених сторінок є відсутність спеціальної уваги до соціальної історії вишу, науково-педагогічних кадрів, труднощів їхнього повсякденного життя і професійної діяльності. Таким чином, на підставі інтернет-сторінок сучасних установ вищої школи може скластися неповний образ науково-педагогічної інтелігенції.

Таким чином, розгляд історіографії засвідчує певну наукову увагу до науково-педагогічної інтелігенції, проте вона потребує глибшого дослідження. Водночас бракує досліджень науково-педагогічної інтелігенції як окремого соціального прошарку, викладацьких кадрів у масштабі одного міста. Надзвичайно цікавим буде просопографічне дослідження викладачів того чи іншого вишу, хоча для цього необхідно посилити джерельну базу дослідження уключаючи усну історію та матеріали радянської спецслужби.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база досліджуваної проблеми складається з офіційних документів, публіцистики та документів приватного походження.

У процесі підготовки дисертаційного дослідження використовувалися матеріали таких архівосховищ: ЦДАГОУ, ЦДАВО України, ГДА СБУ, ДАК, ДАКО, ДАЧО.

Аналіз документів офіційного походження (звернення вишів, прохання, доповідні записки тощо) свідчить, що освітяни дуже часто апелювали не лише до профільного міністерства, а й до відділу науки і культури ЦК КПУ. Іноді вони намагалися навіть вплинути на власне міністерство по партійній лінії. Або ж апелювали паралельно і туди, і туди. Часто зверталися з приводу навіть не таких серйозних питань, як от нагородження за трудові заслуги та з нагоди ювілею грамотою Верховної Ради УРСР, хоча це прерогатива законодавчого органу.

У ЦДАГОУ нами використано матеріали фонду КПУ (ф. 1). Як відомо, Комуністична партія була керівною силою Радянського Союзу, тож її документи незамінні при дослідженні будь-якого питання. Перш за все, нами використано матеріали відділу науки і культури ЦК (оп. 71). Тут зібрано матеріали найрізноманітнішого характеру – накази, інформації, ділове листування, звіти та доповідні записки тощо. Вони засвідчують великий обсяг роботи цього відділу з керівництва цілою галуззю. У ньому йдеться про виші, переважно про інституційний розвиток, тоді як про інтереси викладачів написано набагато менше і не так докладно. ЦК КПУ виступав верховним суддею у різних справах, перед ним клопоталися обласні партійні комітети для посилення своїх прохань для збільшення шансів бути вирішеними задовільно.

Перелік конкретних різновидів документів цього опису (документація Управління у справах вищої школи при Раді міністрів УРСР, звітні інформації обкомів КПУ, інформаційні записки та супровідні документи, різноманітні матеріали профільного відділу, інші документи різного характеру та інших адресатів) дають підстави зробити висновок, що їх опрацювання дозволяє розкрити широкий перелік аспектів історії як інституційної, так і соціальної історії науково-педагогічної інтелігенції.

Офіційні документи переконливо свідчать про те, що і МВО, і керівництво вишів постійно озиралося на позицію партійних органів, воно не було самостійним. Доповідні інформації особливо акцентували увагу на викладачах суспільних дисциплін, які забезпечували політичну лінію партії у вишах. У порівнянні з іншими, на їхню адресу лунало не так багато критики. Представники партійних органів долучалися до проведення перевірок вишів, а також хотіли бути регуляторами їх кількості.

Важливе значення для висвітлення проблеми мають документи і матеріали ЦДАВО України. Тут зберігається діловодство виконавчих органів влади, зокрема профільних комітетів та міністерств. У фонді 582 (Статистичне управління УРСР при Центральному статистичному управлінні Ради Міністрів СРСР, 1948–1960, та Центральне статистичне управління при Раді Міністрів

УРСР, 1960–1978 рр.) міститься узагальнена інформація про виші Української РСР, контингент студентів тощо. Матеріали опису №10 цього фонду відбивають діяльність «Відділу статистики культури» з багатьма даними про вищу школу.

У фонді МВО УРСР (1955–1959 рр.), згодом – МВССО УРСР (1959–1991 рр.) даного архіву зберігається поточна документація про діяльність вищих навчальних закладів, листування з органами партійної влади, конкретними вишами, заяви та їхній розгляд тощо. Особливу цінність становлять стенограми засідання різних нарад керівництва, на яких їхні учасники (ректори, проректори, директори, секретарі парткомів) у присутності партійних і міністерських високопосадовців відверто розповідали про стан справ у їхньому виші.

Важливо звернути увагу на те, що архівні документи, обліковуючи інтелігенцію, не завжди класифікуючи її на групи (підгрупи), як це роблять сучасні дослідники. Досить часто науковці і викладачі об'єднуються в єдиний кошик, важко зрозуміти скільки ж їх насправді. Наприклад, довідка «Чисельність наукових працівників на 1 листопада 1965 р. по Українській РСР» Центрального статистичного управління УРСР, направлена в ЦК КПУ, зараховує до них і осіб без наукового ступеню чи вченого звання, проте проводять наукову роботу, зокрема, на промислових підприємствах, проектно-технологічних організаціях, проектно-конструкторських та проектних установах. Таких налічувалося 93984 особи [34, арк. 74]. Навіть за цією, на перший погляд докладною, довідкою не можна скласти чітке уявлення про науково-педагогічну інтелігенцію та її склад, виділити її із загального масиву, хоча в ній є графа про професорів і доцентів тощо. Форма представлення статистичного матеріалу досить погана. Так, в одній графі рахуються професори, академіки, члени-кореспонденти. По графі «у вузах» у сумі налічувалося 10775 академіків, членів-кореспондентів, професорів, доцентів і молодших наукових співробітників та асистентів, а всіх науковців у вишах (основних, без сумісників) – 39229 осіб [34, арк. 74].

У наступному документі цього ж відомства, того ж дня направлено туди ж само, цифра 93984 особи озаглавлена як «Кількість наукових, науково-педагогічних працівників (основних, без сумісників)» [34, арк. 75]. Отже, маємо відмінність у назвах груп щодо однієї і тієї цифри. Графи пояснюють, що йдеться про всіх (і наукових, і науково-педагогічних) працівників. Зауважимо, що науковий співробітник не завжди є науково-педагогічним працівником. Тобто єдиної чіткої системи обліку не було, а наявна неідеальна. З обох документів неможливо скласти уявлення про кількість докторів наук-професорів, докторів наук-доцентів, кандидатів наук-доцентів і кандидатів без вченого звання, викладачів кандидатів наук і просто викладачів. Тобто треба бути обережним і уважно підходити до архівних дефініцій.

В офіційних документах, джерелах викладачі вишів називалися також «науковими працівниками», часто без поділу на науковців-співробітників академічних установ і власне викладачів. Необхідно бути уважним і постійно звертати увагу на цю деталь. Інша особливість полягає у тому, що як у джерелах відображаються кваліфікації викладачів. Так, майже увесь час викладачі класифікуються на такі групи, як «професори, доктори наук», «доценти, кандидати наук», «викладачі без ступеня і вченого звання». Такий підхід ігнорує необхідність попереднього здобуття наукового ступеня як необхідну умову отримання вченого звання. Звання «доцента» могли отримувати досвідчені працівники з виробництва, якщо вони приходили викладати в інститут або університет. Так само докторський диплом не був обов'язковою умовою отримання звання професора. Зі слів міністра вищої і середньої спеціальної освіти Радянського Союзу В.Єлютіна, у 1961 році з 838 осіб, які отримали звання професора, 235 (або 28%) не мали докторської дисертації, а кожен третій, хто подавав документи, отримав відмову [10, арк. 257]. Він же указував на такий дивний факт, що деякі здобувачі вченого звання доцента не мали наукових праць. Це дає підстави говорити про низьку кваліфікацію кадрів. Набагато точніший термін, що зустрічається у джерелах, «професорсько-викладацький персонал».

Особливості складання багатьох таблиць обліку наукових і науково-педагогічних працівників ілюструють поєднання різних категорій в одній графі. Так, титульні звання академіка, члена-кореспондента АН УРСР об'єднувалися в одній графі з професорами. Насправді, останніми могли бути і кандидати наук, тому таке об'єднання не завжди є обгрунтованим. Разом обліковувалися доценти і старші наукові співробітники, також в одній графі рахувалися молодші наукові співробітники та асистенти.

При роботі з джерелами, що зберігаються в архівах, обов'язково зустрічаються такі документи, як доповідні інформації, звіти, довідки про роботу тощо. Наприклад, саме в «інформаціях» партійних органів містяться докладні дані про хід обговорення партійним керівництвом та активом тексту закритої доповіді М.Хрущова на XX з'їзді КПРС у 1956 р. Особливість цих джерел та їхня вартість є специфічними. Відгуки населення на викривальну промову першого секретаря ЦК КПРС та злочинця Й.Сталіна обговорювалися на вузькопублічних заходах, на яких були присутні керівники та актив, тобто лояльні до влади громадяни УРСР, які навряд чи могли критикувати начальство. Крім того, справжній протесний настрій (у разі наявності) учасників таких зборів притлумлювався присутністю інших на зібранні, тобто кожен доповідач не хотів видатися «білою вороною», тому говорив те, що допускалося. Чекати серйозної критичності від таких інформацій не варто ще й тому, що їх упорядники, хто звітував нагору про ці заходи, могли свідомо редагувати записані оцінки у кращий бік, адже в протилежному разі це б свідчило про недостатню політичну роботу в тій чи іншій парторганізації, низьку свідомість членів партії тощо. Все ж, поряд з традиційним славославством на адресу правлячої Компартії та уряду, М.Хрущова можна віднайти прояви критичності, справжніх думок і настроїв науково-педагогічної інтелігенції та їх поширеності [38, арк. 3–96].

Справжні, нерафіновані відгуки населення про XX з'їзд та його наслідки, поточний суспільно-політичний момент слід шукати в оперативних донесеннях секретних співробітників КДБ. Один з таких прикладів – це

відгуки, зібрані Управлінням КДБ по Київській області після доповіді. Такі відгуки містять мало або зовсім не містять вихвалянь актуальних рішень КПРС, М.Хрущова, а передають досить критичний настрій. Люди бачили, що десталінізація досить суперечлива, що у словах М.Хрущова є лукавство, непослідовність тощо [38, арк. 72–86].

Дуже цікавий різновид історичного джерела є стенограма, яка велася спеціальною людиною під час засідань, обміну думок, нарад тощо. Стенограми хоча й редагувалися, проте вони не носять такого офіційного характеру, бо не призначалися для оприлюднення. Це, як правило, жива розмова, тут часто присутні емоції, прямі або завуальовані скарги, реальний стан справ. Дуже часто вони йдуть у розріз із офіційною позицією влади. Так, у стенограмі директорів технічних вищих навчальних закладів УРСР у МВО УРСР 14–15 січня 1956 р. директор КПІ І.Плигунов заявив: «Обладнання Київського політехнічного інституту застаріло і нам дуже соромно, коли до нас приходять представники іноземних делегацій і ми не можемо повести їх в лабораторії. Мене сварили т.т. Поздняков, Червоненко, коли я сказав, що доки ми вчимо на морально застарілому обладнанні, ми не можемо сказати, що вчимо правильно» [4, арк. 26]. Тобто це свідчення наявності багатьох прихованих проблем та нюансів у повсякденному функціонуванні вишу, цікавих фактів, що не відображаються в офіційних публічних і непублічних документах. В інформації міністра МВССО А.Скаби про початок 1959/1960 р. секретарю ЦК КПУ С.Червоненку від 19 вересня 1959 р., про це указувалось дещо м'якше: «Постачання вузів Міністерства радіоапаратурою, радіодеталлями, біологічним та мінералогічними мікроскопами, лабораторно-нагрівальними, високовимірьювальними та іншими приладами здійснюється задовільно». Хоча нові лабораторії повністю забезпечені устаткуванням і приладами, «проте Держплан та окремі Укрголовпостачзбути при Держплані УРСР ще незадовільно постачають вузи Міністерства деякими найновішими, гостродефіцитними приладами та обладнанням» [7, арк. 12]. Тобто мало місце лакування дійсності.

На цій же нараді директор медичного інституту Алексеєнко прямо вказав, що «вимога соціального відбору» (тобто встановлені вимоги щодо домінуючої кількості робітників і дітей робітників, колгоспників і дітей колгоспників серед прийнятих, до 70%) перетворює вступний іспит на формальність [4, арк. 5]. Наявне банальне зізнання у маніпуляціях під час вступних кампаній, що здійснювалося з відома вищих органів, було фактичним «державним замовленням».

Радянські публічні документи мають дуже схожу структуру. Постанова чи інший документ партії, уряду чи міністерства мав зазвичай такий вигляд: актуальність питання, що розглядається, здобутки та недоліки, заходи до виконання. Обов'язковим елементом є згадка у першому абзаці рішень чергового актуального з'їзду КПРС. А в останньому – демонстрація бажання і переконання в тому, що справа В.Леніна буде продовжена, завдання будуть виконані тощо. Дуже часто в таких документах говорилося в напівтонах: «У викладанні історії КПРС, політичної економії та філософії все ще є серйозні недоліки» [113, с. 80]. Так міністр вищої освіти СРСР оцінював викладання цих дисциплін у 1956 р. Подібне формулювання має демонструвати існування динаміки позитивних змін. Оцінка викладання економічних дисциплін у 1956 р. чіткіша і негативніша: «В нинішній час економічна підготовка молодих спеціалістів у більшості вузів поставлена незадовільно» [113, с. 81]. Тобто так опосередковано дається оцінка науково-педагогічної інтелігенції, яка старанно працює і досягає певних успіхів у викладанні суспільних дисциплін, проте без змін все погано. Тобто документи часто не дають прямої оцінки якості інтелігенції, проте опосередковано про неї може свідчити оцінка партією стану справ у викладанні якоїсь дисципліни.

У процесі підготовки дисертації аналізувалися звернення викладачів у різні органи влади. Вони компактно зосереджені у ЦДАГОУ (ф. 1, оп. 41). Серед них досить часто зустрічалися скарги та прохання. Як історичне джерело скарга викладача є дуже цікавим джерелом. Її вирізняє освіченість автора, логічна побудова викладу, обґрунтування звернення, аргументація

своїх вимог. Водночас у ній так само підкреслена політична лояльність зверника, виопуклення спонукальних мотивів написання скарги як турботи про суспільний інтерес та авторитет Компартії.

Серед звернень можна відшукати корисливі міркування викладачів-скаржників. Полягали вони у тому, що описуючи неподобства, які нібито мали місце в виші, автори забувають, що вони самі були активними чи пасивними їх учасниками чи співучасниками. Проте допоки викладач працює – він мовчить про ці порушення. Для нього вони стають ганебними після обгрунтованого (чи ні) звільнення.

Розгляд таких апеляцій в органах влади показує, що ці скаржники зазвичай добивалися своєї мети. Попри велику кількість неправди у скаргах, для уникнення негативного суспільного резонансу та вгамування скаржника партійні органи могли, наприклад, допомогти працевлаштуватися. За допомогою звернень можна було спробувати вирішити особисті проблеми (отримання житла, працевлаштування тощо), а не державні. Наприклад, 16 січня 1957 р. аспірантка Д.Озерська написала секретарю ЦК КПУ С.Червоненку особистого листа. Вона писала: «Мені дуже неприємно звертатися до Вас в особистій справі, але я нашттовхнулася в справі захисту дисертації на такі труднощі, які я перебороти без Вашої допомоги не в силах» [45, арк. 157–158]. У листі йшлося про нібито суб'єктивні перешкоди, які створювалися редакцією журналу «Комуніст України». Вона називала вимоги редакції щодо доопрацювання статті, конкретних зауважень і посилення статті «безпідставними». Підставою для звернення саме до С.Червоненка став факт їхньої особистої зустрічі на якомусь заході. Тобто можна зробити висновок, що насправді аспірантка гіперболізувала свою проблему (хоча й проблеми з публікаціями були). По друге, очевидно, що такі проблеми міг би вирішити науковий керівник, проте вона звернулася саме в ЦК. Цей приклад підтверджує факт, що саме ЦК КПУ вважалось інстанцією справедливості.

Працювати зі зверненнями цікаво ще й тому, що слідом за ними, як правило, відбувається розгляд цього листа чиновниками. Дуже часто

наводиться справжній стан справ у виші. Можна виокремити ті риси, що зазвичай не підтверджувалися – хабарництво, волюнтаризм кадрової політики, порушення фінансової дисципліни, «телефонне» право тощо.

Поточна діловодна документація столичних вишів зберігається у фондах ДАК. Її комплексне опрацювання дозволяє скласти уявлення про практичну організацію діяльності вишів, оцінити характер відносин між різними центрами та субцентрами влади (ректорат–деканат–кафедра), проаналізувати розпорядження і накази з наукової та навчально-методичної роботи, плани роботи підрозділів вишу та звіти про діяльність професорсько-викладацького складу, скласти уявлення про виконавську дисципліну.

Нами використано фонди КДУ (ф. 1246). Тут містяться стенограми, робочі плани, звіти, довідки тощо, що розкривають умови роботи викладачів історичного (історико-філософського) факультету, тематику актуальних науково-дослідних робіт і т.д. Особові справи працівників вищої школи містять систематизовану інформацію про їхній життєвий і трудовий шлях, що є цінним для комплексного оцінювання покоління науково-педагогічної інтелігенції 1950-х – 1960-х рр.

Значний фактичний матеріал локального характеру, що доповнює інформацію загальнореспубліканського плану, зберігається у ДАКО. Для підготовки дисертації використовувалися документи і матеріали низки фондів, що характеризують ситуацію в сфері вищої освіти Києва та області. Зокрема, ф. 485 уміщує матеріали первинної партійної організації Київського державного педагогічного інституту ім.О.Горького. Партійні осередки вишів виступали їх субцентрами влади, тож опрацювання таких фондів (протоколи засідань, звіти, плани роботи тощо) дало можливість уявити місце Компартійного осередку вишу в повсякденному житті педагогічного інституту. Зокрема, партійний осередок міг навіть втручатися у формування навчального розкладу, вигіднішого для працівників кафедр суспільних наук. Водночас, значну роль у відносинах між партійним комітетом і керівництвом вишу відігравали особисті стосунки керівників.

Деякі матеріали фонду Київського обласного профспілкового комітету працівників освіти (у т.ч. вищої школи) (ф. 4808) проливають світло на діяльність осередків цієї організації, що офіційно носила громадський, а не державний характер. Насправді, робота профспілок, як засвідчують результати перевірок, протоколи засідань, звіти, клопотання тощо носила радше угодовський характер і захищала переважно інтереси влади, аніж працівників вишу.

Статистичні матеріали фонду «Статистичне управління Київської області Центрального статистичного управління при Раді Міністрів УРСР» (ф. 235) ДАКО містять відповідну інформацію про Київську область, дозволяючи пізнати її соціально-демографічний, економічний та інституційний потенціал. При роботі зі статистичними даними ми урахували її радянську специфіку, пам'ятаючи про негласний поділ на «відкрити» та «засекречену» інформацію, пропагандистське призначення деяких оприлюднюваних відомостей тощо. У фонді зберігаються діловодні матеріали, розпорядження та інструкції, власне дані тощо. Певний інтерес складають окремі супровідні текстові коментарі, серед яких зустрічаються як аналітичні, так і описові фрагменти.

Матеріали ДАЧО містять документацію про діяльність колективів вишів міст Чернігова та Ніжина. Використані нами особові фонди сприяли кращому розумінню умов праці та формування наукових інтересів викладачів. На нашу думку, матеріалів цих та інших особових фондів державних архівів України цілком може вистачити для дослідження інтелектуальної біографії науково-педагогічної інтелігенції Радянської України періоду «хрущовської відлиги».

Радянське суспільство перебувало під постійним моніторингом спецслужби – КДБ. Її оперативні документи зберігаються в ГДА СБУ (хоча деякі матеріали надсилалися в партійні та державні органи, тому їх можна знайти в ЦДАГОУ і ЦДАВО України). Діяльність КДБ спрямовувалася на протидію іноземним розвідкам щодо підриву авторитету СРСР, виявлення антирадянських елементів серед своїх громадян тощо. Тобто КДБ стояло на

сторожі радянської законності. Її діяльність проводилася за допомогою агентури.

У ГДА СБУ зберігаються оперативні документи про становище, настрої, проблеми різних соціальних груп, їхню реакцію на важливі суспільно-політичні події, антидержавні випадки тощо. Аналіз цих документів засвідчує, що науково-педагогічна інтелігенція перебувала серед об'єктів моніторингу нарівні з іншими. Практично у всіх зведеннях про настрої населення можна зустріти приклади висловлювань викладачів чи педагогів загалом.

Характерною особливістю відображення науково-педагогічної інтелігенції є її поєднання з молоддю – «інтелігенція та молодь». Безумовно, що перебуваючи в одному середовищі, у вишах чи інших навчальних установах, настрої викладачів часто передавалися студентам. Тому підстави для такого узагальнення існують. Водночас, викладачі відрізнялися за життєвим досвідом, за віком, за освітою від студентів, тому таке узагальнення настроїв не завжди є обґрунтованим.

Агентурні донесення, що стосуються ситуації і настроїв викладачів є досить докладними і водночас цікавими. Їхня особливість полягає в тому, що вони моніторилися горизонтально і вертикально. У 1956 р. Управління КДБ в Харківській області по лінії «інтелігенції і молоді» використовував 108 агентів. З них – 5 докторів і кандидатів наук, 3 наукових співробітників, 13 викладачів вищих і середніх спеціальних навчальних закладів, 3 артисти, 1 художник, 2 лікарі, 9 інженерно-технічних працівників, 14 службовців різних радянських установ, 47 студентів вишів, 7 студентів технікумів, 1 учень, 2 робітники і 1 безробітний [89, арк. 195]. Вже з цієї обмеженої інформації видно, що кількість викладачів (13, навіть якщо об'єднати з 5 докторами і кандидатами наук, а також 3 науковими співробітниками) серед агентів у 2,5–4 рази поступалась кількості студентів вишів. Тобто більше інформації спецслужба отримувала саме «знизу». Та й самі кдбісти зізнавалися, що «з 24 вищих навчальних закладів в театральному і зоотехнічному інститутах, 31 технікуму і 27 науково-дослідному інституті, що проводять важливі наукові

роботи, агентури немає зовсім. У 7 вузах є по одному агенту» [89, арк. 196]. Рід занять ще 48 агентів з іншого відділення КДБ, що працювали по цій же лінії, не розкрито. Працівники КДБ зізнавалися, що «агентурний апарат у цілому по цій лінії залишається крайньо малочисельним і не забезпечує виконання поставлених перед УКДБ завдань у справі своєчасного виявлення і присікання ворожої діяльності антирадянських елементів серед інтелігенції і молоді» [89, арк. 196]. Тобто інтелігенція загалом у тому числі науково-педагогічна інтелігенція з тих чи інших причин не була кістяком агентів КДБ.

У рамках сучасної вимоги використання методології суміжних гуманітарних наук цікавими є соціологічні опитування. Оскільки радянська соціологія перебувала під особливим «покровительством» партії, опитування громадської думки були нечастими і лише з тих питань, потенційно негативні відповіді на які не зашкодили б іміджу СРСР. У зв'язку з цим цікавим і неповторним є соціологічне опитування, яке у 1963 р. провів Інститут громадської думки «Комсомольської правди». Серед різних аспектів цього опитування нас цікавить вивчення вільного часу містян радянських міст. Вибірка складала 13123 людини. Результати показують, що репрезентативність була різною: переважно це були молоді люди 16–29 років, чоловіки, робітники за професією, більшість з середньою освітою, які мали свої будинки чи проживали у комунальних квартирах. Серед респондентів інтелігенція («інтелігенція, не зайнята на виробництві») складала бл.8%. Недоліком опитування для нашого дослідження є його широка географія, недостатня структурованість респондентів тощо. Однак ми будемо використовувати дані цього опитування, оскільки вони свого роду унікальні [259, с. 431–508].

Цікавий приклад усної історії – це опитування колишніх і нинішніх працівників Дніпропетровського національного університету. Цей наукознавчий та історико-краєзнавчий проект має назву «Усна історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара», а почав реалізовуватися у 2012 р. [383, с. 131–142]. У відповідях на 75 питань

опитувальної анкети розкриваються як сторінки офіційної, публічної історії науково-педагогічної інтелігенції, так і приватні дрібниці та реалії викладацького повсякдення [158].

При дослідженні науково-педагогічної інтелігенції хрущовського періоду використовувались збірники документів і матеріалів, що характеризують як епоху загалом, так і сферу вищої освіти зокрема. Так, використовувались матеріали XX–XXII з'їздів КПРС, які дають інформацію для розуміння контексту поведінки викладачів. Збірник «Вища школа» публікував багато уривків документів, опускаючи частину суттєвої інформації [113]. До подібних видань слід віднести збірник «Бюллетень Міністерства вищого образования СССР». Попри тижневу (згодом – двотижневу) періодичність цього видання, на його сторінках друкувалися нормативно-правові акти, інструктивні листи, рішення ВАК тощо. Уміщені документи засвідчують, по-перше значну кількість актів, що регулярно поповнювали регулятивну базу вищої освіти; по-друге, ступінь залежності міністерства від ЦК КПРС. У цілому, збірники складають значну цінність, адже суттєво полегшують роботу в архівах.

Доповнює опубліковані документи мемуарна література. Аналіз спогадів ускладнюється низкою обставин: виявленням спонукальних мотивів до їх написання та ретроспективністю, що іноді призводить до хронологічних помилок. Саме мемуари як приватна розповідь дозволяють передати людське сприйняття епохи, колективу, передати настрої, симпатії та антипатії тощо. Суб'єктивність автора мемуарів, місця «замовчування» та «титкульні» сюжети дають цікаву інформацію про пріоритетність тих чи інших сторін їх біографії.

Понад 60 років свого свідомого життя пов'язав з ХДУ історик І.Рибалка [192]. Його спогади, написані вже у незалежній Україні в 1997–1999 рр., розповідають про шлях автора від студентської лави до виходу на пенсію. Певний час він навіть займав посаду проректора університету, тож добре знав про закулісся функціонування цього вишу. Було помітно, що для їх написання він використовував архівні матеріали, проте щоденника не вів. І.Рибалка

висвітлює багато аспектів функціонування як Харківського університету, так і діяльності науково-педагогічної інтелігенції, характеризує стосунки між викладачами, проливає світло на механізм кадрових призначень. Автор констатує, що у період «відлиги» ідеологічний тиск на викладачів зменшився, були розширені можливості для вільних занять науковими дослідженнями.

Описуючи свою науково-викладацьку діяльність, І.Рибалка наводить чимало цікавих фактів, яких ми торкаємося у нашій роботі. Назагал, він дає позитивну оцінку професорсько-викладацькому складу Харківського університету, він – оптиміст і більшість своїх колег оцінював позитивно.

Основну увагу в своїх спогадах археолог і професор ХДУ В.Кадєєв приділив винятково своєму навчанню, археологічним розкопкам та науковим знахідкам, своїй науковій і педагогічній кар'єрі [180]. Це було зроблено свідомо, адже, як зазначив один з упорядників, «для нього мемуари, в першу чергу, повинні бути цікавими читачу-досліднику» [180, с. 10]. Вони написані у 2011–2013 рр. В.Кадєєв став аспірантом ХДУ у 1959 р., і потім був викладачем. Елементи соціальної історії та повсякденності у спогадах представлені надзвичайно бідно, його рання науково-педагогічна біографія видається дещо сухою. Мемуари відзначаються докладним фактажем про розвиток науки. Серед іншого, ми можемо дізнатися цікаву деталь, а саме, що урочисті святкування захисту дисертацій у 1970-х рр. були вже заборонені, тоді як успішний захист своєї кандидатської роботи у 1963 р. він відзначав у ресторані.

Джерельну базу дисертації суттєво збагатила періодична преса. Цінність представляють такі видання, як «Радянська освіта», центральні видання. Центральне місце у переліку періодики посідає «Радянська освіта» – орган МО і республіканського комітету профспілки працівників вищої освіти, школи і наукових установ УРСР. Спочатку газета виходила один раз на тиждень, згодом – двічі, інформуючи читачів про становище радянської освіти загалом. Попри здебільшого глорифікаційний характер уміщених статей, газета друкувала і фейлетони з життя вишів та критичні листи. Центральні газети

приділяють вишам менше уваги, проте краще висвітлюють і реагують на конфлікти. Характерною рисою газетних публікацій є те, що у них є не так багато статистичних даних, часто вони представлені у відносному (а не абсолютному) вимірі тощо. Проте заслуговує на увагу та обставина, що практично у кожній оглядовій статті містяться дозовані елементи неприципової критики. «На жаль, періодичні видання вишів, що часто носили спільну назву “За педагогічні кадри!” по архівосховищам України не збереглися» [462, с. 36].

Отже, джерельна база дисертаційного дослідження різнобічна й уключає як офіційні, так і неофіційні документи і матеріали. Вони наявні у значній кількості, а цінність і повнота уміщеної інформації дають підстави об'єктивно реконструювати історію науково-педагогічної інтелігенції. Критика джерел, їх комбінування, взаємодоповнення та перевірка дозволяють стверджувати, що джерельна база роботи достатня для розв'язання поставлених дослідницьких завдань.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

До складу науково-педагогічної інтелігенції слід зараховувати викладачів вищої школи незалежно від наявності чи відсутності наукового ступеня чи вченого звання. Саме ці кадри виступали у першу чергу вихователями мільйонів громадян, виконуючи педагогічну функцію. Водночас за своїми функціональними обов'язками вони мусили провадити науково-дослідницьку роботу, тобто продукувати наукові знання, виступати науковцями. Відповідно, об'єктом нашого дослідження є викладачі університетів, інститутів, академій, консерваторій. Разом з тим до науково-педагогічної інтелігенції відносяться і викладачі, які, маючи наукову ступінь чи вчене звання, працювали у середніх спеціальних навчальних закладах (технікумах і училищах), адже в ідеальному випадку вони зазвичай володіють

вищим інтелектуальним потенціалом, ніж колеги без наукового ступеня, виконуючи обидві функції науково-педагогічної інтелігенції.

Критерій захищеної кандидатської чи докторської дисертації та вчені звання доцента або професора не є визначальним критерієм приналежності до науково-педагогічної інтелігенції, оскільки суспільна функція інтелігенції полягає у продукуванні, примноженні та передачі інформаційно-культурницької традиції молодшому поколінню. У 1955 р. у 60% викладачів вищих навчальних закладів МВО УРСР науковий ступінь був відсутній, надалі ситуація покращувалася повільно. У 1961/1962 н.р. у вишах республіки працювало 3,6% професорів і докторів наук, 35% доцентів і кандидатів наук до загальної кількості викладачів.

До складу науково-педагогічної інтелігенції слід зараховувати також викладачів РПШ при ЦК КПУ, тобто навчального закладу, в якому проходили підготовку чи перепідготовку перспективні працівники партійно-радянських органів та редакцій газет. Станом на 1963 р. їх навчали 98 штатних співробітників, як докторів і кандидатів наук, професорів і доцентів, так і викладачів без наукового ступеня чи вченого звання. У 1964 р. – вже 86 осіб, у тому числі один доктор наук, 49 кандидатів наук, один професор, академік або член-кореспондент АН УРСР, 31 доцент. Це був специфічний вищий навчальний заклад з особливим контингентом, який підпорядковувався ЦК КПУ. Зарахування слухачів сюди здійснювалося за особливими правилами та лише тих осіб, які вже мали середню або навіть вищу освіту. Це була елітна школа для партійно-радянських чиновників.

Інтелігенція Української РСР зазначеного періоду – це переважно чи майже виключно мешканці міст. Крім того, треба мати на увазі географічну диспропорцію. Більше третини всієї української інтелігенції зосереджувалося в індустріально розвинених східних областях (Донецька, Ворошиловградська, Дніпропетровська, Харківська), містах Києві, Львові та Одесі [423, с. 351].

Характеризуючи кількісний склад науково-педагогічної інтелігенції ми ураховували ту обставину, що у хрущовські часи, коли влада почала вимагати

розширення зв'язків науки та виробництва, в вишах почали створювати наукові посади. Вони не були пов'язані з педагогічною роботою, а їх займали люди, що розробляли суто науково-практичні теми. Тобто, наприклад, 33815 наукових і науково-педагогічних посад в українських вишах станом на 1 листопада 1964 р. уключали і певну кількість не викладачів, а суто науковців. Ця кількість сягала 3 тисяч осіб.

При написанні дисертаційного дослідження урахувався концепт «Велика угода», запропонований Верою Данхем для повоєнного радянського режиму. Його суть полягає в тому, що це мовчазна угода радянського режиму із т.зв. середнім класом (інженери, управлінці та ін.), за якою лояльність до режиму конвертувалася в блага. На відміну від Великого терору другої половини 1930-х рр, після війни влада застосувала іншу лінію взаємовідносин з ними. Владі була потрібна інтелектуальна функція цих людей, тож в обмін на їхню публічну підтримку влада надавала їм стимули, яких хотів «середній клас» – житло, товари і відпочинок [440, р. 3–23].

У роботі застосовувалися загальнонаукові методи дослідження індукція та дедукція. Наявність однотипних фактів у різних регіонах, різних вишах різних міністерств давала підстави узагальнити ці явища (наприклад, залежність оновлення професорсько-викладацького складу вишу під час конкурсів від забезпечення вишом житлом) на всі виші УРСР. Так само інформація міністерства про наявність у його вишах певних недоліків дозволяла застосовувати дедуктивний метод, тобто вважати, що такі риси (напр., проблем з аспірантурою) з певною долею умовності притаманні кожному вишу. Це могло бути навіть за відсутності підтвердження такої інформації у відомих нам джерелах.

У роботі застосовано описовий метод, за допомогою якого розглянуто історичний фон діяльності науково-педагогічної інтелігенції, та передано статистичні дані. Описовий метод сприяв сполученню різних сюжетів в один, аналітичний текст. Аналіз і синтез використано як загальнонаукові методи наукового дослідження. Завдяки проблемно-хронологічному методу вдалося

розкрити динаміку становища науково-педагогічної інтелігенції у зазначений період, її формування та основні функції, з суворим дотриманням хронологічної послідовності подій та їхнього генетичного зв'язку.

Під час написання роботи важливим інструментом став хронологічний принцип, за яким час і простір як категорії виступають фоном подій, суттєво стримуючи від поводження з необмеженими фактами, локалізуючи їх за місцем (Українська РСР) і часом (середина 1950-х – перша пол. 1960-х рр.).

Застосований нами принцип історизму зумовив розгляд науково-педагогічної інтелігенції за унікальних історичних умов, що склалися в досліджуваній перехідний період. Унікальність останнього полягала в обмеженому «ліберальному повороті», який не був завершений. Принцип виступив важливим інструментом вивчення усього подієвого набору подій, притаманних вищій школі, через їх конкретно-історичну обумовленість та неповторність.

Використання методу статистичного аналізу при роботі з даними офіційної статистики допомогло проаналізувати виявити ключові зміни в професійних кваліфікаційних характеристиках науково-педагогічної інтелігенції, її трансформаціях, пов'язати з кількісними та якісними змінами суспільного життя і виявити багато прихованих тенденцій. Важливе значення для наукової роботи має комплексний підхід до аналізу історичних явищ і фактів як вимога урахування їх багатоманітності, їх прямого або опосередкованого впливу на становище інтелігенції (так само як мав місце вплив інтелігенції та суспільно-політичне життя) та її діяльність у силу включеності в інші процеси суспільного життя.

Отже, цілі і завдання дисертаційної роботи зумовили застосування комбінації принципів і методів історичного пізнання, необхідних для дослідження специфіки науково-педагогічної інтелігенції, наукових методів аналізу історичної літератури та комплексу операцій з верифікації джерел, що дозволило реалізувати поставлені завдання.

РОЗДІЛ II. НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ: ФОРМУВАННЯ ТА ФУНКЦІЇ

2.1. Формування науково-педагогічних кадрів та їхня кваліфікація

Науково-педагогічна інтелігенція, як окрема професійна група, має особливості свого формування. Обставини її підготовки та суспільно-політична атмосфера суттєво впливали на її склад та рівень кваліфікації. Розглянемо шляхи комплектування професорсько-викладацького корпусу та його професійні характеристики у зазначений період.

На відміну від інших соціальних класів та прошарків, інтелігенція як спільнота людей, чия робота пов'язана з розумовою працею, обов'язково мусила мати освіту. Науково-педагогічна інтелігенція повинна була, окрім вищої освіти, мати ще й поглиблену спеціалізовану підготовку, що проходила в аспірантурі вишів або наукових установ. Важливо указати, що до аспірантури вступали також вже викладачі деяких вишів, тому їхній статус не змінювався. У докторантурі наукова і науково-педагогічна інтелігенція покращували свою кваліфікацію, по суті, не змінюючи свій суспільний статус.

Джерела формування науково-педагогічної інтелігенції у середині 1950-х – першій половині 1960-х рр. полягали в науково-освітній або виробничій сферах. Стати викладачами могли кращі випускники вишів, які поступово готували і захищали дисертації без навчання в аспірантурі. Викладачі вишів комплектувалися з випускників аспірантури, до якої вступали учорашні студенти – вихідці з сімей двох дружніх класів (робітників і селян) та прошарку інтелігенції. Також до аспірантури цілеспрямовано приймали працівників з виробництва, тобто успішних практиків з промисловості, які відрізнялися від випускників вишів як віком, так і життєвим та трудовим досвідом. Нарешті, кращі, досвідчені працівники заводів і фабрик могли безпосередньо перейти на викладацьку роботу або суміщати її з виробничою.

Підготовка кадрів в аспірантурі у повоєнний період проходила складно, адже на те були об'єктивні причини. Вивезення обладнання, бібліотек вишів та академічних установ у 1941 році в тил СРСР, згодом руйнування приміщень, що доповнилися смертю тисяч кваліфікованих наукових і науково-педагогічних кадрів на фронті, їхнє неповернення додому з евакуації спричинили дуже важке становище в освітній сфері.

Довготривала відбудова і важке матеріальне становище не сприяли успішності дисертантів. Станом на 1 січня 1955 р. в аспірантурі науково-дослідних установ УРСР навчалося 858 аспірантів, в аспірантурі вишів міністерств союзного і республіканського підпорядкування (уключаючи інститути удосконалення лікарів) 2365 осіб [36, арк. 38]. «Підбір і підготовка аспірантів проводиться незадовільно: жоден аспірант не захистив кандидатської дисертації», – відзначалося 24 лютого 1953 р. у постанові секретаріату ЦК КПУ «Про роботу кафедри політичної економії Дніпропетровського державного університету ім.300-річчя возз'єднання України з Росією». За 1945–1953 рр. з 1135 аспірантів вишів та наукових установ м.Київ лише 18% своєчасно захистили дисертацію, ще 35% захистилися через 3–5 років, решта 47% не захистилися узагалі [36, арк. 38]. Із прийнятих за 1953–1957 рр. до Харківського інженерно-економічного інституту 49 аспірантів захистили дисертацію лише 13, без захисту закінчили 20 осіб, а 7 були відраховані за невиконання індивідуальних планів [23, арк. 127]. У 1950-х рр. ситуація покращувалася повільно. Не кращою була ситуація і в інших вишах України.

Набір в аспірантуру вишів, що підпорядковувалися МВО УРСР, у середині 1950-х рр. перебував у незадовільному стані. Попри скорочення на 112 осіб загальної кількості аспірантських місць результати вступу в 1955 р. були невтішні. Замість планованих 470 осіб було зараховано 278 осіб (або 59%). Нестача молодих і перспективних кадрів мала місце як у очній, так і заочній аспірантурі. При плані набору 345 осіб для навчання в аспірантурі з відривом від виробництва було набрано лише 207 осіб. Не виправдало себе

збільшення на 58 місць для аспірантів-заочників: при плані 125 осіб було набрано лише 71, що відповідало показникам 1953 року (67 осіб) [18, арк. 28–31]. Також з року в рік не виконувалися плани набору в аспірантуру ЛДУ: у 1957 р. прийнято лише 70% необхідної кількості, у 1958 р. – 80%, станом на 15 жовтня 1959 р. лише 62%, а випускники здебільшого не захищалися [24, арк. 132]. У КПІ у «1959 р. на 85 місць було подано 78 заяв, а до аспірантури зараховано тільки 63 чоловіки, серед них 38 – з відривом від виробництва» [490]. У 1963 р. аспірантура вишів або наукових установ республіки була заповнена на 97,6%, у 1964 р. – на 91,4% [392, с. 16]. Ситуація була доволі поширена по республіці та пояснювалася об'єктивними і суб'єктивними причинами. При цьому випускники вишів з «червоним» дипломом не мали переваг при вступі в аспірантуру, тобто складали усі три іспити.

Наведені показники характеризують ситуацію з набором в аспірантуру вишів лише одного міністерства – МВО УРСР, створеного у 1955 р. Воно опікувалося 58 вишами зі 134 республіканських узагалі. Крім цього, в Україні існували навчальні заклади, що підпорядковувалися галузевим міністерствам і відомствам – Міністерству шляхів сполучення СРСР, Міністерству зв'язку УРСР, Міністерству морського флоту СРСР, Міністерству сільського господарства СРСР, Центросоюзу УРСР, Міністерству цивільної авіації СРСР, Міністерству культури УРСР, Міністерству освіти УРСР, Міністерству охорони здоров'я УРСР, Міністерству торгівлі УРСР, Раді спортивних товариств і організацій УРСР. На нашу думку, у цих вишах ситуація зі вступною кампанією до аспірантури була не кращою, а аналогічною або гіршою. Причина полягала у тому, що для МВО УРСР навчання і робота університетів, інститутів тощо була прямою повсякденною турботою, а для профільних галузевих міністерств діяльність своїх вишів була лише одним з напрямків щоденної роботи. Тому останні не могли забезпечити ідеальний стан вступної кампанії в свої виші. Недоліки в справі комплектування аспірантур, що мали місце в АН УРСР, підтверджують тезу про проблеми з комплектуванням аспірантур в Українській РСР у середині 1950-х рр. загалом.

Конкурс в аспірантуру в системі АН УРСР відрізнявся суттєвим чином. Кількість охочих вступити була загалом набагато більшою – у 1957 р. при 123 місцях стаціонарної та заочної аспірантури налічувалося 258 осіб, які подали заяви на вступ. Щоправда, зарахували в аспірантуру на кілька осіб менше, аніж передбачали. Причинами цього були незадовільні результати вступних випробувань та деякі порушення умов вступу [21, арк. 28–29].

Низький конкурс в аспірантуру та бажання завідувачів кафедр не залишитися без зміни, годин та зарплати штовхало відповідальних осіб на порушення правил вступу. Так, деякі виші (Мелітопольський інститут механізації сільського господарства, Харківський автомобільно-дорожній інститут) не вимагали від вступників кваліфікаційних рефератів або опублікованих наукових робіт. Це було відступом від правил вступу. Вочевидь, письмове наукове дослідження слугувало суттєвою перешкодою для охочих вступити. У КДУ ім. Тараса Шевченка суттєві порушення полягали в запізненні рецензування рефератів абітурієнтів. Керівники окремих навчальних закладів дозволяли певним претендентам складати деякі іспити повторно. Недобір абітурієнтів змушував виші продовжувати строки вступної кампанії, проте цією нагодою майже ніхто не користався.

Серед причин такої ситуації автори доповідної записки відділу науки і культури ЦК КПУ, надісланої в ЦК КПУ 20 вересня 1955 р., вбачали бездіяльність (недостатню діяльність) керівництва вишів у справі набору в аспірантуру. Власне, відділ ЦК КПУ дорікав також обкомам партії, які не перевіряли виконання цього завдання і не допомогли вишам. Серед пропозицій називалися наступні: зобов'язати МВО УРСР продовжити терміни вступу і вжити рішучих заходів до залучення в аспірантуру талановитої молоді з числа тих, що працюють на виробництві [18, арк. 28–31].

Якщо оцінювати конкурс в аспірантуру як індикатор привабливості фаху науковця чи викладача, то слід вказати на те, що він міг бути несправжнім. Причини цього, на нашу думку, наступні. У сер. 1950-х рр. партія та уряд змушували виші та академічні установи вишукувати молодих і перспективних

людей, працівників з виробництва та схилити їх до вступу в аспірантуру. Але не всіх молодих людей це влаштовувало. Якщо для учорашніх випускників вишів навчання в аспірантурі ставало логічним продовженням процесу здобуття високої кваліфікації і проблем не створювало, то для «виробничників» це було проблематично. Вони мали робоче місце, яке в промисловості добре оплачувалося, вони могли мати сім'ю тощо і це стримувало їх поривати з трудовим колективом, рідним містом. До того ж, у тих умовах перспективи написання й успішного захисту кандидатської дисертації були неясні, фінансові стимули туманні. Багато з них вже були у віці. Слід мати на увазі, що для вступу належало скласти три іспити, тобто треба було заздалегідь готуватися, а це було не всім посильно. Отже, цілком закономірно, що не всі достойні, на думку начальства, бажали ставати аспірантами. Вони віддавали перевагу «синиці в руках» перед «журавлем у небі». Припускаємо, що дехто подавав документи «про людське око» аби уникнути докорів чи задовольнити начальство, яке було змушене шукати аспірантів.

Важливо вказати на ще одну цікаву причину вступу в аспірантуру. Після закінчення вишу випускників чекав державний розподіл і багато хто міг опинитися далеко від рідного краю та батьків. Багато хто не хотів по державному розподілу виїжджати в інші республіки Радянського Союзу або втікав звідти. Хімік І.Марцин згадував, що після закінчення КПІ він віддавав перевагу виробництву перед науковою кар'єрою. Проте його зупинив синівський обов'язок перед матір'ю, яка зазнала багато горя. Відтак, він вступив до аспірантури АН УРСР [189, с. 367] та залишився поряд з матір'ю, а не був відправлений на далеке підприємство. Тут нас цікавить той момент, що у випускника вишу не було бажання робити наукову кар'єру. Ймовірно, це було тому, що суспільний престиж наукової роботи був низьким. Сюди ж ми відносимо і науково-педагогічну кар'єру, що була тісно пов'язана з науковими дослідженнями. Тобто прагнення стати науковцем чи викладачем не було

справжнім мотивом людини, її зробили науково-педагогічною інтелігенцією обставини. Однак це не вказує на її низьку кваліфікацію у майбутньому.

Професіоналізм майбутніх викладачів багато в чому визначала початкова підготовка аспірантів. Краща базова підготовка дозволяла майбутнім кандидатам наук, за умов старання, покращити свою кваліфікацію, набути необхідних ділових якостей. Проте наведені дані свідчать про низький конкурс в аспірантуру вишів, що, ураховуючи державні плани та бажаність (чи навіть обов'язковість) їхнього виконання змушувало керівництво навчальних закладів приймати навіть слабких вступників. Недостатня базова підготовка деяких аспірантів, об'єктивні і суб'єктивні проблеми навчальної сфери визначили низькі показники захисту дисертацій наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр., тобто через 3-5 років після вступу до аспірантури. Тож не дивно, що з таким підходом до зарахування в аспірантуру приймали не найкращих, конкурс проводили формально, а ефективність навчання була незадовільною. Це негативно відбивалося на успішності аспірантів, їхніх можливостях написати і захистити дисертацію.

Так, у 1959 р. атестація аспірантів на вченій раді ХІБІ відбувалася без їхньої присутності [24, арк. 49]. Доцент Фарбер цього ж інституту давав таку характеристику своєму аспіранту 2-го року навчання Дуракову: «Ті цінні якості, які проявив Дураков, дозволяють мати надію, що він подолає великі труднощі, які йому необхідно буде подолати в проведенні експериментальної і теоретичної частини роботи» [24, арк. 49]. Фактично, керівник оцінював свого підлеглого потенційно, а не по факту виконаної роботи за два роки навчання. І це не був виняток. Зі 105 випускників аспірантури ЛДУ за 1956–1959 рр. захистили дисертації лише 34 особи (32%) [24, арк. 132]. З 10 докторських і 15 кандидатських дисертацій, передбачених перспективним планом Харківського юридичного інституту на 1959–1965 рр., була захищена лише одна докторська і 10 кандидатських дисертацій [12, арк. 267].

Із захистом дисертації існували проблеми такого роду, як вимоги постійної актуальності робіт. Як заявляв заступник директора Одеського

сільгоспінституту Семенов на нараді директорів вишів та їхніх заступників по науковій частині вишів м.Одеса 22 лютого 1958 р., доцент Брацлавець «написав роботу і здав на захист. У цей момент з'являється рішення партії з питань сільського господарства. Брацлавцю повертають роботу на доопрацювання. Він її переробив. Знову виходить нове рішення партії і уряду, роботу знову повертають на переробку. Упродовж всього цього періоду поки робота рухається по інстанціям, звісно, багато може бути рішень партії та уряду і щоразу Брацлавець мусить переробляти роботу. Експертна комісія дає своє позитивне рішення. Коли ж робота поступає у ВАК там заявляють, що це вже не та робота, яку він захищав. Винен Брацлавець в цьому чи ні? Давайте поглянемо правді у вічі» [22, арк. 198]. Тобто Семенов критикував бюрократію, політичні практики Радянського Союзу, що змушувала науковців постійно актуалізувати у своїх роботах останні рішення партії та уряду.

Згаданий заступник директора Одеського сільгоспінституту Семенов на тій самій нараді вказував на ще одну важливу суб'єктивну проблему при захисті дисертацій: «... хіба це секрет для нас, що у низці розділів науки існують монополісти-вчені і коли ви представляєте вашу докторську роботу на захист, то такий монополіст, що розпоряджається долями людей, свідомо ставить перешкоди цим працям за рахунок того, що якщо він один, то він помітний, він фігура (постать), а якщо таких фігур буде 5-8, то це його не задовольняє, навіщо ж пропускати?» [22, арк. 200]. Саме так він пояснював відмову багатьох науковців, які мають великий досвід роботи та багато публікацій, захищати докторську дисертацію. Є підстави вважати протидію В.Голобуцькому з боку професора КДУ А.Введенського у 1949 р. боязню останнього втратити «науково-педагогічний комфорт» [432, с. 113].

Отже, попри актуальну потребу в висококваліфікованих кадрах у вишах УРСР існували численні перешкоди для підготовки і захисту кваліфікаційних робіт. Ці перешкоди поділяються на об'єктивні та суб'єктивні. До перших з них відносяться такі як брак або слабкість матеріальної чи лабораторно-дослідної баз, нестача приладів, загалом важкі матеріально-фінансові та

побутові умови функціонування українських вишів, що стримувало проведення дослідів, публікацію результатів дослідження. Іноді аспіранти за власний кошт мушили купувати піддослідних тварин, що було дуже обтяжливо в умовах важкого становища населення. Вони були характерними для всього Радянського Союзу. До суб'єктивних причин, які заважали збільшенню кількості захистів дисертацій, відносяться недостатня престижність викладацької праці. Не завжди талановита молодь йшла в аспірантуру за покликом душі, або взагалі не йшла, адже це не давало швидких матеріальних переваг. По-друге, захист був досить бюрократизованою справою, присутній розгляд справи аспіранта та процедура оформлення захисту у ВАК могли тривати рік або й більше, що оберталося додатковим фізичним і психологічним навантаженням на здобувача. По-третє, мала місце суб'єктивна воля окремих науковців, що штучно стримували і перешкоджали захищати докторські дисертації колегам. Саме про таких «вчених-монополістів» говорив Семенов з Одеського сільгоспінституту.

Певні проблеми існували в справі розподілу аспірантів після закінчення навчання. Як свідчать документи, у середині 1950-х рр. при значному відсотку викладачів без наукового ступеня деякі успішні аспіранти мали труднощі з працевлаштуванням. Тобто, керівництво окремих кафедр та факультетів не було зацікавлене в прийманні їх на роботу, адже це означало б позбавлення робочого місця інших викладачів, тих, які не мали захищеної дисертації. Відповідно, виші могли стримувати набір аспірантів, які в майбутньому склали б конкуренцію наявним кадрам. Тут наявні якісь неформальні зв'язки, таємні домовленості, що заважали наповненню кафедр висококваліфікованими спеціалістами. Тобто через штучні перешкоди талановита молодь, ніби передбачаючи проблеми з працевлаштуванням після закінчення аспірантури, йшла на виробництво.

Ті, хто незадовільно завершив навчання в аспірантурі, відправлялися на роботу в середню школу або на виробництво. Були проблеми з працевлаштуванням навіть кваліфікованих кадрів. Так, у 1955 р. з 227

випускників аспірантури вишів, що підпорядковувалися МВО, лише 198 (або 87%) осіб написали або захистили дисертації. Їх належало розподілити до тих чи інших вищих навчальних закладів чи наукових установ. За два місяці до закінчення навчання майже 30% не отримали призначення, з яких більшість складала саме гуманітарії – 25 філологів, 5 – філософів, 4 – історики КПРС та ін. [18, арк. 4–6]. У 1959/1960 н. р. до вишів МВССО направлені на науково-педагогічну роботу 143 випускники аспірантури, їх призначали на посади асистентів та наукових співробітників. У такий спосіб було поповнено склад викладачів нових і регіональних вишів (Запорізький машинобудівний інститут, Український заочний політехнічний інститут та ін.) [7, арк. 6].

Проблеми з аспірантурою залишалися і надалі. Доповідна записка «Про стан прийому до аспірантури по кафедрах суспільних наук у вищих учбових закладах УРСР» констатувала підвищення якості добору кандидатів, збільшення кількості охочих навчатися в ній. Проте вимагалось проведення роз'яснювальної роботи. Кількість заяв на місце була 2–3. Однак деякі виші не виконали плани набору по суспільних науках – ДДУ, Київський інженерно-будівельний інститут. Зустрічалися випадки, коли приймали людей, які не мали відповідної освіти (філологів, асистентів кафедри тощо). Реферати деяких були на низькому рівні [12, арк. 275–276]. Вимога керівництва поліпшити «роз'яснювальну роботу серед працівників учбових закладів і наукових установ» означала наявність інших, пріоритетних завдань або проблем у вишах, що мали більшу актуальність.

20 серпня 1956 р. ЦК КПРС і Рада міністрів СРСР прийняли постанову «Про заходи по покращенню підготовки і атестації наукових і педагогічних кадрів», яка, окрім конкретних заходів, демонструвала стан підготовки науково-викладацьких кадрів. Влада відзначала певні успіхи в справі підготовки наукових і педагогічних кадрів, проте, констатуючи зростання ролі науки, вказувала, що «існуючий порядок підготовки наукових і педагогічних кадрів через аспірантуру і докторантуру не відповідає вимогам подальшого розвитку науки і завданням технічного прогресу» [1, арк. 5, 8]. Вказані тут

недоліки підготовки полягали у низькій якості дисертацій, недостатня вимогливість вчених рад, безпідставне засекречення деяких досліджень, непідготовленість багатьох молодих кандидатів наук до самостійної дослідницької і педагогічної діяльності тощо. У постанові зазначалося, що готується недостатня кількість аспірантів з точних природничих наук, тоді як у деяких гуманітарних науках був надлишок аспірантів. По суті, це була оцінка не лише системи підготовки науково-педагогічних кадрів, але й кадрів власне інтелігенції, яка не відповідала вимогам Компартії, що відбувалося через її низьку кваліфікацію. Інтелігенція, що поставала конформістською, не справлялася із завданнями, покладеними на неї, допускала формалізм, лакування дійсності тощо.

Постанова запроваджувала нові правила приймання в аспірантуру. Відтепер туди мали приймати лише осіб, які мали досвід практичної роботи не менше 2-х років по профілю обраної наукової спеціальності і проявили здібності до наукової діяльності. Цікаво те, що якщо в аспірантуру вишів спеціалісти з виробництва не хотіли йти, то кількість «виробничників» у стаціонарній аспірантурі АН УРСР перевищувала випускників вишів останнього року в 4 рази, а в заочну – всі аспіранти прийшли саме з виробництва [21, арк. 28–34].

Вступ до аспірантури одразу після закінчення вишу був винятком і лише за такими теоретичними спеціальностями, як математика, теоретична фізика та ін. Всі вступники мусили складати іспити та представити письмовий реферат або опубліковану працю з обраної спеціальності. Термін навчання в очній аспірантурі складав три роки. Аспіранти забезпечувалися стипендією, яка для вступників з виробництва не могла бути меншою за отримувану зарплату, до вступу, але не вище 1000 руб. (у цінах до 1961 р.). «Ті, хто закінчив аспірантуру і захистив кандидатські дисертації мають переважне право займати вакантні посади в науково-дослідницьких установах, лабораторіях, вищих навчальних закладах і виробничих лабораторіях», – вказувалось у постанові [19, арк. 61–63].

У Радянському Союзі вважали, що люди, знайомі з практикою, краще освоюють теорію справи. Саме тому було взято курс на приймання до аспірантури та студентських лав людей з 2-х річним трудовим стажем. Поступово саме люди з виробничим досвідом стали основним контингентом аспірантур. Так, у ЛДУ у 1959 р. таких прийнято 80% від усіх аспірантів [24, арк. 123]. Насправді, вимоги приймати до аспірантури працівників з виробництва не давали гарантію, що такі кадри будуть якіснішими, тому що вони знайомі з практикою, а опанування теорією перетворить їх на фахівців високого класу. Ми схильні поставити ці розрахунки радянських чиновників під сумнів. Так, на початку 1960 р. постанова ЦК КПУ встановлювала пільгові умови вступу до вищих і середніх спеціальних навчальних закладів «працюючої молоді». Коли у лютому 1963 р. у ЦК КПУ проаналізували виконання цієї постанови, виявилось, що тут існує багато недоліків. Серед таких «виробничих стипендіатів» (тобто тих, хто рекомендувався підприємством на навчання і отримував від нього стипендію) було близько 20-30% невстигаючих, 33% таких абітурієнтів отримали незадовільні оцінки на вступних іспитах. Очевидно, що причиною низької успішності була тимчасова перерва в освіті.

За аналогією, перерва після вишівської освіти також була не на користь потенційним аспірантам. З одного боку, вони застосовували свої знання на практиці, закріплювали їх, але з іншого – переставали вчитися, поповнювати і розширювати свої знання шляхом самоосвіти. Не так просто їм було скласти іноземну мову як вступний іспит до аспірантури.

Отже, аспірантура була місцем підготовки науково-педагогічної інтелігенції, яка надавала додаткові знання і кваліфікацію здібним випускникам вишів та працівникам з виробництва. Важливо зазначити, що не всі випускники аспірантури ставали викладачами, тому що частина йшла працювати у науково-дослідні і науково-конструкторські установи, лабораторії, бюро. Наведений матеріал свідчить про наявність проблем у комплектуванні аспірантур як вишів, так і академічних інститутів, недоліках

підготовки, невисокому рівні захисту дисертацій. Підготовка впливала на рівень кваліфікації науково-педагогічної інтелігенції, яка ставала домінуючим ядром кількісно інтелігенції у 1960–1970-х рр.

Покращення кадрового складу науково-педагогічної інтелігенції передбачало не лише забезпечення якісної підготовки для молодих викладачів, але й заходи підвищення кваліфікації вже наявних працівників вищої школи. Потрібно було стимулювати професорсько-викладацький склад до роботи над собою з метою покращення як справжніх, так і формальних характеристик. З цією метою було оновлено нормативно-правову базу конкурсів при прийомі на роботу в виші*. 19 лютого 1953 року було прийнято постанову Ради міністрів СРСР «Про заходи для покращення підготовки професорсько-викладацьких кадрів для вищих учбових закладів СРСР», згідно якої було затверджено положення про проведення конкурсів на заміщення штатних посад професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів. Так, передбачалося обов'язкове обрання за конкурсом на штатні посади завідувачів кафедр, професорів, доцентів, викладачів і асистентів у виш строком на 5 років [17, арк. 61]. Обрану по конкурсу особу керівництво її попередньої роботи було зобов'язано відпустити з роботи на нове місце. Директор мав право звільняти від вступних випробувань здібних кандидатів, але при цьому вони мали одразу складати кандмінімуми і навчалися лише 2 роки. Інструкція Мінкульту СРСР від 8 лютого 1954 р. «Про порядок проведення конкурсів на заміщення штатних посад завідувачів кафедр, професорів, доцентів, викладачів та асистентів у вищих навчальних закладах» надавала останнє слово у справі обрання вченій раді вишу.

Ця постанова не торкалася педагогічних інститутів, де конкурсна система стала діяти у 1957 р. У 1959 р. постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 20 серпня «Про заходи по поліпшенню підготовки і атестації наукових та науково-педагогічних кадрів» внесла зміни в чинні правила

* Конкурси при прийомі на роботу у виші існували ще з початку 1920-х рр., періодично звужуючи або розширюючи коло посад, що заміщалися конкурентно.

комплектування педагогічних колективів вишів та порядок підготовки науково-педагогічних кадрів через аспірантуру і докторантуру. «Такі заходи, – підсумовує О.Сергійчук, – сприяли залученню до науково-педагогічної діяльності в вузах кращих працівників науки і виробництва» [475, с. 65]. Такій конкурсній системі відбору кадрів певний час навіть заздрили в АН УРСР, де конкурси були запроваджені з 1957 р.

Джерела свідчать, що розрахунки з якісного оновлення і покращення професорсько-викладацького складу, що покладалися саме на конкурси, не виправдалися. Конкурси давали широкі можливості для зловживань і не гарантували принципівості і прозорості відбору. Як констатували автори Доповідної записки відділу науки і культури ЦК КПУ, надісланої в ЦК КПУ 20 вересня 1955 р., мали місце випадки, коли у результаті проведення конкурсів «викладачами вузів обирались особи, які не мають достатньої кваліфікації, в той же час по цих спеціальностях є аспіранти, які не одержали призначень». І це при тому, що «на кафедрах вузів Української РСР понад 60% викладачів не мають вчених ступенів і звань...» [18, арк. 7]. Випускників могли направляти у виші лише на вакантні посади, проте такі були не завжди. Випускники аспірантури не мали досвіду роботи. По-друге, допускалися порушення правил відбору, коли самі виші, зацікавлені в кращих кадрах, переманювали викладачів, порушували правила проведення конкурсу, ігноруючи, наприклад, нестачу документів тощо.

За даними зі 127 вишів УРСР, у 106 з них при підготовці до 1952/1953 н.р. було оголошено конкурс на 1689 науково-педагогічних посад, у т.ч. на посади завідувачів кафедр 357. При цьому за підсумками конкурсу було заміщено 978 посад, у т.ч. 161 завідувач кафедри. Тобто, заміщено було лише 58,5% посад професорсько-викладацького складу [14, арк. 1–2]. При цьому найкраще було заміщено посади старших викладачів (100%), викладачів та асистентів (86%), завідувачів кафедр (45%), доцентів-кандидатів – лише 41%, а докторів-професорів – 16% [14, арк. 2]. 3-за меж республіки було кооптовано 101 особу, а з виробництва – 165 осіб [14, арк. 2]. Через відсутність кандидатів,

які б відповідали умовам, конкурс провалився у Мелітопольському, Станіславському та Миколаївському педінститутах, Львівському інституті прикладного і декоративного мистецтва. Станом на 1 вересня 1952 р. лише 57 вишів УРСР були повністю укомплектовані професорсько-викладацьким складом [14, арк. 6].

У 1957 р. відділ науки і культури ЦК КПУ здійснив аналіз проведення конкурсів вишів за останні роки. Виявилось, що їх проведення створило певні проблеми для вишів, адже вони не завжди відбувалися успішно, що змушувало оголошувати конкурси повторно. Викладачі переходили до інших вишів і тим самим змушували керівництво проводити позапланові конкурси там, звідки вони йшли. У 1957 р. був проведений конкурс на заміщення понад 20 посад на 8 кафедрах Одеського електротехнічного інституту. Як писав у ЦК КПУ секретар Одеського обкому Компартії М.Максименко 20 червня 1957 р., «Конкурс закінчився, майже всі посади заповнені, однак кафедри не поповнилися новими висококваліфікованими спеціалістами» [20, арк. 35]. За 4 роки у ХДУ було по конкурсу заміщено 152 посади. З них з інших установ та організацій прийшло лише 4 особи [20, арк. 35]. У Харківській сільськогосподарській інститут ім.В.В.Докучаєва у 1957 р. з 54 осіб зі сторони прийшло 3 викладачі [20, арк. 46].

«Довідка про перевірку вузів м.Дніпропетровська» (жовтень 1959 р.) з сумом констатувала, що «конкурси ще не перетворилися на справжній громадський огляд і товаристський суд наукової продукції і учбово-виховної роботи тих викладачів, які рекомендуються для обрання на ту чи іншу посаду, обговорення їх роботи майже не проводиться» [24, арк. 15]. Серед зауважень до організації конкурсу перевіряльники називали відсутність рецензій і відгуків на наукову продукцію викладачів, видача кафедрами і партійними організаціями установ всім без винятку викладачам ідеальних характеристик тощо [24, арк. 15–16]. У тому ж 1959 р. «Довідка про наслідки перевірки роботи вузів м.Харкова» (жовтень 1959 р.) теж рясніла численними подібними зауваженнями щодо організації конкурентного відбору. Зокрема, критикувався

ХІБІ, де конкурс проводився «формально»: «в протоколах засідань конкурсних комісій значиться лише прізвища тих осіб, що подали заяви, і тих, що рекомендуються для обрання, ніяких висновків по особам, яким відмовили в обранні, немає. В особистих справах переважної більшості науковців, які пройшли конкурс, відсутні належні документи (протокол конкурсного обрання, характеристика, автобіографія, анкета по кадрах, список наукових праць), тому не можна встановити, чому та чи інша особа була обрана по конкурсу» [24, арк. 53]. Траплялося, що обиралися викладачі пенсійного віку або люди з низьким науковим потенціалом.

Аналогічне становище (щодо відсутності конкурсу) мало місце у ЛДУ, де в 1959 р. у конкурсі на заміщення 70 посад взяло участь 67 працівників університету, тож фактично ніякого принципового відбору не відбулося. За 1958–1959 рр. у Львівський поліграфічний інститут завдяки конкурсу не прийшов жоден викладач зі сторони [24, арк. 126]. Так само незадовільно оцінював ефективність конкурсів для поповнення кадрів якісними викладачами ректор КДУ І.Швець: «...ми проводимо, хоч у нас більш-менш задовільно з професорсько-викладацьким складом, конкурси, але на жаль ці конкурси майже нічого не дають. Ми тільки перекидаємо з одного вузу в інший і то в межах одного міста» [6, арк. 68].

Причиною такого низького рівня оновлення кадрового складу кафедр була відсутність житла, на що неодноразово вказували доповідачі [20, арк. 38, 46]. Наприклад, Харківський бібліотечний інститут безрезультатність конкурсу пояснював відсутністю житлової площі. Разом з тим, конкурси давали можливість вишам у законному і цивілізованому порядку позбуватися небажаних чи безвідповідальних викладачів. Щоправда, останні майже одразу ж працевлаштовувалися до інших вишів.

Тобто конкурсна система приймання на роботу в виші своє завдання не виконала – суттєвого покращення якісного складу науково-педагогічної інтелігенції не відбулося. Загалом, на нашу думку, ця ініціатива була приречена на провал тому, що в Радянському Союзі існувала важлива

специфіка. Полягала вона в тому, що по-перше, не було достатньої кількості робочої сили (кваліфікованих викладачів), тобто існував їх дефіцит. По-друге, не було в СРСР ринку праці як такого, тобто держава була монополістом-працедавцем. Альтернативи не було, існував розподіл кадрів. Система трудових книжок та ретельного партійного обліку для працівників звужувала їхню свободу розпоряджатися своєю робочою силою, викладачу було важко самостійно покинути роботу. Фактично ж, регіональні виші втрачали тих нечисленних кваліфікованих кадрів, яких вони мали. Стоячи перед альтернативою забезпечувати реальний конкурсний відбір, проявляти принциповість у пошуку кращих кадрів, проте ризикувати і ставати перед загрозою неуконплектування кадрами на навчальний рік, та з іншого боку, зниженням вимогливості, але заповненням вакансій керівництво вишів обирало другий варіант. Навіть за рахунок усіх, у т.ч. гірших за формальними показниками кадрів. Саме керівництво вказувало на штучні регулятивні можливості директорів вишів. Як заявляв секретар ЦК КПУ С.Червоненко у 1959 р., «Непідготовлену проблему треба відкласти, непідготовлений конкурс треба відкласти. Це все в руках розумного директора, який хоче відповідати за цю справу. Якщо він знайшов людину, яка достойна бути на певному місці, оголошуйте конкурс» [6, арк. 134]. Конкурси були фальшиві, вони не запобігали потенційному суб'єктивному впливові керівництва вишів, а безпринципність взагалі підривала ідею конкурсу, даючи мінімальний ефект.

Розглянемо кількісні характеристики науково-педагогічної інтелігенції Радянської України у середині 1950-х – першій половині 1960-х рр. Стабілізація життя дозволила упорядкувати освітню галузь, переформатувати виші, закриваючи одні та відкриваючи інші. Такі зміни впливали на загальну кількість викладачів вишів. Як свідчать статистичні дані, в 1947 р. кількість науково-педагогічних працівників складала 12686 осіб [390, с. 142]. На початок 1952/1953 р. у вишах УРСР працювало 13802 викладачі [14, арк. 80]. У 1955 р. їхня кількість у вишах України сягнула 19961 особу [138, с. 625]. У 1957 р. їх чисельність склала вже 22574 особи [138, с. 625], що свідчить про

істотне збільшення. У 1959 р. у вишах України налічувалося 23280 викладачів. Основний штатний персонал українських вишів на початок 1962/1963 н.р. складав 26264 особи [31, арк. 184]. На 1 листопада 1963 р. у вишах УРСР працювало 33376 викладачів [2, арк. 21]. На початку 1965/1966 н.р. викладачів вишів налічувалося 33967. При цьому, кількість вишів упродовж зазначеного періоду зменшилася зі 156 до 134.

Розглянемо кваліфікаційні характеристики науково-педагогічної інтелігенції. У 1959 р. з 23280 викладачів докторів наук було 827 осіб (3,6%), а кандидатів наук – 8295 осіб (23,3%), решта викладачів – без наукових ступенів [138, с. 625]. Із загальної кількості всіх науковців у 1960 р. – 46657 осіб, налічувалося докторів наук – 1343, а кандидатів наук – 13622 особи. Вчене звання професора мали – 1308 осіб, доцента – 5892 особи. При цьому необхідно ураховувати, що ця кількість включає і певну кількість наукових співробітників (3 тисячі у 1962 р.), які у вишах виконували суто науково-дослідну роботу і до викладання не залучалися. У 1961/1962 н.р. у вишах республіки працювало 3,6% професорів і докторів наук, 35% доцентів і кандидатів наук до загальної кількості викладачів [10, арк. 11].

Станом на кінець періоду, який розглядається, якісний склад викладачів 130 вишів і 8 філій за науково-педагогічними характеристиками був наступним. Із 3216 завідувачів кафедр майже половину склали кандидати наук, доценти; 24% – доктори наук, професори; 12% – викладачі без наукового ступеня і вченого звання, 5% – кандидати наук без вченого звання і т.д. Загалом, серед 30079 штатних працівників названої кількості вишів (без сумісників, погодинників та зайнятих на 0,5 ставки) налічувалося 66% викладачів без наукового ступеня, 31% кандидатів наук і лише 3% докторів наук. Серед всіх працівників найчисельнішим був загін асистентів (34%), доцентів (26%), викладачів (20%) та ін. [25, арк. 25].

Перспективні вимоги щороку збільшувати кількість докторів наук на 140 осіб, а кандидатів наук на 1200 осіб не виконувалися. Реальний приріст був у 3,5–4 рази менший. З 1509 випускників академічної або вишівської

аспірантури у 1963 р. лише 32% захистили дисертацію або подали її до захисту. Щоправда, сумарно кількість кандидатів наук все ж зростала за рахунок випускників минулих років або здобувачів.

На початок 1952/1953 н.р. понад 30 директорів вишів УРСР не мали наукового ступеня і звання. Серед них І.Кобиляцький (Черкаський педагогічний інститут), М.Підпригорщук (Дрогобицький педагогічний інститут), М.Ковальов (Чернігівський учительський інститут) та ін. Більшість з цих 30 осіб працювали на посадах бл. 5 років та вже склали кандидатські іспити або писали дисертацію [14, арк. 26–28]. На поч. 1952/1953 н.р. зі 143 директорів вишів було 20 професорів-докторів, 86 доцентів і кандидатів наук, 37 осіб без звання і ступеня [14, арк. 94].

Проте у різних навчальних закладах ситуація була дуже відмінною. У 1959 р. з 433 науково-педагогічних працівників ЛДУ лише 244 особи, або 56% мали наукові ступені і звання. Серед викладачів, які займали доцентські посади, лише 53% кандидатів наук з науковими званнями доцента, а із 139 старших викладачів, викладачів і асистентів лише 3 особи мали наукові ступені кандидата наук. У Львівському політехнічному інституті з 569 працівників професорсько-викладацького складу основне навчальне навантаження виконувалося доцентами 120 осіб, асистентами – 218 осіб і викладачами без наукових ступенів і звань 158 осіб. У ЛДУ з 11 деканів факультетів налічувалося лише 2 доктори наук, професори. З 56 завідувачів кафедр 19 докторів наук, професорів, серед яких 6 осіб пенсійного віку [24, арк. 124]. Ректор КДУ І.Швець 5 січня 1963 р. інформував ЦК КПУ: «Тепер кількість докторів наук складає приблизно 7% від загального числа викладачів і співробітників наукових установ університету, а кількість кандидатів наук – 40% від цього числа. Ці проценти перевищують середній процент докторів і кандидатів наук, запланований МВССО УРСР на двадцятиріччя (1961 р. – 1980 р.)» [31, арк. 16]. Тобто міністерські плани були надто скромними навіть на двадцятиріччя. Але при цьому вони не йшли на зниження вимог. Водночас у вишах МВО чи МО докторів налічувалось 1%, доцентів – 30% [10, арк. 88].

Поступово відбувалися зміни в складі науково-педагогічної інтелігенції. З року в рік у результаті селекційної роботи відбулися як внутрішні зміни, так і зовнішні. Так, з 1 січня по 1 вересня 1959 р. у вишах МВССО підбрано та заміщено новими працівниками 20 заступників директорів та проректорів. У КДУ завідувачем кафедри економічної географії обрано доктора географічних наук, професора О.Діброву, теоретичної механіки обрано доктора технічних наук, професора А.Наумова та ін. [7, арк. 3–4].

Окрім комплектування науково-педагогічної інтелігенції шляхом випускників вишів та кваліфікованих успішних аспірантів, поповнювали її лави також працівники з виробництва, практики, хто дуже добре володів певним фахом і міг навчити інших. Наприклад, працівники АН УРСР або інженери. До викладацьких лав залучалися кращі представники з виробництва, які мали великий досвід інженерної та керівної роботи у промисловості та будівництві. У 1959 р. були обрані та затверджені МВССО 19 осіб, у тому числі 3 особи професорами, 16 осіб – доцентами. На науково-педагогічну роботу з виробництва на посаду професора були кооптовані головний інженер заводу металокопювання, кандидат технічних наук Д.Лебідь (Дніпропетровський інженерно-будівельний інститут), А.Прокоф'єв (Криворізький гірничорудний інститут) [7, арк. 4–5]. «В результаті конкурсів на науково-педагогічну роботу до вузів Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР залучено 30 висококваліфікованих спеціалістів з виробництва, які мають великий досвід інженерної та керівної роботи в різних галузях народного господарства» [27, арк. 146]. У «...Харківському політехнічному інституті на кафедрі металознавства за сумісництвом працювали: головний металург заводу “Серп і Молот” В.Н.Барков, начальник металознавчого відділу Українського науково-дослідного інституту металів, кандидат технічних наук В.І.Курманов, начальник групи проектування термічних цехів Державного інституту з проектування підприємств автомобільної промисловості Ю.Л.Ревіс» [354, с. 182]. Спеціалісти з

виробництва також поповнили лави викладачів Ждановського металургійного інституту, Харківського інституту інженерів комунального будівництва та ін.

Важливо наголосити, що в умовах, коли у СРСР почали цінувати значення освіти в «холодній війні» з капіталізмом та демографічного росту відбувалося зростання чисельності студентів. Однак це не завжди супроводжувалося пропорційним зростанням кількості викладацьких кадрів. Так, з 1955 по 1963 рік кількість студентів виросла на 177%, тоді як викладачів – лише на 167%. При цьому, кількість докторів наук зросла на 141%, а кандидатів – на 144% [2, арк. 117]. Тобто ми можемо зробити висновок, що, по-перше, за формальними показниками далеко не всі викладачі були кваліфікованими кадрами. По-друге, зростало навантаження на викладачів, що негативно позначалося на їхньому професійному зростанні, кількості захищених дисертацій, самоосвіті.

Не дивлячись на те, що кількість науково-педагогічної інтелігенції та формальний рівень її кваліфікації в цілому зростали, кількість докторів наук залишалася недостатньою. Начальник відділу статистики культури Центрального статистичного управління УРСР А.Вихерпу у квітні 1964 р. констатував, що зростання чисельності наукових кадрів (у т.ч. викладачів) у 1960–1963 рр. відбувалося переважно шляхом людей, які не мали наукового ступеня та вченого звання. «У середньому це складало від 70 до 89% до загального числа прийнятих працівників» [2, арк. 22]. Спостерігаються заходи влади, спрямовані на покращення якісних характеристик – збільшення кандидатів і докторів наук у вишах.

24 липня 1963 р. було прийнято постанову ЦК КПУ і Ради міністрів УРСР «Про заходи по дальшому розвитку вищої і середньої спеціальної освіти, поліпшенню підготовки і використання спеціалістів», що зобов'язувала профільне міністерство «розробити й організувати систему підвищення кваліфікації викладачів вузів і технікумів на базі крупних вищих учбових закладів і наукових установ, з залученням до цієї роботи найбільш кваліфікованих наукових і науково-педагогічних кадрів». Тобто влада дбала

про підвищення кваліфікації викладачів.

Розглянемо деякі соціальні характеристики викладачів вишів. Україна була поліетнічною республікою. Окрім українців, чії представники були серед науково-педагогічної інтелігенції УРСР, слід назвати росіян. Наприклад, росіянин кандидат наук Ю.Лопатін працював за сумісництвом у Одеській філії ВЮЗІ, у штаті цього вишу на півставки був кандидат юридичних наук І.Греков та інші. Асистентом кафедри марксизму-ленінізму Львівського сільськогосподарського інституту працював білорус І.Толкачов, в Українському поліграфічному інституті ім.Ів.Федорова викладала полька К.Кропивницька. Молдованин хімік С.Ставров у 1956 р. працював асистентом ЧДУ. Загалом, серед всіх науковців УРСР станом на поч. 1964 р. українці склали 50,7%, росіяни 36,5%, євреї 9,5% [2, арк. 25]. Нагадаємо, що у 1959 р. за даними Всесоюзного перепису населення в Україні проживало 77% українців, 17% росіян, 2% євреїв, 0,9% поляків, 0,7% білорусів, 0,6% молдаван та ін.

Водночас можемо припустити, що кількість викладачів вишів єврейської національності була суттєво зменшена, адже у Радянському Союзі у роки Й.Сталіна проводилась кампанія боротьби з «космополітизмом», удар якої спрямовувався проти євреїв. Вона розпочалася в 1948 р. «В цей час спостерігається велика кількість звільнень з ВНЗ УРСР саме викладачів єврейської національності. Наприклад, у 1949 р. був звільнений доцент М.Штейнберг, який працював у Київському інженерно-будівельному інституті. Зазвичай, у таких випадках звільнення відбувались з «розмитими» поясненнями. Офіційними причинами звільнення з роботи доцента М.Штейнберга стало пасивне ставлення до роботи, відсутність ідейно-виховного направлення, побутова і творча неохайність» [368, с. 100–101]. У порівнянні з попереднім роком на початку 1952/1953 н.р. кількість викладачів єврейської національності зменшилась на 3,5%, при тому, що кількість українців і росіян збільшилась відповідно на 1,5 і 1,2%. Проте і надалі кількість викладачів євреїв у деяких вишах перевищувала кількість кадрів

корінної національності й на це вимагалось звернути увагу [14, арк. 9]. Це завдання виконано не було, адже антисемітизм у радянській державі після смерті Сталіна став менш гострим.

Джерела підтверджують наявність антисемітських настроїв представників науково-педагогічної інтелігенції. Так, повідомлення про арешт групи «лікарів-шкідників» у січні 1953 р. жваво коментували викладачі вишів Києва, Харкова, Львова і цілком закономірно, що вони «гнівno засуджували» лікарів [153, с. 174–176]. Хоча зафіксовані їхні висловлювання дуже схожі на шаблонні, можливо, прикрашені чи відредаговані партчиновниками для звіту, на нашу думку, доля антисемітизму була присутня і в справжніх, неpubлічних настроях професорсько-викладацького складу.

Попри свій неофіційний, але формально санкціонований характер антисемітська кампанія так і не призвела до повного очищення вишів УРСР від викладачів цієї національності. У 1955 р. продовжували працювати у Одеській філії ВЮЗІ євреї С.Гольдштейн та Ф.Литвак, в Одеському державному університеті Д.Бельфор і т.д. Необхідність рахуватися з присутністю колег цієї національності, на нашу думку, пояснювалася, по-перше, дефіцитом кваліфікованих кадрів і по-друге, значним педагогічним досвідом указаних осіб. Так, кандидат медичних наук, доцент С.Гольдштейн мав 27 років викладацького стажу, кандидат історичних наук, доцент Д.Бельфор – 14, старший викладач Ф.Литвак – 7 років [17, арк. 21].

Звісно, серед науково-педагогічної інтелігенції були жінки. Станом на початок 1952/1953 н.р. у вишах УРСР науковцями працювали 4496 жінок, або 32,6% від загальної кількості професорсько-викладацького складу [14, арк. 36]. Так, росіянка Р.Степанова, кандидат юридичних наук, старший викладач у Одеській філії ВЮЗІ, там само старшим викладачем працювала єврейка М.Сойфер [17, арк. 22]. Були жінки на керівних посадах вишів. Так, у 1952 р. З.Івановська була директором Харківського педагогічного інституту іноземних мов, А.Василенко завідувала заочним відділенням Житомирського сільськогосподарського інституту, П.Брякова завідувала кафедрою марксизму-

ленінізму Херсонського сільськогосподарського інституту, деканом у Одеській консерваторії працювала О.Благовидова, а загалом 63 жінки [14, арк. 41–43]. Тоді ж налічувалося 36 жінок докторів наук-професорів. У 1963 р. доля жінок наукових працівників у вишах становила 34% [2, арк. 25]. Проте необхідно враховувати, що показники докторів чи кандидатів наук, професорів чи доцентів є формальними. Вони не дають повного розуміння якості викладацьких кадрів.

Таким чином, упродовж середини 1950-х – першої половини 1960-х рр. влада намагалася покращити відбір до науково-педагогічної інтелігенції та підвищити рівень її кваліфікації. Уживані заходи полягали в покращенні відбору до аспірантури, заповнення її складу людьми з дворічним виробничим досвідом та запровадженям конкурсної системи комплектування професорсько-викладацького складу. Вони мали низьку ефективність через державну політику, кадровий дефіцит та матеріальні проблеми вищої освіти.

Кваліфікаційні характеристики науково-педагогічної інтелігенції упродовж хрущовського періоду змінилися у бік покращення, зокрема, за кількістю викладачів з науковим ступенем та вченим званням. Однак темпи зростання студентства були вищими, аніж абсолютне збільшення кількості кваліфікованих кадрів. Дипломовані спеціалісти розміщувалися нерівномірно по республіці: у Волинській та Кіровоградській областях не було жодного доктора наук, по одному налічувалося в Миколаївській, Чернігівській, Сумській областях. Основний контингент (2/3) науково-педагогічної інтелігенції УРСР хрущовського періоду склали викладачі без вченого звання і наукового ступеня.

2.2. Суспільна, пропагандистська і навчально-виховна функції викладачів

Наукова і педагогічна інтелігенція СРСР залучалась до виконання різноманітних, зокрема, просвітницько-пропагандистських функцій. Радянська

держава діяла у цьому відношенні тотально, тобто використовуючи усі можливі засоби для ідеологічного виховання населення. У цьому завданні влада спиралась на інтелігенцію. Значне навантаження відчували саме фахівці зі знання марксизму, ленінізму, комунізму загалом, інші фундаментальні політичні теми. Ще за життя Сталіна, коли авторитарна система сталінізму доходила свого абсурдного апогею, науково-педагогічна інтелігенція була знаряддям популяризації комуністично-партійних і політичних знань. Її функція полягала в публічному поширенні актуальної, на думку керівництва, інформації серед широких верств населення. Робилося це без озирання на наукові плани й особисті потреби власне інтелігенції.

Так, 26 січня 1953 р. була прийнята постанова секретаріату ЦК КПУ «Про відрядження викладачів суспільних наук вузів м.м. Києва, Одеси і Львова для читання лекцій про працю Й.В.Сталіна “Економічні проблеми соціалізму в СРСР” і рішення XIX з’їзду КПРС». Згідно з нею коштом партійного бюджету 133 особи з різних вишів та ЦК КПУ мусили покрити своїми лекціями області правобережної України і Чернігівську область. Так, викладач Львівського політехнічного інституту С.Роговий вирушав у Станіславську область, старший викладач Київського інституту фізичної культури Д.Вязьмітінов – у Тернопільську, кандидат економічних наук, доцент КТІХП Д.Гак – у Чернігівську, старший викладач Одеського гідромеліоративного інституту С.Дубинський – в Ізмаїльську. Причому виїзна лекційна робота таких груп на чолі з, як правило, штатними лекторами ЦК мала розпочатися вже 31 січня, тобто за тиждень.

Власне, така ситуація не була винятком – після кожного з’їзду чи партійного форуму науково-педагогічна інтелігенція включалася до складу «інформаційного активу», що мав доносити мільйонам трудящих останні важливі рішення під час відряджень до різних установ, підприємств тощо. Інтелігенція завжди мусила бути в «тонусі» аби успішно виступати публічно.

У хрущовські часи використання науково-педагогічної інтелігенції у ролі пропагандистів продовжувалося. Країна ставила перед собою амбітні

плани, тому їхній ідеологічний супровід був украй важливий, адже вважалося, що саме від нього залежить успішність виконання тих чи інших програм. Належне інформування, мотивування вважалося ключем до правильного ставлення людини до справи. Крім того, ці плани не завжди були раціонально обґрунтовані, тож інтелігенція мусила пояснювати та лакувати ці недоліки. У такій роботі інтелігенція також хотіла взаємовигідних стосунків.

23 грудня 1959 р. було видано наказ по МВССО УРСР «Про роботу викладачів вузів і середніх спеціальних учбових закладів по поширенню політичних і наукових знань». На науково-педагогічних працівників покладалося завдання поширення політичних та наукових знань серед громадян країни. Викладачі, зокрема, читали лекції, доповіді, проводили консультації на заводах, фабриках, в колгоспах, де докладно роз'яснювали матеріали з'їздів КПРС, сутність постанов та рішень партії та уряду. При загально-позитивному призначенні явища донесення знань до широкого загалу громадян країни, ці знання обов'язково повинні були бути «політично орієнтованими».

Як свідчить інформація про співробітництво кафедри марксизму-ленінізму Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту, вона мала доволі тривалі і міцні зв'язки з підприємствами хімічної промисловості регіону. Кафедра проводила дослідження на заводах, у т.ч. соціологічні. Завідувач кафедрою доцент Т.Таран у грудні 1963 р. писав у ЦК КПУ, що викладачі кафедри регулярно-щомісячно виступають з популярними лекціями на актуальні теми перед робітниками. Це такі теми, як: «Комунізм – світле майбутнє всього людства», «Світова соціалістична система», «Комунізм і особистість», «Національно-визвольні рухи і падіння колоніальної системи імперіалізму» та ін. [30, арк. 54]. Вже самі назви свідчать про їх вузьке тематичне політико-ідеологічне направлення, які навряд чи були такими цікавими для людей або мали величезне практичне значення. До того ж, ці лекції проводилися «після роботи або в обідню перерву». Тобто, на нашу думку, вони були примусові і не могли мати справжнього попиту. Проте

формальні показники витримувалися навіть у таких випадках. Викладачі звітували про проведену лекцію, а керівництво заводів і фабрик – про проведену політико-виховну роботу.

Навчальна функція науково-педагогічної інтелігенції полягала у викладанні молодим людям різноманітних наук згідно обраної ними спеціальності. Були спільні елементи знань для всіх студентів. Це було вивчення ідеологічних дисциплін. До них ми відносимо історію КПРС, політичну економію, діалектичний та історичний матеріалізм та ін. Їх викладання, як окремих предметів, було запроваджено у вишах у 1956 році постановою ЦК КПРС, причому по всіх устанавлювалися державні іспити. Ці навчальні дисципліни викладали працівники спеціальної кафедри, яка називалась «кафедра суспільних наук». Вона мала високий статус у виші, адже користувалася опікою партії.

При високій вимогливості до цих ідеологічних предметів не можна сказати, що їхня робота була поставлена добре. Викладання «марксистсько-ленінських» дисциплін було поставлено незадовільно, тому що партія вимагала більше, аніж це було можливо. Такі традиції існували в роботі партійних органів. Можна привести наступний приклад. 21 березня 1960 року Харківський обком просив завідуючого відділом науки і культури ЦК КПУ Ю.Кондуфора направити на два тижні доповідачів для прочитання лекцій на семінарських заняттях по проблемам марксистської етики і естетики для викладачів, що читають курси «Основи марксистської етики» і «Основи марксистської естетики» у вишах Харкова. ЦК не зміг задовольнити прохання харків'ян, тому «в зв'язку з відсутністю кваліфікованих лекторів по етиці й естетиці, яких можна було рекомендувати для виступів з лекціями на семінарі викладачів у Харкові, в просьбі обкому партії відмовлено» [28, арк. 33]. Тобто виходить, що викладачі не могли отримати кваліфіковану допомогу науково-теоретичного і практичного характеру. Звернімо увагу, що йдеться про дуже важливі для комуністів дисципліни. Таким чином, не всі навчальні предмети ідеологічного циклу викладались на найвищому рівні. Також ця відповідь

наштовхує на думку, що запровадження деяких навчальних дисциплін відбулося без забезпечення достатньою кількістю кваліфікованих викладачів, програм та навчальної літератури.

У 1963/1964 навчальному році у вишах запровадили викладання курсу «Основи наукового комунізму», спрямований на виховування у студентів марксистсько-ленінського світогляду і комуністичної свідомості. Доповідна записка завідуючого відділом науки і культури ЦК КПУ Ю.Кондуфора від 15 квітня 1964 р. показує, що у викладанні цього предмету, окрім позитивних сторін, були наявні численні помилки та недоліки. Це був дуже важливий з точки зору ідеологів навчальний курс і увага до нього була підвищена, проте керівництво вишів не змогло ідеально організувати його викладання. «Головним недоліком у викладанні курсу основ наукового комунізму у вузах республіки є ще низький ідейно-теоретичний рівень лекцій і семінарських занять». Винні були ректорати, завідувачі кафедр та парткоми, які не приділяли належної уваги цій справі. Читання курсу доручали молодим асистентам, часто не філософам, відводили на його викладання меншу кількість годин тощо. Попри недоліки і зауваження, вказані у записці, там нічого не згадувалося про покарання винних. На нашу думку, це було тому, що Компартія мусила урахувувати настрої викладачів та їхні можливості, тож карала здебільшого усно. Педагоги, що викладали ці дисципліни, були її опорою у вишах, тому КПУ не хотіла втрачати приборчників.

Проте навіть у цій справі, при запровадженні такого важливого предмету для політичної системи, підтримання її в ідеологічно постійно мобілізованому стані мали місце помилки і недоліки, які краще назвати недбальство. Курс цей викладали не найкваліфікованіші доктори і кандидати наук, як вимагалось, а іноді навіть асистенти. Лекційні та семінарські заняття проходили нецікаво, сухо, схематично, на низькому ідейно-теоретичному рівні. Водночас мало місце й недбальство, яке межувало з проступком – це відведення на викладання цього курсу менше годин, аніж вимагалось. Це свідчить про відсутність належної дисципліни у вишах при виконанні розпоряджень і

постанов Компартії та уряду. При цьому треба відзначити, що така сама дисципліна була практично по всій країні, у всіх сферах життя. І тому виші не були винятком, а звісно ж, на них впливали навколишні обставини.

Політизація навчального процесу була помітна і в інших документах. Як свідчить «План ідейно-виховної, навчально-методичної, науково-дослідної і культурно-масової роботи Львівського державного університету ім.Ів.Франка на 1955–1956 навчальний рік», «Головним завданням Львівського державного університету ім.Івана Франка є підготовка безмежно відданих Комуністичній партії Радянського Союзу, Радянській Вітчизні і справі побудови комунізму полум'яних патріотів, ідейно-зрілих і загартованих, висококваліфікованих спеціалістів з різних галузей народного господарства й культури, які здібні на практиці застосовувати теорію марксизму-ленінізму, рухати вперед радянську науку й культуру» [10, арк. 36]. Справа формулювання таких завдань лише частково, на нашу думку, пов'язувалася з регіональним призначенням університету, покликаному стати взірцевим вишем усього регіону, кузницею радянських кадрів. Для освітньої галузі СРСР було характерне домінування ідеологічних чинників над пріоритетним функціональним призначенням вищої школи готувати якісних фахівців.

Власне навчальна функція, що полягала у передачі знань студентству, перебувала у діалектичній єдності з виховною функцією. З огляду на політизацію суспільно-політичного, економічного і культурного життя в період пізнього сталінізму діяльність викладачів також зазнавала сильного впливу політики. Проводити заняття з фаху на високому педагогічному рівні вже було недостатньо, тому що належало обов'язково правильно подавати матеріал з точки зору комуністичної ідеології. Як зазначалося у постанові секретаріату ЦК КПУ від 22 січня 1955 р. «Про стан ідейно-виховної роботи у Дніпропетровському державному університеті ім. 300-річчя возз'єднання України з Росією», «Вся система навчальної і виховної роботи повинна бути спрямована на забезпечення випуску політично-підготовлених, ідейно-загартованих кадрів спеціалістів, відданих Комуністичній партії,

непримиренних до буржуазної ідеології, насамперед до українського буржуазного націоналізму і космополітизму».

Як у цих, так і інших подібних документах на першому місці, тобто в пріоритеті, стояли політико-ідеологічні цілі педагогічної роботи. Відповідно система виховної роботи цілковито спрямовувалась на комуністичне виховання. У таких документах майже жодного слова не сказано про загальнолюдські цінності, гуманізм, мораль тощо. Вони, як відомо, у комуністичній державі підпорядковувалися політичній доцільності. Дослідниця І.Бодрухіна справедливо зазначає про хрущовський період, що «Одним з основних протиріч часу, яке намагалася подолати влада, було протиріччя між ідеологією й орієнтирами масової свідомості. Уряд при цьому намагався зберегти монолітність радянської системи» [225, с. 175]. На нашу думку, це протиріччя було неминучим між утопічною ідеологією і людською природою. На ліквідацію цього протиріччя спрямовували свою діяльність інтелігенти, у т.ч. викладачі вищої школи.

«У вузах немає більш важливого почесного і благородного завдання, ніж вивчення і пропаганди Програми і матеріалів XXII з'їзду КПРС. Це справа всього колективу викладачів – духовних наставників підростаючого покоління», – заявляв у 1962 р. міністр Ю.Даденков [37, арк. 341]. Попри очевидний пафос політичної лояльності міністра, у цих словах ілюстрація місця актуальних політичних документів в навчальному процесі. Вони постають безумовним пріоритетом. Їх кількість була досить великою, а після кожного партійного з'їзду навчальні програми суттєво оновлювались.

Тому науково-педагогічна інтелігенція мусила постійно бути в «політичному тонусі», тобто слідкувати за новинами, актуальними подіями, знати про генеральну лінію партії тощо. Це було потрібно ще й для того, аби не наробити політичних помилок у своїх оцінках і висловлюваннях. Крім того, викладачі усіх без винятку дисциплін мусили включати в свої лекції відповідні цитати «класиків марксизму-ленінізму», окремі положення останнього з'їзду КПРС тощо. Їхні написані лекції перевірялись, так само як перевірки

періодично відстежували зміст матеріалу безпосередньо на лекціях.

Все ж варто зазначити, що влада дбала також і про покращення навчального процесу, фаховий аспект цілковито не ігнорувався. У постанові 24 лютого 1953 р. секретаріату ЦК КПУ «Про роботу кафедри політичної економії Дніпропетровського державного університету ім.300-річчя воз'єднання України з Росією» вказувалося, що «Вважати одним з найголовніших завдань всього професорсько-викладацького колективу неухильне піднесення ідейно-теоретичного рівня лекцій і семінарських занять, забезпечення високої організованості і кваліфікованого керівництва виробничою і педагогічною практикою студентів, докорінне поліпшення самостійної роботи студентів, своєчасне і високоякісне виконання учбових і практичних завдань». Наведений перелік завдань переконливо свідчить саме про необхідність покращення професійної кваліфікації.

Виховна функція науково-педагогічної інтелігенції здійснювалася шляхом особистого прикладу, гідної поведінки й опосередкованого впливу на студентську молодь, засвоєння нею моделі поведінки викладачів, наслідування манери поводження з колегами тощо. Як констатувала постанова секретаріату ЦК КПУ від 16 вересня 1960 р. «Про доповідну записку тов. Скаби А.Д. “Про наслідки прийому студентів до стаціонарних відділень вузів УРСР”», виховна функція науково-педагогічної інтелігенції виконується небездоганно, що є викладачі, які «своєю поведінкою ганьблять високе звання вихователя». Тобто такі викладачі подавали негативний приклад для наслідування, а це важливо для виховання. Хоча виховання молоді покладалося перш за все на комсомол, проте певна доля відповідальності лежала і на плечах викладачів. На це вказував секретар комсомольської організації УРСР Турсуєв на нараді 15 лютого 1962 р. Констатуючи наявність таких негативних типів серед молоді, як п'яниці і хулігани, «стиляги», «байдужі», «обивателі», «нитики», він визнавав провину комсомольських організацій за недостатню роботу з виховання молоді. Такі недоліки серед молоді він називав проявами «буржуазної ідеології». Водночас Турсуєв наголошував на ролі науково-

педагогічної інтелігенції у справі виховання студентства. Переважну більшість викладачів він оцінював як «справжніх учених» та «чудових людей». Турсуєв акцентував велику увагу на особистому прикладі науково-педагогічної інтелігенції. Тому «сміх і шум» у залі викликало його повідомлення про передачу студентами-дружинниками групи нетверезих викладачів м.Дніпропетровська у витверезник [10, арк. 179].

Викладачі мусили бути вихователями де-юре і де-факто. Якість виконання педагогічної функції науково-педагогічної інтелігенції оцінювалася у тому числі за поведінкою студентів. Компартійні ідеологи оцінювали її з політичної точки зору. Більшість проступків, аморальних учинків, хуліганських випадків, навіть суїциди, пияцтво студентів розглядалися як недостатня політична свідомість, недоліки «ідейно-виховної роботи», «антирадянщина» тощо, що опосередковано позначалося і на професорсько-викладацькому складі. Відповіддю на порушення дисципліни студентами ставало посилення ідейно-виховної роботи, тобто збільшення часу присутності викладачів зі студентами і обмеження вільного часу як одних, так й інших. Ось, наприклад, 25 березня 1955 року Хмельницький обком КП України звітував у ЦК КПУ про виконання Кам'янець-Подільським педагогічним інститутом постанови ЦК КПУ від 22 січня 1955 р. «Про стан ідейно-виховної роботи в Дніпропетровському державному університеті ім. 300-річчя воз'єднання України з Росією». Він зазначав, що «для покращення ідейно-виховної роботи серед студентів, що мешкають у гуртожитку, дирекцією інституту організовано чергування викладачів, які проводять бесіди зі студентами, знайомляться з запитамі й побутом студентів» [17, арк. 28]. Двічі на місяць там влаштовувалися вечори відпочинку, на яких викладачі мусили виступати з лекціями.

Насправді, викладачі де-факто виконували функції контролю, мали запобігати порушенням дисципліни. У молоді зазвичай немає проблем з проведенням вільного часу, проте заповнюючи його саме таким чином викладачі запобігали потенційним молодіжним витівкам. Немає сумніву, що

кожен студент може назвати викладачів, що залишили помітний позитивний слід у їхньому вихованні. Історик І.Рибалка добрим словом відгукувався про таких викладачів, як П.Вербицький, І.Бойко, О.Розенберг [192, с. 88–89], які вплинули на його становлення. Економіст М.Бондаренко своїм Учителем називав В.Астахова [194, с. 58].

Вказані недоліки виявлялися практично у всіх вишах республіки, які обговорили цю постанову від 22 січня 1955 р. – у ЧДУ, Кримському медичному інституті ім.Сталіна та ін. «Не всі викладачі серйозно відносяться до виховної роботи в групах», – записано про Миколаївський педагогічний інститут ім.В.Г.Белінського 26 березня 1955 р. [17, арк. 32]. Увага до виховної, по суті, ідеологічно-контролюючої, роботи науково-педагогічної інтелігенції залишалась високою і надалі. «Керівництво інституту по-справжньому не займається політико-виховною роботою. Викладачі рідко бувають в академічних групах, погано знають потреби студентів, недостатньо направляють енергію молоді на громадсько-корисну працю та культурний відпочинок», – критикувало Міністерство сільського господарства УРСР навчально-виховну роботу Дніпропетровського сільськогосподарського інституту 29 березня 1960 р. [27, арк. 80–81].

Про ефективність виконання цієї навчально-виховної функції частиною науково-педагогічної інтелігенції та результати можуть свідчити події, що відбулися у 1956 р. Зокрема, це XX з'їзд КПРС, який сколихнув суспільство, вплинув на роботу викладачів. Були змінені навчальні плани, викладачам доводилося перебудовуватися тощо. Факти свідчать, що не всі з них могли задовольнити інформаційний інтерес студентства до змісту хрущовської промови, причин «культу особи» та наслідків і перспектив. На окремі питання студентів КПІ на цю тему викладачі безпорадно знизували плечима, посилаючись на те, що їм відомо про це рівно стільки, скільки й молоді, під різними приводами уникали коментування цієї події [416, с. 329–330]. На нашу думку, це відбувалося тому, що по-перше, викладачі достеменно не знали про перипетії XX з'їзду, тому не могли до кінця зрозуміти напрям повороту

політики партії та передбачити глибину десталінізації. По-друге, викладачі були дисциплінованими, боялися переслідувань за інакодумство, тому прагнули уникнути власних публічних роздумів на цю тему. Науково-педагогічна інтелігенція втрачала самостійність у своїй аналітичній роботі, яка була небезпечна для влади.

У силу відносної неясності «нового курсу» М.Хрущова викладачі не хотіли брати на себе сміливість його тлумачити. Інформаційні запити студентів задоволені не були. Упродовж березня – травня 1956 р. у Львівському сільськогосподарському інституті не було прочитано жодної лекції на теми суспільно-політичного життя. У 1957 р. студенти львівських вишів показували украй низькі знання з тем сучасності [416, с. 339]. Тобто, як видно з наведених прикладів, науково-педагогічна інтелігенція не завжди справлялася з покладеними на неї агітаційно-роз'яснювальними функціями. Частина суспільства не змогла отримати кваліфіковану відповідь на актуальні питання суспільно-політичного життя після XX з'їзду КПРС.

25 березня 1958 р. на семінарі секретарів первинних партійних організацій м.Харкова відповідаючи на питання про форму участі викладачів у виховній роботі серед студентів секретар парткомітету Політехнічного інституту Борушко заявив: «Більшість викладачів є агітаторами в групах. У нас викладачі відвідують гуртожитки по-різному на кожному факультеті. Кілька факультетів можна привести, що регулярно відвідують. На деяких факультетах відвідує декан, а викладачі погано відвідують. Були випадки, коли на вечорах викладачів не було. Останнім часом ми добилися, що викладачі активно відвідують вечори і ми просили партійні організації факультетів, щоб вони доповідали – були викладачі на вечорах чи не були. Взагалі викладачі беруть участь у всій роботі, що її проводять студенти». Тобто з цього можна зробити висновок, що прагнучи убезпечити студентів від хуліганської поведінки, партія і керівництво вишів доходили до щільної опіки студентської молоді. Треба було проводити не лише заняття, але й займатися вихованням студентів у гуртожитку. Борушко засвідчив, що такий вид роботи сягнув

значної глибини: «Деякі факультети закріпили за кімнатами викладачів, які приходять регулярно, в будь-який час, завчасно не повідомляючи про це. Вони не приходять зі спеціальними лекціями і доповідями, але бесіднують на різні питання життя студентів» [23, арк. 17–18].

У такому кураторстві були й позитивні моменти. В неаудиторній обстановці викладач міг приділити студенту більше часу, краще пояснити щось тощо. Педагог міг посприяти молодій людині в адаптації до нового місця навчання та проживання. Він міг розв'язати конфлікти. Нарешті, студенти могли задовольнити свій непідробний інтерес про будь-які події суспільно-політичного життя. Наприклад, запуск супутника чи людини в космос.

Проте досягалося це дуже важким способом для науково-педагогічної інтелігенції, за рахунок її власного вільного часу. Приходити «завчасно не повідомляючи» про це означало, що викладачі могли згаяти час через відсутність студентів у кімнатах. Це не подобалося педагогам, адже вони і до того мали досить небагато вільного часу через щільний графік роботи. В інформації «Про стан ідеологічної роботи серед професорсько-викладацького складу Харківського юридичного інституту» за підписом секретаря парткому В.Копейчикова, надісланий 1 вересня 1957 р. у відділ науки і культури ЦК КПУ, читаємо: «У числі суттєвих недоліків у проведенні ідеологічної роботи серед викладачів слід назвати на мавшу місце в минулому навчальному році велику кількість різноманітних заходів, що проводилися в інституті за участі викладачів. У нинішньому навчальному році дирекція і партійний комітет інституту вирішили з метою більш раціонального використання часу студентів і викладачів затвердити суворо обмежену кількість масових заходів, звільняючи час викладачів для наукової роботи і проведення заходів з підвищення їхнього ідеологічного рівня» [20, арк. 57]. Цей документ для нас дуже важливий. Він засвідчує перевантаження викладачів т.зв. масовими заходами, що було на шкоду як їм самим, так і в підсумку навчально-виховному процесу. Ця інформація ілюструє турботу інституту за свої кадри, яким також було потрібне підвищення кваліфікації.

Тож не дивно, що деякі викладачі, будучи перевантаженими, навіть відмовлялися проводити виховну роботу й партійні осередки вишів були безсилі їх змусити. Завідувач кафедри математичної фізики фізико-математичного факультету ХДУ професор Повзенер у 1957 р. бути агітатором (тобто політичним інформатором, вихователем) відмовився категорично, заявивши, що математику він читати може, а агітатором бути не може; не проводив політзанять завідувач кафедрою геометрії цього ж вишу професор Погорелов [23, арк. 145]. Але треба звернути увагу, що ці відмови лунали зі слів професорів, тобто кваліфікованих, цінних кадрів, які були потрібні кожному вишу, тому жодних суворих дисциплінарних заходів щодо них не застосовували.

Були й інші оцінки ефективності існування такої форми опіки студентів. Представник Харківського медичного інституту Жидовцев визнав у 1958 р., що чотирирічний досвід прикріплення викладачів за студентськими кімнатами у гуртожитку для проведення агітаційної-просвітницької роботи себе не виправдав [23, арк. 50]. Це помітно також на прикладі Харківського гірничого інституту. Секретар первинної парторганізації цього вишу Лазаренко заявив 25 березня 1958 р., що як і всі виші вони добиваються відвідуваності викладачами гуртожитків і вечорів, але «ці відвідування закінчуються, як лише закінчується урочиста частина, викладачі одягнули шапки і пішли. Потім починаються танці, залишається декан, секретар партбюро і більше нікого» [23, арк. 41–42]. Він скаржився, що дуже важко змусити викладачів ходити в кімнати гуртожитків, оскільки цей вид роботи був додатковим навантаженням, тому викладачі під різними приводами уникали його. Цей фрагмент ілюструє ставлення частини науково-педагогічної інтелігенції до такої, позаурочної, виховної роботи. Вона викликала у багатьох несприйняття. Урочиста частина для них була обов'язковою, проте не більше. Звернемо увагу на таку деталь, що присутні на таких вечорах в інституті керівники (декан, секретар партбюро) не мали сили зупинити викладачів.

У 1958 р. на засіданнях і обговореннях питань діяльності партійних організацій вишів це питання порушувалося неодноразово. Частина учасників виступала за існування т.зв. прикріплених (або агітаторів), інші були проти. Головним завданням парторганізації Одеського політехнічного інституту Передерій називав все ж таки «залучити професорсько-викладацький склад в позанавчальний час до роботи зі студентами» [23, арк. 213].

Крім того, в позанавчальний час викладачі мусли займатися не лише культурно-масовою роботою зі студентами, а й відвідувати їх у гуртожитках. А були й такі студенти, які проживали на приватних квартирах, тому проводити з ними виховну роботу було надзвичайно важко. Охопити таких студентів усіма формами ідейно-виховної роботи (політінформації в академгрупах, лекційної пропаганди, проведенні зборів, диспутів з приводу нових книжок, фільмів, вистав, занять наукових гуртків, організації зустрічей з видатними членами партії, влаштуванні вечорів запитань та відповідей, екскурсій на підприємства, музеї тощо) було неможливо фізично, проте це вимагалось від викладачів. Ніхто не знімав з науково-педагогічної інтелігенції завдань з написання підручників і наукових праць, виступів на конференціях, підготовки дисертацій тощо. Багато викладачів мали або ж збиралися заводити сім'ї, вже мали родини, які також вимагали часу. Таким чином втілення в життя рішень чергового з'їзду, директив про виховання молоді приносило науково-педагогічній інтелігенції чимало клопотів.

Як свідчила постанова секретаріату ЦК КПУ від 12 серпня 1960 р. «Про стан учбово-виховної роботи в Полтавському сільськогосподарському інституті», «Понад 60 проц. наукових співробітників інституту (49 викладачів) зовсім не працювали в сільськогосподарському виробництві». Це свідчить про науковий рівень викладачів цього вишу та дає уявлення про якість і повноту отриманих студентами знань.

Окрім стандартного, обов'язкового педагогічного навантаження (лекцій, семінарів, іспитів, роботи з дипломами тощо) професорсько-викладацький склад вишів обтяжували багатьма додатковими видами робіт, що не були

прямо пов'язані з фахом. Їх змушували читати просвітницькі лекції, проводити політінформації, роз'яснювати актуальні постанови та завдання Компартії та Ради міністрів. Також викладачі мусили відволікатися для супроводу студентів на колгоспних роботах, що проводилися кожної осені. Нарешті, викладачі просто чергували в гуртожитках для запобігання хуліганству та порушенні дисципліни. Все це було понад норму. Про одне з таких політзанять кінця 1940-х рр. залишив спогади викладач ХДУ І.Рибалка. Він писав, що «Всі слухали з комічно серйозним виглядом, коли я повторював те, про що нам говорив на семінарі пропагандистів лютий поборник вейсманізму аспірант біолог М.Воловик» [192, с. 89–90]. Викладач мусив розповідати про незнайому йому тему. Тому не дивно, що наприкінці повідомлення всі розсміялися – надто комічно виглядав історик, який розповідав про мушок-дрозофіл.

Викладачі мали супроводжувати культурно-мистецькі заходи, розгортати обговорення мистецьких заходів, коментувати у правильному напрямку художні твори, «нав'язувати» потрібне політичне розуміння суті художніх образів і подій, прищеплювати непримиренне ставлення до «буржуазної ідеології», або за офіційним формулюванням: «викривати реакційні буржуазні теорії, антикомунізм, ревізіонізм, догматизм і сектантство». Культура була фоном, на якому належало проводити політичну пропаганду. Виховання широкоосвіченої людини для партійних ідеологів не було самоціллю.

Ця «добровільна примусовість» при проведенні таких позаурочних занять виховного і культурно-просвітницького характеру негативно впливала на якість цих заходів, ставлення до них викладачів було негативне. У КДУ 8 травня 1955 р. констатували, що «Проведені лекції і доповіді у позанавчальний час недостатньо пов'язуються з конкретними завданнями, що стоять перед студентським колективом. В тематиці лекційної пропаганди недостатньо приділяється уваги питанням комуністичного виховання молоді, науково-природничим і медичним темам» [17, арк. 37]. Тобто всього того політизованого матеріалу безпосередньо з лекцій було мало. Практичною,

необхідною темою з цього переліку, на нашу думку, є лише медична тема. Натомість відсутні теми про права людини, про підвищення рівня правових знань, про екологію. Викладачі формально підходили до цих видів робіт. На недостатню увагу викладачів до роботи в академічних студентських групах скаржився директор КПІ О.Плигунов у 1956 р. [4, арк. 24]. Ось ця політизація навчального процесу незабаром спричинить масове захоплення молоді творами і діяльністю «шістдесятників», які в своїх творах ставили екзистенційні та естетичні проблеми, а не безпосередньо займалися прославлянням Комуністичної партії та її вождів.

Сприйняття студентами цієї політичної інформації, на нашу думку, було обережним і критичним, хоча більшість, вочевидь, вірила їй. Важливо зазначити, що після приборкання заворушень в Польщі та Угорської революції Радянський Союз був змушений реагувати на «антирадянські прояви» у середині країни, які проявлялися серед студентства. «Проводячи моніторинг, розбурханого хрущовськими реформами та подіями в Польщі, Єгипті, Угорщині українського суспільства, органи держбезпеки констатували, що в другій половині 1956 року кількість антирадянських проявів серед інтелігенції та молоді, особливо в потужних промислових та культурних центрах УРСР, різко збільшилась» [398, с. 300]. Майже одночасно завідувач відділу науки і культури ЦК КПУ Ф.Овчаренко у своїх спогадах зафіксував цікаву пропозицію: «Говорячи про виховання студентів, треба закрити доступ закордонних газет у вузи» [189, с. 194]. На початку січня 1957 р. секретар ЦК КПУ С.Червоненко теж констатував небажані настрої студентів під впливом «ворожої пропаганди» [189, с. 194]. Таким чином ми можемо зробити висновок, що частина студентів недовіряла викладачам. Останні не справилися із завданням пояснити студентам події у сусідніх країнах згідно генеральної лінії КПРС, переконати студентів, нав'язати їм радянську оцінку. Молодь шукала альтернативні джерела інформації, а сухий виклад суворо глорифікаційної та тенденційної інформації про події від викладачів не приваблював студентів.

Як соціально-професійна спільнота, що володіє відносно вищим інтелектуальним потенціалом, науково-педагогічна інтелігенція виступала передавальним пасом. Вивчаючи певну інформацію, систематизуючи та примножуючи її, педагоги потім передавали її спраглий до знань аудиторії, і це було їхньою повсякденною роботою, прямими функціональними обов'язками. Зміст, повнота та метод передачі цієї інформації залежали від професійної кваліфікації та досвіду викладача вищої школи. Суттєвим компонентом інтелектуального потенціалу є володіння іноземною мовою.

З одного боку, знання іноземної мови є показником рівня кваліфікації працівника вищої школи. Проте з іншого боку, здатність сприймати інформацію англійською чи іншою мовою може свідчити про якість виконання педагогічним працівником покладених на нього функцій. Такий викладач має зазвичай набагато ширший кругозір, засадничо краще володіє емпіричним матеріалом. Історія та сучасність закордонної науки, почерпнуті з іншомовних джерел інформації, у край важливі для здобуття початкових відомостей про закордонних конкурентів. Саморефлексія, спричинена знайомством з інформацією іншого гатунку, сприяє якіснішому виконанню викладачем своїх функцій.

Іноземна мова є засобом міжнародної наукової комунікації та презентації і перевірки своїх напрацювань з іноземними колегами, дозволяючи використовувати їхні здобутки у власних дослідженнях. Рівень володіння іноземною мовою викладачів українських вишів у зазначений період був невисокий. Причина цього була об'єктивна, яка полягала у зовнішній політиці Радянського Союзу і була спрямована на обмеження контактів із закордонним світом. Навіть дипломати не завжди знали якусь іноземну мову. Постанова політбюро ЦК КП(б)У від 4 березня 1952 р. серед інших порушень у МЗС (недостатня ефективність, пасивність, недостатня самовіддача, погана кадрова робота) відзначала, що «особливо погано поставлене вивчення працівниками МЗС іноземних мов» [153, с. 166]. Тобто навіть профільне міністерство, де

мушили володіти іноземними мовами в силу професійної необхідності, мали проблеми у цій сфері.

Перебування СРСР у міжвоєнний період у міжнародній ізоляції та повільний вихід з неї наклало негативний відбиток на міжнародну співпрацю. Іноземні держави розглядалися як джерело потенційно небезпечних тенденцій, ідеологій, смаків, що суперечили актуальній радянській ідеології. Про капіталістичні держави, на думку керівництва СРСР, прості радянські громадяни повинні знати про «становище трудящих, викриття буржуазної моралі і міщанський побут капіталістичних країн, розкриття хижацького побуту паліїв війни». У першу чергу це стосувалося капіталістичних країн, до країн «народної демократії» у радянського керівництва було інше ставлення через їхню політичну залежність від СРСР та слабший науково-культурний потенціал. Тобто можливості науково-культурного співробітництва були обмежені. Закордонний туризм у СРСР став розвиватися лише з 1956 р., виїзд був ускладнений суворим відбором кандидатів у поїздку. Тобто знання мови для практичної потреби – спілкування під час закордонної поїздки – не було життєво необхідним.

З 1956 р. радянським громадянам було дозволено туристичні поїздки за кордон. Дозволи надавав ЦК КПУ, а суворий політичний відбір здійснював КДБ. У 1956 р. за кордон виїхало небагато осіб. Представники науково-педагогічної інтелігенції виїжджали за кордон у складі культурних делегацій, це були переважно керівники. Прості викладачі направлялися для викладання української мови і літератури до ближніх соціалістичних країн, або ж могли виїжджати на запрошення.

Рівень знання іноземних мов впливав на знайомство з працями закордонних колег, що збагачували викладання і дослідження. Про недостатню обізнаність української інтелігенції з доробком закордонних учених свідчить і пропозиція відділу науки і навчальних закладів Дніпропетровського обкому КПУ «при бібліотеках вищих навчальних закладів створити відділи зі світового патентного фонду» [34, арк. 19], аби це дозволяло

вишам краще використовувати новітні досягнення вітчизняної і зарубіжної науки і техніки для використання в науково-дослідній роботі. Перевірка навчання іноземних мов в Одеській філії ВЮЗІ у 1955 р. теж встановила численні недоліки у викладанні, наявність помилок у самих викладачів [17, арк. 12–13]. Аналогічні думки про практичну потребу мати іноземну літературу, необхідність закордонних відряджень на нараді з завідувачем відділу науки і культури ЦК КПУ Ф.Овчаренком висловлювали 2 лютого 1957 р. завідувачі кафедр ЛДУ. У доповідній записці за підсумками перевірки у 1959 р. вишів Львова, надісланій завідувачому відділом науки і культури ЦК КПУ Ю.Кондуфору, був цікавий запис, який вказує на свідоме ігнорування іноземної мови. Констатуючи вимоги життя та розширення міжнародних зв'язків, перевіряючі писали про необхідність спеціальних кафедр розвивати інтерес до закордонної літератури. «У багатьох вузах слід подолати нігілістичне ставлення студентів і навіть керівництва вузів до вивчення іноземних мов студентами і науковими працівниками» [24, арк. 148]. Вочевидь, все залежало і від галузі науки, і від особистого ставлення науковця чи аспіранта, проте державне ставлення не свідчить про цілеспрямовану політику заохочення вивчення і справжньої вимогливості у цьому питанні. Так, археолог В.Кадєєв згадував, що на поч. 1970-х рр. під час докторантури в Москві він користувався бібліотекою сім'ї В. і Т.Блаватських, особливо англомовною [180, с. 70].

Як заявляв заступник директора Одеського сільгоспінституту Семенов на нараді директорів та їхніх заступників по науковій частині вишів м.Одеса 22 лютого 1958 р., безумовно, що «ми повинні враховувати досягнення науки за кордоном. Наш інститут абсолютно не отримує іноземної літератури. Ми маємо лише ті журнали, які видаються у Москві. Да і то в такій кількості, що їх недостатньо. Вкажу на момент такого порочного відношення до цієї справи. Я персонально виписую через Академію Наук кілька іноземних журналів. Мені особисто дається таке право, а ось Інституту, великій науково-дослідницькій і педагогічній установі такого права не дається. Абсолютно незрозуміла річ. Я

хотів би звернути увагу на те, що наші наукові кадри дуже слабо володіють іноземними мовами» [22, арк. 204]. Отже, наявне усвідомлення гострої необхідності і водночас розпач, що влада не змушує активніше використовувати такі видання і разом з тим створює штучні перешкоди.

Іноземна мова взагалі була непотрібна для викладачів, на думку влади, оскільки практична користь від її знання була обмеженою. Читати праці іноземною мовою було небезпечно, адже можна було прочитати щось антирадянське і за це постраждати. Лише в 8 журналах системи АН УРСР друкувалися резюме англійською мовою обсягом 2,5–5% статті, у деяких журналах АН СРСР – до 10%. Більшість наукових журналів, що видавалися в АН, лише в кінці журналу наводили зміст номеру англійською мовою, рідко – французькою, німецькою, китайською. Для такої презентації радянської науки на зовнішньому ринку зовсім необов'язково було володіти іноземною мовою, а можна було скористатися допомогою.

Використання викладачем іноземної мови не схвалювалося через підозру в нелояльності, шпигунстві, тому міжнародні контакти радянських вишів були обмежені. Режим суцільної секретності, що побутував у Радянському Союзі, посилений щепленням «ждановщини», стримував науковців від несанкціонованої активності у напрямку міжнародних контактів. Все мало перебувати під партійним контролем. Хоча треба відзначити, що міжнародне співробітництво вишів все ж мало місце.

Міжнародні контакти розширювалися, перш за все, з країнами народної демократії, з університетами яких підписувалися договори про співпрацю. Так, ЛДУ мав контакти з Люблінським університетом ім.Марії Кюрі-Склядовської (Польща), вони обмінювалися студентами і викладачами. У 1962 р. викладачі КДУ здійснювали наукові відрядження до таких країн: професори А.Бородін та А.Голик до ФНРЮ, професори К.Дубина, Б.Новиков, доценти І.Кондиленко, І.Ільїн, Ф.Остапенко – до ПНР, доцент П.Федченко до ЧССР, професор А.Ротай і доцент Г.Міщенко – до УНР, професор П.Недбайло – до США [31, арк. 50]. Як видно зі звіту А.Бородіна, там вони знайомились з

досвідом навчальної і наукової роботи кафедр суспільних наук та їхньою науковою продукцією, виступали з доповідями про КППС, Радянську Україну і СРСР тощо. Для нас важливо те, що одну з лекцій він читав «без перекладача, слухали її з великою увагою і всі розуміли» [31, арк. 54]. Тобто, на лице незнання лектором іноземної мови і звертання за допомогою до перекладачів під час своїх виступів.

Під час нечисленних офіційних зустрічей української інтелігенції із західними колегами незнання іноземних мов теж впадало у вічі. Історик і педагог США і Канади І.Лисяк-Рудницький, описуючи свою зустріч з директором Інституту історії АН УРСР професором К.Дубиною у 1966 р. зазначав: «Про інтелектуальні кваліфікації К.К.Дубини, – його освіти й начитаність, – не можу сказати нічого, крім одного: він не володіє жодною західньою мовою. Це саме було й з учасником Стокгольмського конгресу 1960 р., проф. В.Голобуцьким. Можна думати, що маємо тут справу не з відокремленими явищами, але з “нормальною” для сучасної української підрадянської інтелігенції справою». Північноамериканський інтелектуал наголошував, що він не стверджує про заборону вивчати іноземну мову, а лише звертав увагу на відмінність між радянськими та іноземними науковцями, перші з яких перебували в «ізоляції від зовнішнього світу» [123, с. 219–220]*. Для нас важливо, що І.Лисяк-Рудницький узагальнював цей недолік, спостерігаючи його упродовж кількох років. На нашу думку, це був наслідок цілеспрямованої переорієнтації українських радянських науковців та викладачів на внутрішньосоюзно орієнтовані наукові теми та розширення внутрішньої кооперації, подальшої інтернаціоналізації культури й освіти, що мало місце в Радянському Союзі.

При цьому слід зауважити, що названі північноамериканським ученим дослідники й викладачі складали старше покоління української радянської

* Як указує біограф В.Голобуцького історик С.Юсов, В.Голобуцький непогано володів польською мовою, гірше – німецькою, французькою, латиною. Попри те, що офіційними мовами на конгресі 1960 р. були англійська, французька, німецька і російська, В.Голобуцький виступав саме російською тому, що не міг вільно розмовляти німецькою і французькою. – Див.: [432, с. 167].

гуманітарної інтелігенції, тобто виховане в довоєнні й воєнні роки. То були інші часи, не кращі для науковців. Однак ця обставина вказує на те, що вони як наукові керівники, які не знали іноземної мови, не могли прищепити необхідність володіння й активного використання нею своїм аспірантам і підлеглим.

Дещо інакше справа стояла з іноземною мовою для молодшого покоління науково-педагогічних кадрів. Знати мову треба було хоча б тому, щоб успішно скласти вступний іспит в аспірантуру (як правило останній третій іспит). Проте надалі в аспірантурі іноземна не вивчалася. Цікаво те, що делегація професорів і студентів Єльського університету (США), які у березні 1963 р. перебували в КДУ ім.Т.Г.Шевченка, відвідавши заняття з англійської мови «висловили здивування хорошим знанням англійської мови нашими студентами», як доповідав ректор І.Швець у ЦК КПУ 27 березня 1963 р. [31, арк. 141]. На нашу думку, тут мала місце т.зв. показуха. Знаючи або передбачаючи візит американців, з якими було гостре суперництво в усіх сферах життя у ході «холодної війни», керівництво університету могло змінити розклад на свою користь, тобто поставити кращі групи і заняття для відвідання їх іноземцями. На такий висновок підштовхують і назви семінарів, що проходили у цей час і які відвідали американці: «Історичні рішення ХХІ з'їзду КПРС» та «Причини перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції» тощо.

Критерієм професійної компетентності та рівня кваліфікації науково-педагогічної інтелігенції виступає також її видавнича діяльність як компонент навчальної виховної та суспільної функцій. Закономірно, що культурні, наукові цінності та актуальні знання мусять бути закарбовані в книгах, які є каналом передачі та поширення різної важливої інформації для наступних поколінь. У другій половині 1950-х рр. видання навчальної літератури для вищої та середньої спеціальної школи в Українській РСР було поставлено незадовільно. Науковці і викладачі недостатньо залучалися до створення такої спеціалізованої літератури. У 1955 р. у Запорізькій області лише 8 осіб писали

підручники, а ще стільки ж «виявили бажання видати курс своїх лекцій на правах рукопису» [17, арк. 82–84]. У 1957 р. було видано лише 58 підручників і навчальних посібників, що майже удвічі менше, аніж у 1954 р. Видавничий план було виконано лише на 43%. «Більшість виданих підручників і посібників являють собою переклад з російської мови та перевидання раніше виданих підручників», – оцінювала видавничу діяльність наукової та науково-педагогічної інтелігенції постанова секретаріату ЦК КПУ від 9 травня 1958 р. «Про поліпшення підготовки та видання підручників і учбових посібників для вищих та середніх спеціальних учбових закладів Української РСР». До початку 1959/1960 навчального року з грифом відповідних міністерств було випущено 56 підручників та навчальних посібників [27, арк. 154].

Проте проблеми були і в видавництвах, які не встигали. Видавництво «Радянська школа» незадовільно виконувало видавничий план з випуску навчальної літератури для педагогічних навчальних закладів. Із 41 назви підручників і навчальних посібників, запланованих на 1960 р., видано лише 7 назв, тобто 19,5% [27, арк. 156].

Доповідна записка в ЦК КПУ «Про упорядкування видань наукових і науково-технічних праць науково-дослідних установ, вищих учбових закладів та інших організацій Української РСР» (лютий 1963 р.), відзначаючи збільшення кількості збірників наукових праць, констатувала, що «в справі підготовки та видання наукових праць є істотні недоліки». Вони полягали в тривалому часі підготовки та виданні наукових праць, тематичному різноманітті статей в одному збірнику, відсутності міжвідомчої координації видань та як наслідок дублювання, мало місця відводиться для публікацій аспірантів і здобувачів, друкування в одному збірнику кількох статей одного і того ж автора тощо [31, арк. 88а–91]. Для нас важливо те, що ця доповідна констатувала те, що виші самі змушені займатися розповсюдженням своїх видань, а «книготорговельні організації республіки майже зовсім не займаються розповсюдженням збірників наукових праць через книготорговельну мережу республіки». Справа полягала в тому, що виші

мушили на комерційних засадах домовлятися з видавництвами (які працювали на госпрозрахунку), а це змушувало викладачів писати по іншому, писати на цікаві теми. Цей факт нашоує на думку, що наукова література не користувалася або користувалася малим попитом у населення, яке в хрущовські часи стало читати більше*. І справа, на нашу думку, тут зовсім не в низькому поліграфічному та видавничому рівні, що також критикувався. Напевно, теми наукових праць містили мало практичної користі для населення або ж були написані нецікаво, поступалися художній літературі, тому і не продавалися так масово. Науково-педагогічна інтелігенція не завжди могла запропонувати для читача цікаву книгу, яка містила б актуальну інформацію. Розроблювані викладачами теми спрямовувалися на задоволення державного наукового інтересу, вирішення політико-ідеологічних завдань, а не естетичних потреб. Революційні та комуністичні теми, класова боротьба, що лунали звідусіль, гостра класова риторика, напевно, набридли. Тому якість поліграфічних видань низька, вони не справлялися зі своїми функціональними обов'язками. Не всі викладачі займалися науковою роботою.

Поліграфічна справа, постановка справи про друк аспірантських видань перебувала у незадовільному стані. Не всі виші мали свої друкарні, тому публікація статей гальмувала справу захисту як кандидатських, так і докторських дисертацій. Суужна ситуація з поліграфією породжувала зловживання у цій ділянці, зокрема, надання пріоритету близьким, друзям, колегам.

Досліджуючи розвиток вищої освіти та історію науково-педагогічної інтелігенції періоду хрущовської відлиги необхідно звернути увагу на значну кількість різноманітних документів, що вимагають «поліпшити роботу кафедр суспільних наук, посилити виховний вплив лекцій і семінарських занять з історії КПРС, політичної економії», «докоріно поліпшити виховну роботу», «повести рішучу боротьбу з пережитками капіталізму в свідомості молоді»

* За даними Орешкіної М.О. на середину 1960-х рр. відсоток населення, охопленого книгою, складав 84,5%. – Див.: [469, с. 13].

тощо. Регулярне повторення цих вимог, їх дублювання свідчить про незадовільну оцінку владою виконання функцій науково-педагогічною інтелігенцією.

Таким чином, інтелектуальний потенціал науково-педагогічної інтелігенції був затребуваний Радянською державою. Викладачі мусли виконувати властиві і невластиві їм функції. До перших з них ми відносимо суспільну і навчально-виховну функцію. Від решти педагогів науково-педагогічну інтелігенцію відрізняло проведення наукових досліджень, яке, щоправда, супроводжувалося численними труднощами: незадовільним матеріальним станом вищої школи та додатковим навантаженням на викладачів від Компартії. Навчально-виховна функція була основною і полягала в озброєнні молодого покоління знаннями, наданням йому певної фахової кваліфікації та прищеплення певних моделей поведінки, соціальних цінностей. Особливістю СРСР була значна політизація навчально-виховного процесу – все навчання було пронизано комуністичною ідеологією. Перевантаження викладачів вищої школи суспільною політико-агітаційною роботою, підвищена увага керівників вишів до виховної роботи зі студентством негативно впливали на якість навчання. Будучи перевантаженими, професорсько-викладацькі кадри мали обмаль часу на підвищення власної професійної кваліфікації.

Критика поведінки молоді лише частково лягає на плечі викладачів-вихователів. Прослуховування закордонної музики, прагнення одягатися стильно, захоплення молоді європейською масовою культурою було не свідченням наявності «буржуазних чи капіталістичних пережитків у свідомості», а бажанням молоді самовиразитися, продемонструвати свою індивідуальність, пошуком свого естетичного смаку, навіть протестом проти одноманіття та зарегульованості публічного молодіжного життя.

Пропагандистська функція в її радянському варіанті зазвичай не була властивою інтелігенції. Виступи на заводах і фабриках, публікації хвалебних матеріалів у ЗМІ та окремими виданнями, політінформації для студентів,

лекції для партактиву та робота у вечірніх університетах марксизму-ленінізму тощо були формами пропагандистської діяльності науково-педагогічної інтелігенції, зміст якої полягав у прищепленні слухачам комуністичних цінностей, глорифікації комуністичної ідеології, тавруванні ідеологічних опонентів СРСР та ін. Важливо наголосити, що ці функції працівники вищої школи виконували досить часто з багатьма недоліками.

2.3. Науково-педагогічні працівники у структурі наукової інтелігенції

Установи вищої освіти були лише одним з місць працевлаштування кандидатів та докторів наук. Паралельно діяли установи АН УРСР, що поглинали дещо більше науковців, науково-конструкторські бюро, дослідницькі лабораторії, громадські організації тощо, де кваліфіковані кадри також могли застосувати свої знання та уміння по спеціальності. У кожній з наук були свої особливості умов праці, моральних і матеріальних переваг та недоліків, державного ставлення. Саме останнє – державна підтримка – грала вирішальну роль щодо кількості кваліфікованих кадрів у тій чи іншій науці та їхньому працевлаштуванню у вишах. Під кваліфікацією (кваліфікованістю кадрів) слід розуміти наявність у людини диплома кандидата чи доктора наук, атестата доцента чи професора. Таке визначення є формальним і не ураховує реальний науковий потенціал дослідника або викладача, його справжні знання, уміння, реальний внесок у науку. З іншого боку, не слід абсолютно профанувати значення науково-педагогічних регалій, адже система освіти не була цілковито корумпованою. З такою долею умовності ми будемо оцінювати кваліфікацію кадрів.

Станом на 1 листопада 1965 р. в Україні налічувалося 93984 наукових і науково-педагогічних працівників (без сумісників), а на 1 листопада 1964 р.*

* З огляду на відсутність суттєвих динамічних змін у цей період, на нашу думку, різницею в один рік можна зignorувати. Наприклад, у 1966 р. у вишах працювало 33967 штатних працівників.

кількість наукових працівників у вишах (тобто викладачів та наукових працівників) складала 33815 осіб. [34, арк. 75; 3, арк. 1]. Таким чином, приблизно третя частина інтелігенції, пов'язаної з науковими дослідженнями, працювала у вищій школі.

Наявна статистика дозволяє встановити, яка кількість докторів і кандидатів наук працювали у вишах. Станом на 1961/1962 н.р. у вишах УРСР працювало 3,6% професорів і докторів наук, 35% доцентів і кандидатів наук до загальної кількості викладачів [10, арк. 11]. З 1185 докторів наук, які працювали в УРСР на 1 листопада 1964 р., у 130 вишах працювало 1067 осіб (або 90%), тоді як з 19291 кандидата наук у вишах працювало 10203 особи (або 53%)*. При цьому, в інших наукових установах УРСР на сер. 1960-х рр. працювало удвічі менше кандидатів і докторів наук.

Поряд з параметрами усієї інтелігенції за кількістю наукових ступенів, джерела дозволяють частково охарактеризувати склад наукової і науково-педагогічної інтелігенції за кількістю вчених звань, тобто за педагогічним потенціалом. Нагадаємо, що облік був неідеальним, адже професори рахувалися разом з академіками та членами-кореспондентами АН УРСР, а доценти разом зі старшими науковими співробітниками.

Станом на 1 листопада 1965 р. в Україні налічувалося 1689 академіків, членів-кореспондентів та професорів, 11663 доценти і старші наукові співробітники, 4560 молодших наукових співробітників та асистентів, або загалом 20% усіх наукових і науково-педагогічних працівників мали такі спеціальні або вчені звання [34, арк. 75]. Більшість з володарів вчених звань працювали у вишах – 70% професорів, членів-кореспондентів та академіків АН УРСР та 61% доцентів і старших наукових співробітників.

Тобто можна зробити висновок, що більшість людей з науковими або педагогічними регаліями мали основним місцем роботи саме вищу школу, де вони мали певні моральні чи матеріальні переваги. Однак разом вони склали

* Для порівняння: на початку 2000/2001 н.р. у середньому по країні доктори наук склали 8,6%, а кандидати – 48,7% основного персоналу вишів. – Див.: [337, с. 132].

лише близько третини викладачів вишів, тобто домінуюча більшість науково-педагогічної інтелігенції вищої школи наукових ступенів чи вчених звань не мала. За визначенням вони не були кваліфікованими кадрами.

Таким чином, докторам наук і професорам було вигідніше працювати у вишах, аніж інших установах, проте кандидат наук міг знайти застосування своєї кваліфікації не лише у вищій школі. Якщо доктори наук і професори були упривілейованими викладачами, то кандидати наук, викладачі без наукового ступеня, доценти та асистенти виконували основне навантаження. З огляду на недостатню кількість кваліфікованих викладачів (тобто з науковими ступенями або вченими званнями) постійні заклики до покращення кадрового складу, дозволу пенсіонерам виступати консультантами у вишах можна припустити, що не всі кандидати наук чи доценти з тих чи інших причин бажали працювати у вищій школі.

Важливе місце для аналізу усієї інтелігенції як соціокультурної спільноти та місця у ній науково-педагогічної має фаховий поділ. Із 93984 наукових і науково-педагогічних працівників Радянської України на 1 листопада 1965 р. безумовно домінували учені, які працювали у галузі технічних наук – 45% (або 42370 осіб). Такий результат можна вважати закономірним, адже в Радянському Союзі за капіталовкладеннями домінувала група «А». Це, зокрема, військово-промисловий комплекс, секретні виробництва, проектувальні організації та конструкторські бюро тощо. Потреба у них чимдалі зростала, що оберталось збільшенням кількості аспірантів у декілька разів упродовж II половини 1950-х – середини 1960-х рр. «Стрімке кількісне зростання галузевих науково-дослідних інститутів і конструкторських бюро для забезпечення розвитку ВПК обумовлювало потребу у збільшенні наукових кадрів вищої кваліфікації. Це, поряд із щорічним зростанням кількості студентів і появою нових спеціальностей, дало поштовх для розвитку аспірантури. Так, якщо на кінець 1956 р. кількість аспірантів технічної галузі складала 668 осіб, то у 1959 р. – 1131 чоловік, а у 1963 р. – 3419 осіб» [354, с. 184].

У доповідній записці відділу науки і культури ЦК КПУ в ЦК КПУ від 20 вересня 1955 р. указано зміни, що відбулися у прийомі в аспірантуру за різними спеціальностями. Зокрема, відбувалося скорочення набору у вищих шляхом зменшення державного замовлення на філологічні, історичні та деякі інші спеціальності. Закономірно, що зменшення обсягів держзамовлення дозволило цим факультетам успішно виконати поставлені завдання набору та позитивно позначилося на якості навчання у майбутньому. Натомість цілеспрямовано збільшувався набір аспірантів з фізики, математики, сільського господарства і технічних наук, тобто «спеціалістів, в яких є гостра потреба в вищих учбових закладах, наукових установах і практиці народного господарства». Саме «технарів» й не виконали плани у 1955 р. – до аспірантури вищів УРСР на технічні спеціальності було прийнято лише 91 особу зі 152 вакансій денної форми навчання (або 60%) і 13 з 32 осіб (40%) на заочне відділення [21, арк. 28–34]. У 1959 р. до «дефіцитних» спеціальностей продовжували відносити фізику, математику, хімію, нову техніку, машинобудування та ін.

Політика сприяння технічним і природничим наукам і надалі мала значний обсяг, перевершуючи аналогічні дії щодо гуманітаріїв. Наказ МВССО СРСР «Про підвищення якості підготовки і збільшення випуску спеціалістів для галузей нової техніки» (листопад 1960 р.) вимагав до 1965 р. збільшити удвічі підготовку наукових кадрів з фізико-математичних наук та в галузі нової техніки, сприяти отриманню перспективними кандидатами наук творчих відпусток для завершення докторських дисертацій [420, с. 131]. Цими та іншими подібними кроками влада посилювала домінування технічних і природничих наук, недооцінюючи значення гуманітарної складової розвитку суспільства. Надалі ця диспропорція між ними збільшилася, відобразившись стагнацією гуманітарних наук після послаблення ідеологічних установ наприкінці 1980-х рр.

В інформації «Про підсумки виконання плану прийому до аспірантури вищих учбових закладів Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти

УРСР у 1959 році» за підписом заступника очільника МВССО УРСР Ю.Даденкова від 7 січня 1960 р. констатувався великий недобір аспірантів по фізико-математичним спеціальностям, водночас високий конкурс і прийом аспірантів по історії, хімії, економіці. Щоправда, кількість місць тут була незначна. Мав місце деякий недобір по аспірантах-заочниках у біологів. Аналогічна ситуація була на стаціонарі у технічних науках (зокрема, машинобудуванні, приладобудуванні, енергетиці, металургії). Слід звернути увагу також на те, що по багатьох спеціальностях (у медиків, педагогів, юристів, географів, філософів, сільському господарстві, легкій промисловості) водночас взагалі була виділена незначна кількість місць в аспірантуру [27, арк. 4–5], яку вдалося успішно заповнити.

На другому місці за кількістю наукових і науково-педагогічних працівників у галузі перебували фізико-математичні науки – 10% (9390 осіб). Вони були пов'язані з технічними науками, адже останні спираються спочатку на розробки та розрахунки, моделювання загалом, тож фізико-математики були затребувані на суміжних видах робіт. Суттєве зростання кількості аспірантів перевищувало ріст числа кваліфікованих кадрів, спроможних фахово керувати дисертантами. На нашу думку, таке зростання приносило науковим керівникам додаткове навантаження та не сприяло покращенню якості підготовки аспірантів, тим більше, що останні мали дворічну перерву в освіті після школи. В інформації від 19 вересня 1959 р., міністра А.Скаби секретарю ЦК КПУ С.Червоненку про початок 1959/1960 н.р. зазначалося, що потреба у викладацьких кадрах докторів і професорів по дефіцитних спеціальностях (математика, фізика, галузі нової техніки, будівництво тощо) «ще велика». У п'яти вишах не було жодного професора, доктора наук. Тому, підсумовував міністр, підготовка науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації «є одним з найважливіших завдань вузів Міністерства» [7, арк. 7].

Медична галузь перебувала на третьому місці за кількістю наукових посад – 6,8% (6416 осіб). На нашу думку, таке високе місце пов'язане з більшою соціальною спрямованістю хрущовської політики, що спричинила

підвищену увагу до охорони здоров'я, наукових розробок у цій сфері тощо. На четвертому місці знаходилися філологи, які склали 5,4%, слідом розташувалися економісти – 5,2%, хіміки – 4,6%, фахівці з сільського господарства 4,5% і т.д. Тобто загалом, за кількістю всіх наукових та науково-педагогічних працівників з великим відривом домінували учені технічних наук, що загалом закономірно для країни з матеріалістичною ідеологією.

Розгортання НТР, розвиток науки й техніки у цей час отримують широке сприяння з огляду на потреби геополітики, тому інженерно-технічна інтелігенція відчула цю підтримку. Саме з її лав згодом вийшло багато керівників різних рівнів, у тому числі і чиновники, що займали перші посади в державі. Так, секретарі ЦК КПУ у 1970-х рр. мали переважно технічну освіту. Натомість контингент вишів, які готували представників творчих професій, з 1963 року мав скорочуватись через політику влади, яка декларувала, що в акторах, режисерах та інших творчих працівниках країна не має гострої потреби [370, с. 103].

Наведений вище порядок затребуваності спеціальностей був формальним. Країна потребувала саме таких фахівців технічних і природничих наук, тому їм створювалися кращі умови, натомість потреби гуманітарних наук часто ігнорувалися. Вони (інженери, конструктори, хіміки та ін.) вважалися носіями сучасних, практичних і потрібних народному господарству знань, визначальних для економічного потенціалу СРСР, рушіями НТР. Актуальні потреби ВПК зумовили те, що «За період з 1958 р. по 1962 р. тільки у вищих навчальних закладах МВССО УРСР було організовано підготовку по 37 нових спеціальностях, у тому числі за спеціальностями “електронні прилади”, “промислова електроніка”, “математичні і лічильно-обчислювальні прилади”, “прилади точної механіки” та ін.» [354, с. 182]. Вочевидь, навчання на них не завжди підкріплювалося кваліфікованими кадрами. Розташування спеціальностей саме у такій послідовності регулювалося державою, тому справжній «ринок» спеціальностей ролі не грав і державну політику не визначав.

В аспірантурі системи АН УРСР ситуація з конкурсом відрізнялася. Попри загалом майже двократний конкурс на одне місце, привабливість на спеціальностей була різною. Так, на такі спеціальності як радянське кримінальне право, ядерна фізика, електроскопія не було подано жодної заяви; на астрономію, ботаніку, загальну історію, археологію, гідравлічні машини та інші було по одній заяві, тоді як на теоретичну фізику, історіографію, гідравліку, біохімію тварини налічувалося по 3–5 заяв на місце [21, арк. 28–29]. Нерівномірний конкурс свідчить про престижність лише окремих спеціальностей, а не про популярність науки / професії загалом. За період середини 1950-х – першої половини 1960-х рр. державні пріоритети у фаховому поділі практично не змінилися.

Спорадичні соціологічні дані про престижність професій серед молоді також свідчать про домінування природничих і технічних наук. Так, опитування школярів Новосибірська про привабливість професій, у тому числі наукових, засвідчили, що найвищі рейтинги отримали фізика і математика у хлопців, хімія і медицина – у дівчат. Найнижчі рейтинги виявилися в економіки, філології, філософії, біології. Щоправда, у це дослідження не були включені технічні науки [340, с. 76]. Аналогічне дослідження у 1966 р., що було проведене у Ленінграді та Ленінградській області, виявило подібну першість привабливих спеціальностей: 1) наукові працівники в галузі фізики; 2) інженер-радіотехнік; 3) науковий працівник в сфері медицини; 4) інженер-геолог. Слідом йшли професії науковців у галузі математики та хімії. «Наведені дані, – роблять висновок автори, – свідчать про високий престиж наукових професій серед різних соціальних груп, у різних економіко-географічних регіонах країни» [340, с. 77]. Результати соціологічних досліджень підтверджує випускник фізико-технічного факультету ДДУ, який згадував, що у середині 1950-х рр. «фізико-технічний факультет сформувався як факультет високого рангу», на якому були високі конкурси та дуже здібні студенти [158, с. 34]. «Йшла країною семимильними кроками обчислювальна математика. Природно, всі студенти написали заяви на обчислювальну

математику» – згадувала студентка фізико-математичного факультету, згодом викладач Л.Бойцун. Проте вона обрала кафедру математичного аналізу, адже її переконали, що вона більше створена для науки [158, с. 86].

На нашу думку, екстраполювати ці результати на українські реалії беззастережно не слід. З одного боку, в СРСР існував єдиний інформаційний простір, з єдиними гаслами та цінностями. Уніфікований зміст освіти транслиував спільні для всього Союзу пріоритети. Відтак, подібна ієрархія привабливості спеціальностей може бути залучена для характеристики українських реалій. Проте з іншого боку, існують чинники, які не дозволяють механічно переносити ці дані на Україну. Так, регіони, де проводилося опитування, є промислово-індустріальними, з породженим культом техніки, тоді як в УРСР потужним залишався аграрний сектор, що, безумовно, приваблював молодь (попри масову втечу з сіл). По-друге, як зазначають автори соціологічних досліджень про Новосибірськ, діти недостатньо обізнані зі специфікою деяких професій; крім того, 64% дітей працівників з фізико-математичною підготовкою і 32% дітей гуманітаріїв продовжують лінію батьків [340, с. 77]. Тобто, має місце сильний фактор спадковості, що, на нашу думку, також підважує можливість безумовної екстраполяції цих даних на Україну, адже частина української молоді йшла б слідами батьків-аграріїв. Результати соціологічних досліджень на деяких крупних промислових підприємствах УРСР підтверджують поповнення на 40–50% інженерно-технічних працівників вихідцями з сімей робітників [328, с. 49]. Тобто, результати цих соціологічних досліджень відіграють для характеристики української дійсності допоміжну роль, ілюструючи у СРСР загалом престижність технічних або природничих спеціальностей.

Негласне суперництво різних наук та спеціальностей велося руками міністерств, відомств, конкретних вишів та обкомів. Симпатії Компартії були очевидні, державні пріоритети знаходились у сфері важкої промисловості. Таке становище знайшло цікаве відбиття у поетичній творчості. У 1959 р. поет Б.Слущкий написав вірш «Фізики і лірики», перші рядки якого відображали

фактичне домінування природничиків («фізиків») над гуманітаріями («ліриками»): «Что-то физики в почете. / Что-то лирики в загоне. / Дело не в сухом расчете, / дело в мировом законе». Першість «фізиків» називалася закономірною, такою, що не підлягає сумніву. Існував культ техніки в СРСР і це позначалося на освітній сфері, де більше уваги приділялося саме технічним і природничим наукам. На збереження гуманітарних цінностей та їх правильне визначення був спрямований, вочевидь, ухвалений у 1961 р. «Моральний кодекс будівника комунізму». Незважаючи на деякі його колективістсько-комуністичні принципи, загалом він містив здорові загальнолюдські цінності.

Наявна статистика дає інформацію про кількість наукових кадрів з регаліями по кожній галузі, що дозволяє нам визначити рівень забезпеченості її докторами і кандидатами наук. На нашу думку, кількість кваліфікованих науковців у галузі визначається наступними факторами: 1) державними пріоритетами, що обумовлюють створення сприятливих умов для тієї чи іншої галузі; 2) кваліфікованими і досвідченими кадрами наукових керівників, здатних перетворити аспіранта на кандидата наук; 3) популярністю (привабливістю) цієї науки та, відповідно, вищим рівнем базової підготовки аспірантів; 4) наявністю чи відсутністю суб'єктивних перешкод у вигляді ВАК та політичної кон'юнктури. Встановлені фактори підтверджуються даними. Так, в абсолютному відношенні кількість наукових кадрів з регаліями була такою: технічні науки – 5091 особа з науковими ступенями кандидата або доктора наук, медичні науки – 3968, фізико-математичні – 2034, біологічні – 1729, сільськогосподарські – 1411, економічні – 1280, хімічні – 1111, історичні – 1087 осіб і т.д. Закономірно, що тут підтверджується діалектичний зв'язок між кількістю та якістю (кваліфікованістю) кадрів.

Водночас у відносному вимірі порядок був іншим. З усіх наукових і науково-педагогічних працівників у кожній галузі забезпечених ступенями було найбільше у медичній галузі – 62%, юридичній – 53%, біологічній – 49%, ветеринарній – 45%, філософській – 43%, географічній – 40% і т.д. Лідери абсолютного рейтингу перебували унизу відносного рейтингу – технічні науки

12%, фізико-математичні – 22%, економісти – 26% і т.д. Проте слід взяти до уваги, що в юридичній галузі налічувалося лише 364 наукових і науково-педагогічних посад загалом, ветеринарній – 455 і т.д., що обумовлює високі показники їх забезпеченості кваліфікованими кадрами. На нашу думку, чим менше було наукових співробітників певної галузі зі ступенями у своєму середовищі, тим більше цінувалися наявні кадри, тим комфортніше вони себе почували. Тобто знову підтверджується статусна першість природничників, учених технічних та фізико-математичних наук.

Доступні статистичні матеріали дозволяють визначити, скільки людей з усіх осіб з науковими ступенями і по яких спеціальностях працювали у вишах. На початку розділу ми констатували, що у вищій школі працювала майже третина наукової інтелігенції. Ситуація по докторам і кандидатам наук розглядається нами окремо, адже їхня кількість відрізняється суттєво.

Найбільше кваліфікованих кадрів у вишах в абсолютному вимірі працювало: кандидатів технічних наук – 2446, медичних – 1765, фізико-математичних – 1096, історичних – 797, економічних – 721, біологічних – 514 осіб і т.д. Зазначені дані підтверджують політику державного сприяння технічним і природничим наукам, що мали військово-прикладне значення. Медична галузь була загалом досить добре забезпечена кваліфікованими кадрами, тому значна частина з них працювала саме у вишах. Присутність істориків-кандидатів наук серед лідерів вочевидь пояснюється ідеологічним значенням історичних дисциплін. Водночас за питомою вагою кандидатів наук певної галузі, що працювали у виші, з-поміж усіх кандидатів наук цієї галузі, порядок був іншим: ветеринарна справа (78%), юриспруденція (75%), медицина (67%), технічні науки (61%), сільське господарство (60%) і т.д. Ми припускаємо, що причини цього полягають в обмежених можливостях учених цих наук реалізувати себе в інших установах (ветеринари, юристи), високий відсоток забезпеченості галузі кадрами з регаліями (медики), державної підтримки (техніки) тощо. Найменше кандидатів з галузі у вишах налічувалося з філософії (39%), геолого-мінералогічної справи та історії (по 35%). Істориків

було мало тому, що вони могли працювати в архівах, ідеологічних установах, обкомах партії тощо. При цьому інші спеціальності у вишах були представлені понад 50% кандидатів наук у галузі загалом.

У випадку з докторами наук порядок розташування спеціальностей в абсолютному вимірі був схожий. Так, найбільше було докторів медичних наук – 356, технічних – 202, біологічних – 111, фізико-математичних – 102, сільськогосподарських – 75, хімічних – 65 осіб і т.д. Аналогічно до кандидатів наук, у відносному вимірі ситуація значно відрізнялася. Найбільше докторів наук з усіх докторів наук певної галузі працювало по таким спеціальностям, як філологія (79%), філософія (77%), історія (76%), юриспруденція (70%). Інші науки були представлені у вишах докторами наук на рівні 50 і вище процентів. Унизу цього рейтингу перебували біологія (35%), геолого-мінералогія (32%), сільське господарство (30%).

На нашу думку, суттєві розбіжності між абсолютним і відносним виміром представництва кваліфікованих кадрів у вишах свідчать про неprestижність викладацької праці для представників деяких наук.

Рівень укомплектованості кваліфікованими кадрами грав не лише формальну роль. Викладачі з регаліями не лише надавали статусності навчальному закладу, але й передбачали певну якість освіти. Секретар ЦК КПУ А.Скаба у виступі 6 травня 1960 р. на республіканській нараді директорів вишів МВССО УРСР хвалив партійну організацію Слов'янського загальнотехнічного факультету. Водночас він залишився незадоволеним кадровим складом факультету, указуючи, що «ви самі розумієте, що ми не можемо вважати вищою освітою, якщо серед викладачів немає не тільки професора, доцента, а навіть жодного кандидата наук» [8, арк. 31]. Аналогічні заяви можна зустріти в інших документах. Тож з огляду на такий своєрідний фетиш регалій керівництво вишів було зацікавлене у запрошенні на роботу працівників з науковим ступенем або вченим званням.

Наявність працівників з вченим званням у розрізі конкретних наук за кількістю була майже ідентична показникам рівня кваліфікації кадрів. Серед

усіх наукових працівників всіх наук найбільше академіків, член-кореспондентів АН УРСР та професорів було серед медиків – 26%, техніків – 20%, біологів – 11%, фізико-математиків – 10%, учених сільськогосподарських наук – 7% та ін. Непринципові відмінності мали місце в порядку наукових співробітників з вченим званням доцента і старшого наукового співробітника. На першому місці перебували технічні науки (28%), на другому – медици (11%), на третьому – фізико-математики (10%), далі – біологи (7%), економісти, учені сільськогосподарських наук, історики (по 6%), хіміки (5%) та ін. Тобто, характеристика наукових і науково-педагогічних працівників за наявністю вчених звань так само ілюструє домінування техніків та природничників, підтверджується та ж сама висока державна увага до цих галузей.

Такі показники з одного боку закономірні, адже науковий ступінь є однією з підстав для отримання вченого звання, однак існували винятки. З метою заохочення провідних спеціалістів-виробничників технічної галузі (тобто з заводів, фабрик) працювати у вишах, їм могли присвоювати вчене звання навіть без дисертації, приваблюючи до праці у виші, певним чином компенсуючи не завжди задовільні умови з обладнанням і пристроями. По-друге, в природничих і технічних науках, на відміну від гуманітарних, ступінь політизації дослідження, його кон'юнктурна актуальність набагато менша. Це говорить про відсутність такої бюрократичної перешкоди, як озирання на останні рішення партії та уряду, обов'язкове урахування їх в своїй роботі. Вище йшлося про тривалий розгляд кандидатської дисертації у ВАК Брацлавця з причин необхідності урахування ним актуальності. По-третє, ми припускаємо, з огляду на високу державну увагу до природничих наук, сфери виробництва і техніки, існування менших бюрократичних перешкод у ВАК при розгляді документів про присвоєння вчених звань професора і доцента, прискорення цього розгляду.

Звертають на себе увагу стабільно високі місця в різних таблицях як в абсолютному, так і відносному вимірах медиків як кандидатів, так і докторів

наук, доцентів і професорів. За нашими підрахунками, медики завжди були в трійці кращих. Ми пов'язуємо це з жахливими наслідками війни, коли сотні тисяч і мільйони людей отримали травми, ушкодження, погіршили стан здоров'я, тому медична галузь була забезпечена роботою на багато років уперед. Медики мали матеріал, працюючи над яким виходила подвійна користь. Допмагаючи людям, лікуючи їх, медики робили безумовне добро, а з іншого боку – накопичували медичний досвід та рухали уперед науку, захищаючи дисертації. Крім того, було помітно соціальну спрямованість політики М.Хрущова. Для людей медик був важливим і без регалій, тому ця спеціальність була затребуваною і престижною (водночас тут траплялася корупція, у тому числі в навчальних закладах).

Розташування міністерств за кількістю наукових і науково-педагогічних працівників та їхня кваліфікованість мали наступний вигляд.

Таблиця 1. Основний штатний професорсько-викладацький персонал вишів деяких міністерств на поч. 1959/1960 н.р.*

Міністерства УРСР	Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти	Міністерство охорони здоров'я	Міністерство освіти	Міністерство сільського господарства	Міністерство культури	Вищі інших міністерств і відомств**	Основний штат викладачів вишів
Усього професорсько-викладацького персоналу	9621	3347	2517	2151	616	1619	19871
Професори	343	271	15	131	51	50	861
У тому числі: доктори наук	301	278	13	118	3	37	750
Доценти	2992	741	436	691	131	480	5471
У тому числі: кандидати наук	3626	1481	753	871	85	551	7367
Без вчених звань	206	63	137	68	28	52	554
Асистенти	2975	1886	495	779	27	375	6537
Старші викладачі	1972	172	1035	366	298	428	4271
Викладачі	1133	214	399	116	81	234	2177

* Складено за: [28, арк. 101–107].

** Припущення авторки.

Отже, на першому місці перебувало МВССО, яке мало у своєму підпорядкуванні майже половину усіх кваліфікованих науково-педагогічних працівників. Проте слід зауважити, що МВССО було підпорядковано 44 виші, у т.ч. 7 університетів, 7 політехнічних, індустріальних та машинобудівних вишів, 7 гірничих та металургійних інститутів, 7 галузевих технічних вишів, 6 будівельних інститутів, 5 технологічних, 3 економічних, 1 юридичний, 1 гідрометеорологічний інститут [7, арк. 3], а отже потреби в кваліфікованих кадрах були вищими.

На другому місці перебувало Міністерство охорони здоров'я УРСР, маючи у своєму підпорядкуванні 13% всіх наукових і науково-педагогічних працівників, 37% докторів, 20% кандидатів, 31% професорів, членів-кореспондентів чи академіків АН УРСР, 12% доцентів. Третє і четверте місця за різними характеристиками ділили міністерство сільського господарства УРСР та міністерство освіти. Очевидно, що більшість вишів були у підпорядкуванні саме МВССО, тому науковий і педагогічний його потенціал був найвищим. У його структурі працювали фахівці різних спеціальностей, тобто це була збірна команда викладачів.

Аналізуючи вступ до вишівської та академічної аспірантури та констатуючи недобір кандидатів у 1963/1964 н.р., історик А.Слюсаренко пояснює це частково тим, що «певна частина вступників мала низьку фахову підготовку» [392, с. 16]. На нашу думку, це засвідчує як недостатню якість підготовки, так і невисоку престижність науково-педагогічної чи наукової кар'єри, адже не всі сильні випускники вступали до аспірантури. Вище ми згадували хіміка І.Марцина. Він став аспірантом тому, що не хотів залишати рідний край, свою матір, тому вступив до аспірантури, хоча насправді його вабило виробництво, а не наука [189, с. 367]. У §2.1 нами вже розглядалася справа комплектування аспірантур і констатувався недостатній конкурс. На нашу думку, це було відображенням не лише стану речей в освітній чи академічній галузях і наявності проблем. Науковці, як правило, це самовіддані люди, для яких заняття улюбленою справою притлумлює очевидні чи

потенційні недоліки. Невисока престижність наукової чи науково-педагогічної праці обумовлювали низький конкурс та значну кількість вакансій, що могло приваблювати кон'юнктурників. Останні, остаточно розчарувавшись в обраному фахові та страждаючи від наявних проблем в освітній сфері, закінчували аспірантуру без захисту, були недостатньо кваліфікованими працівниками, чим погіршували репутацію науково-педагогічної інтелігенції.

На нараді ректорів вишів МВССО і МО УРСР 4 серпня 1962 р., тобто через кілька років після запровадження норми прийому 80% вступників з виробничим досвідом, ректор вечірнього індустріального інституту м.Краматорська Малєєв звернув увагу на те, як висвітлюються питання вищої освіти в пресі, радіо і т.д. «Якщо стиснути все написане за кілька років в одну фразу, то вона виглядатиме так: “Працюй, отримай виробничий стаж, а знання мати не обов'язково”» [11, арк. 15]. Тобто люди знань, викладачі, менше котирувались у порівнянні з інженерами, виробничниками.

Суспільна престижність викладацької праці, у порівнянні з іншими професіями, була не найвищою. На це вказують численні вимоги начальства до підлеглих покращити якісний відбір молоді в аспірантуру. «Кафедри і керівники інститутів і університетів, партійні організації повинні проводити повсякденну роботу по виявленню здібних до науково-педагогічної роботи людей, посилити турботу про підвищення кваліфікації молодих викладачів і сміливіше залучати до роботи у вузах талановитих спеціалістів з виробництва, значно розширити аспірантуру», – вимагав 15 лютого 1962 р. очільник МВССО Ю.Даденков на нараді з активом вишів [10, арк. 12]. Це красномовна цитата, яка характеризує підготовку кадрів та викладачів у суспільстві загалом. Мова не йде про відбір кращих, про вибір з широкого кола охочих, про посилення вимогливості до вступників. Міністр говорить про пошук талановитих людей, які б бажали вступати до аспірантури, напевно, про мотивування їх до обрання професії викладача чи науковця. Тут вказано і на низьку кваліфікацію наявних молодих викладачів, тобто нещодавніх аспірантів.

На початок 1965/1966 навчального року в Українській РСР налічувалося 33967 штатних викладачів, у тому числі 1032 доктори та 10350 кандидатів наук. При цьому їх географічне розміщення було дуже нерівномірним. Жодного доктора наук не було у Волинській та Кіровоградській областях, по одному був у Миколаївській, Чернігівській, Сумській, два доктори – у Ровенській, три – у Хмельницькій, п'ять – у Житомирській. Найбільше докторів наук налічувалося у м.Київ – 264, Харківській – 192, Одеській – 118, Дніпропетровській – 112, Львівській областях – 95. Відповідно, кандидатів наук у цих областях також було найбільше [34, арк. 21]. Міста-лідери цього рейтингу були потужними промисловими та науково-культурними центрами, де наукові і науково-педагогічні кадри мали вибір працевлаштування, матеріальну базу для професійної діяльності (пов'язаної з державними пріоритетами), умови для культурного дозвілля.

За коефіцієнтом, яка кількість студентів (у тому числі стаціонарного, вечірнього і заочного відділень) припадала на одного штатного викладача на початок 1965/1966 н.р. найбільше навантаження на педагога мало місце у Черкаській області – 27,7, Хмельницькій – 26,9, Сумській області – 26,1, а найменше у Івано-Франківській – 16,2, Тернопільській області – 17 тощо. При цьому загальнореспубліканський показник складав 20 студентів на одного викладача.

Лідери за кількістю науково-педагогічної інтелігенції на початок 1965/1966 н.р. перебували у середньому ряду за педагогічною навантаженістю викладачів: м.Київ – 19,4; Харківська область – 19,2; Одеська – 19,9; Львівська – 20,7; Дніпропетровська – 19,6; Донецька – 21,2 студента на одного викладача [34, арк. 21]. При цьому треба наголосити, що в Україні загалом та індустріально-розвинених областях, зокрема, значна частина студентів навчалася саме на вечірніх відділеннях, їх навіть було більше, ніж студентів стаціонару. В Одеському технологічному інституті імені Ломоносова припадало 13 студентів на одного викладача (1966 р.) [34, с. 65–66].

Реорганізації, відкриття одних та закриття інших факультетів, чим характеризується хрущовська доба, породжували невпевненість у завтрашньому дні. Переводи вишів з одних міст до інших створювали проблему кадрів, адже загострювали проблему дефіциту житла. Мало хто хотів їхати на роботу у регіональні виші чи факультети. Неподолана нестача кваліфікованих кадрів, що продовжувала існувати, спричинила працевлаштування навіть викладачів, звільнених за недоліки в іншому виші. Згодом у 1960 р. відкрили загальнотехнічні та загальнонаукові факультети, які поглинули «гірших» викладачів, що могли працевлаштуватися там. Відкриття нових спеціальностей та напрямків підготовки теж ускладнювало навчання, адже не було потрібних кваліфікованих кадрів. Дефіцит кадрів спричиняв випадки роботи викладачів не за профілем. В Одеському політехнічному інституті на посаду старшого викладача історії КПРС призначено Кошелеву – викладача мови і літератури, а в Одеському інженерно-будівельному інституті історію КПРС викладав агроном Панніков. Очевидно, що тут мали місце якісь неформальні домовленості між викладачем і керівництвом вишу.

Офіційна заробітна плата науково-педагогічних кадрів була, як правило, уніфікована і не вивищувала певну галузь науки над іншою. Окремі винятки мали місце серед викладачів-медиків, які займалися безпосередньо обслуговуванням хворих у клініках. З 1962 р. доценти лікарі за таку роботу стали отримувати додаткову 50% надбавку до посадового окладу, а асистенти – додатковий посадовий оклад. Секційна і тренерська робота викладачів фізичного виховання і військової підготовки також могли приносити їм 50% посадового окладу. На нашу думку, ці обставини не надто виділяють ці спеціальності в ієрархії привабливості, адже додаткові гроші виплачувалися за додаткову роботу. Безумовно, це був прийнятний спосіб покращення свого становища, але інші спеціальності теж могли їх мати.

В історичній літературі наявні непоодинокі твердження про престижність і високий соціальний статус науковця у хрущовський період. На це указують як радянські автори, так і сучасні. Зокрема, висновок про

«високий престиж наукових професій серед різних соціальних груп, у різних економіко-географічних регіонах країни» роблять автори колективної монографії [340, с. 77]. Спираючись на власний досвід у спогадах відомий науковець Г.Писаренко свідчить про «популярність науки в 50–60-і роки, добрі оклади» [191, с. 267]. Підвищення престижу інституту аспірантури у зазначений період побачила дослідниця розвитку вищої школи у Харкові О.Домбровська [451, с. 11]. М.Зезіна стверджує, що піднесення зарплати низькооплачуваних категорій населення привело до скорочення розриву між елітою і основною масою. «Якщо в 1960 р. середня зарплата праці в науці становила 1,37 від зарплати по країні, то в 1980 р. – 1,06. В середині наукової ієрархії розрив теж зменшувався» [279, с. 331]. Проте це дослідження торкається усієї інтелігенції, уключаючи письменників, артистів, гонорари яких обчислювалися набагато більшими сумами. На її думку, у повоєнний період наукові працівники та вишівські викладачі отримували набагато більше, аніж спеціалісти в промисловості. Однак, на нашу думку, слід глибше урахувати різні категорії науково-педагогічних працівників, зокрема, викладачів без наукових і педагогічних регалій. Працівники вищої школи додаткових підробітків майже не мали. «Наукові робітники увійшли в число найбільш привілейованих професійних груп радянського суспільства» [279, с. 328]. Сучасна дослідниця О.Онищук, розглянувши науково-технічну інтелігенцію середини 1950-х – середини 1960-х рр., вказує, що «Значні обсяги державного фінансування наукових розробок сприяли зміцненню соціального статусу вчених та їх особливому становищу в радянському суспільстві» [355, с. 133]. Вочевидь, що престиж праці ученого в СРСР підпирали деякі успіхи радянської науки, зокрема, політ людини в космос у 1961 р.

На нашу думку, слід розрізняти суто наукову і науково-педагогічну сфери, хоча вони взаємодоповнювали одна одну. Викладацька праця була менш престижною. До такого висновку підштовхують провали багатьох оголошених конкурсів при комплектуванні вишів, високий відсоток кадрів без наукових і педагогічних регалій тощо, хоча слід урахувати нездатність

вишів вирішувати житлову проблему своїх працівників як суттєвий фактор забезпечення кваліфікованими кадрами. Заповнення наукових і викладацьких посад у 1960–1963 рр. відбувалося за рахунок осіб без наукового ступеня чи вченого звання, про що свідчив начальник відділу статистики культури Центрального статистичного управління УРСР А.Вихерпу у квітні 1964 р. [2, арк. 22], що теж наштовхує на думку про невисокий престиж викладацької праці.

Таким чином, у структурі наукової інтелігенції працівники вищої школи займали третю частину. Поглинувши майже всіх докторів наук і домінуючу частину кандидатів наук, вища школа все ж залишалася сферою, де кваліфіковані кадри перебували у меншості.

Фаховий поділ наукової інтелігенції засвідчує кількісне домінування науковців технічних, фізико-математичних, біологічних та медичних наук, проте у вишах їх представництво було іншим. Найбільше кваліфікованих кадрів у відносному вимірі представляли ветеринарну, юридичну, філологічну, історичну науки. Вочевидь, вони мали вужчі можливості для застосування своїх знань і навичок поза вишами. Для кваліфікованих учених техніків, фізиків-математиків, біологів та інших існували численні конструкторські бюро, лабораторії тощо, що працювали на ВПК, де вони могли застосувати свої знання, тож їхня присутність у вишах була меншою.

Розгляд питання про кількість кваліфікованих кадрів та їх фаховий поділ у вишах приводить до висновку про невисоку престижність викладацької праці. Провалені конкурси, нестача кваліфікованих кадрів, критика науково-педагогічної інтелігенції з боку партійного керівництва свідчать про те, що не всі здібні працівники вишів прагнули зробити наукову кар'єру. Освітні справи погіршив і закон 1958 р. про необхідність дворічного виробничого стажу для вступу в аспірантуру, що відсіяв певну частину здібних випускників.

РОЗДІЛ III. ПОЗАНАВЧАЛЬНЕ ЖИТТЯ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

3.1. Відносини викладачів вишів з органами влади

Радянський Союз був державою тоталітарного типу. Влада контролювала всі сфери життя, втручаючись навіть у сімейні стосунки. Інтелігенція радянської України (наприклад, художники) була залежна від влади, адже працювала на державу. Контроль над людьми творчих професій відбувався через членство у Компартії, творчих спілках, подальше залучення їх до відповідальних проєктів. Робота науково-педагогічної інтелігенції мала постійний календарний характер і не залежала від конкретних ситуативних завдань. Навчання було стабільним державним замовленням. Характер праці і розмір зарплати кожного викладача залежали від спеціальності, кваліфікації спеціаліста та конкретного вишу. Діяльність професорсько-викладацьких кадрів, зважаючи на публічність, багато в чому залежала від лояльності до Компартії. Висока увага влади до працівників вищої школи пояснюється ще й тим, що саме вони фактично були творцями кадрів усієї радянської інтелігенції, адже більшість або вся інтелігенція здобувала освіту.

У державі тоталітарного типу соціальна і професійна перспектива кожного індивіда була можлива лише за умов політичної лояльності. Політична свідомість викладачів оцінювалася за обсягом вірнопідданських згадок Компартії та радянської влади загалом. Якщо ступінь лояльності викладачів можна було оцінити за змістом їхніх публікацій, то кількість здравниць на адресу влади під час лекцій можна було визначити за її стенограмою. Лекції викладачів стенографувалися двічі на рік. Вище ми вже згадували про суспільну функцію науково-педагогічної інтелігенції, тобто читання лекцій про актуальні події для широких кіл громадськості. Фактично це було навантаження, від якого не можна було відмовитися, адже відмова розглядалася б як антирадянщина.

«Керуючись ленінськими вказівками, КППС постійно турбується про підготовку, розстановку та виховання кадрів, у тому числі наукових», – писав історик А.Слюсаренко [392, с. 14]. Ця турбота проявлялась у регулярних обговореннях освітніх і наукових справ на партійних зборах різного рангу, що свідчило про дійсно велику увагу до цієї сфери. Її позитивний момент полягав у тому, що підвищена увага партії вимагала від виконавчої влади сприяти освітянам в усьому, якщо певне питання порушувалося у партійних органах. Проте з іншого боку, велика частота обговорень справ вищої школи свідчила про зарегламентованість і сувору опіку партії, недовіру, що не було на користь освітянській справі. Негативним наслідком, що випливав з такої уваги до вищої школи, була також велика кількість різних документів, що надходили згори. На це скаржився ректор КДУ І.Швець на республіканській нараді керівників вишів УРСР 10–11 липня 1959 р.: «Треба зменшити зливу циркулярів з Міністерства вищої освіти України і Міністерства вищої освіти Союзу. Кожного дня одержуємо по 2–3 циркуляри, причому друковані в типографії на 5–10 сторінок». Тобто, влада дуже суворо регламентувала діяльність вишів. За кожним зібранням у столиці на тему вищої школи слідувало якесь розпорядження. На їх виконання витрачалося багато часу, тому ректор навіть зізнався: «Чесно кажу, що ми не всі ці циркуляри читаємо» [6, арк. 74]. На відсутність «бюрократичного» досвіду як перевагу вказував у спогадах проректор КПП з наукової роботи Г.Писаренко. Вона дозволяла йому керуватися здоровим глуздом, програмними установками та відповідальністю за їх реалізацію [191, с. 115–116], а не прагненням старанно виконувати їх на шкоду «живій» творчій роботі.

Для Радянського Союзу значний обсяг «чорнової роботи», паперової тяганини був типовим, адже робота того чи іншого органу оцінювалася за формальними показниками, за кількістю паперів. Тому ці папери надходили до ректорів, а звідти переправлялися на плечі факультетів, кафедр, зрештою викладачів, яким належало щось виконувати. Це забиравало у них час від науки та сім'ї.

Один з таких документів був Інструктивний лист МВО СРСР від 15 вересня 1956 р., який пронизаний турботою міністерства про викладачів вищої школи. Він вимагав від керівництва вишів максимально раціоналізувати навчальний процес, був направлений на вивільнення часу науково-педагогічної інтелігенції, працівників для наукової роботи і створення підручників та навчальних посібників. Отримуючи деяке розвантаження, полегшення, викладачі водночас повинні були «підняти ідейно-теоретичний рівень викладання і посилити політико-виховну роботу серед студентів» [113, с. 65–67]. Тобто і тут влада не полишала свого обов'язкового елемента, такого як політизація навчального процесу.

Іншим наслідком всеохопної турботи партії та уряду про інститути та університети були регулярні перевірки, що набридали. Ректор КДУ І.Швець скаржився на тій самій нараді, що «треба зменшити кількість перманентних перевірчих комісій. У нас в університеті одна закінчує свою роботу, дві нові вступають». Ці комісії були підпорядкування райкому, міськради, міськкому, ЦК профспілки, комсомолу. «Всі організації міста надсилають комісії, щоб порадитись, перевірити, дати указівки, директиви і т.д.» [6, арк. 74].

З ним погоджувався і секретар ЦК КПУ С.Червоненко: «Ви знаєте, що у вузи направляють дуже багато всяких комісій. Треба відстоювати ту позицію, яка в свій час була схвалена ЦК нашої партії. Без відома обкому партії ніякої комісії, чия б вона не була, директор вищого учбового закладу не повинен приймати» [6, арк. 145]. Заслуговує на схвалення фокусування уваги секретаря на велику кількість перевірок, проте він прагне лише підвищити авторитет і владу партії, обкомів, які мусили тепер регулювати кількість перевірок.

Робота викладачів проходила у тісному контакті з владою – партійними та радянськими органами, КДБ, адже вся освіта в СРСР була одержавлена. Усі вони впливали на роботу науково-педагогічної інтелігенції. Партійні органи слідкували за дотриманням викладачем ідеологічної лінії, глорифікацією Компартії. Ради депутатів трудящих та виконавчі органи дбали про організацію навчального процесу, опікувалися матеріальними проблемами.

Спецслужба здійснювала таємний нагляд за поведінкою та настроями викладачів. Бути на боці викладачів, захищати їхні інтереси мусли профспілки. Наприклад, вирішувати трудові спори. Проте в Радянській державі профспілки були одержавленими і не склали самостійної сили, здатної протистояти партії й виконувати свої функції.

Найбільшу повагу викладачі мусли демонструвати ЦК КПРС, потім на другому місці перебував Радянський уряд, далі ЦК КПУ і нарешті Уряд Радянської України. Саме у такій послідовності міністр ВССО Ю.Даденков у лютому 1962 р. перелічував органи влади у заключній частині свого виступу на представницькій освітянській республіканській нараді. Навіть МВССО у 1963 р. погоджувало поділ кафедр марксизму-ленінізму низки вишів у ЦК Компартії, хоча питання внутрішньої структури вишів перебувало в компетенції саме міністерства. Іноді дякували у наступному порядку: «партійним, радянським і господарським органам». Тут відсутня згадка спецслужби, проте лояльність до неї слід було засвідчувати справами і поведінкою, а не словами. На місцях роботою вишів мусли опікуватися обкоми Компартії. Нарешті, партійний комітет кожного вишу виступав субцентром влади, що також міг впливати на діяльність викладачів.

Розглядаючи стосунки органів влади та вишів зазначеного періоду необхідно ураховувати суспільно-політичний контекст. Після XX з'їзду КПРС відбувалося посилення влади М.Хрущова, схильного до справжнього реформування. В освітній сфері це обернулося укрупненням вишів, переведенням їх до інших міст, закриттям/відкриттям факультетів тощо. Завідувач кафедри КПІ Г.Писаренко у своїх спогадах описав цікавий епізод, що ілюструє непростий характер взаємин вишів та влади. На початку 1960-х рр. у Радянському Союзі прагнули реалізувати ідею про ліквідацію денного стаціонарного навчання у вишах і заміні його вечірнім і заочним. Попри вказівку ЦК КПУ, КПІ не підтримав цю ідею. Як згодом зізнавався ректор О.Плигунов, «за бойкотування з боку КПУ безглуздої пропозиції у нього були неприємності» [191, с. 115–116]. На нашу думку, саме лібералізаційні наслідки

«відлиги» надали сміливості Г.Писаренку єдиному з професорів цього вишу виступити проти цієї ідеї. Загалом, справжні настрої викладачів мали певну вагу. Попри те, що проявлялися вони не завжди, однак викладацький саботаж міг спрацювати і, як відомо, він зіграв свою позитивну роль у збереженні вищої стаціонарної освіти.

Головною дійовою особою в виші був директор чи ректор. Це був керівник, поставлений для виконання завдань влади перед навчальними закладами. З іншого боку, він мав відстоювати інтереси своїх підлеглих перед владою. Щоправда, за поганих умов загалом він не міг нічого добитися і залишався безсилим. Партійні чиновники оцінювали у 1963 р. позицію ректора КДУ І.Швеця як «доброго дядю», який клопотався за своїх підлеглих і перекладав відповідальність за остаточне вирішення питань на ЦК КПУ. У такий спосіб він намагався зняти з себе провину за потенційний провал справи. Директор мав володіти рисами про які говорив секретар ЦК КПУ С.Червоненко у 1959 р.: «Нам треба мати бойових керівників вищих учбових закладів, комуністів, відданих інтересам партії, інтересам держави, які до одного слова партії прибавляють ще десяток слів, які проявляють ініціативу і краще цю справу вирішують» [6, арк. 123–124]. Тобто набір ділових якостей тут обмежувався лояльністю, ініціативністю та відстоюванням партійних і державних інтересів, але немає педагогічних чи наукових вимог. На цій нараді 1959 р. С.Червоненко критикував директорів деяких вишів, що були у відпустці в розпал роботи приймальної комісії, проте аж ніяк не погрожував звільненням.

Директор вишу мав певну свободу дій. Згідно теорії В.Данхем, влада дозволяла їм певну «самодіяльність» і вибачала деякі проступки і порушення в обмін на лояльність. Межа була досить умовна і полягала, на нашу думку, в задовільному стані справ у виші. Показовим є приклад директора Інституту будівництва Академії архітектури Мороза, колишнього міністра. Він не платив членські внески з гонорарів за книги, облаштував собі за державний кошт квартиру тощо. Натомість у гуртожитку були значні проблеми [6, арк. 138–

139]. На нашу думку, влада знала про це своєчасно, проте терпіла його допоки він знав міру.

Керівник вишу був людиною, яка відповідала за весь колектив, яка оббивала пороги обкому і облвиконкому, зверталась у міністерство. Траплялися безвідповідальні ректори, які перекладали відповідальність на плечі заступників. Будучи призначеними фактично ЦК КПУ, керівники могли апелювати до цієї інстанції у разі, наприклад, «допитливості КДБ» [92, арк. 286]. Серед вишівського керівництва перебували також декан, заступник декана і завідувач кафедри. Заступника декана, наприклад, можна було мати за умови наявності 500 студентів. О.Плигунов зізнавався, що на одному з факультетів КПІ вони тримали заступника декана незаконно, оскільки там налічувалося лише 496 студентів [4, арк. 27].

Керівники могли зловживати своїм положенням. 5 січня 1963 р. ректор КДУ І.Швець написав листа секретарю ЦК КПУ А.Скабі, в якому говорячи про значні здобутки учених університету просив «розглянути питання про можливість виділення вакансій на наступних виборах до АН УРСР для таких вчених університету». Він називав 12 прізвищ [31, арк. 6]. Цікаво, що ректор звертався саме в ЦК, а не міністерство, тому що знав, хто насправді вирішує такі справи. Сам факт такого клопотання «не за адресою» для радянської системи загалом типовий, коли підтримка партійних органів мала домінуюче значення, вона переважала наукові чи професійні здобутки. У подвійній лояльності керівництва вишів (партійній і міністерській) домінувала саме партійна.

Сектор вузів відділу науки і культури ЦК КПУ був шокований проханням ректора КДУ, тому викликав його на розмову. Під час неї І.Швець був змушений виправдовуватися. Сектор чітко і влучно охарактеризував позицію ректора як «роль доброго дяді», який підтримував своїх амбітних підлеглих і перекладав відповідальність за остаточне вирішення цього питання на ЦК. У секторі згадали, що за загравання з колективом, прояви безпринципності ректор вже критикувався [31, арк. 3–5].

Водночас під час перевірки цього звернення виплили цікаві факти, що характеризують відносини у середині керівництва вишу: «Характерно, що в ЦК КП України, в Міністерстві вищої і середньої спеціальної освіти УРСР тов. Швець І.Т. неодноразово наголошував, що останнім часом проректор по науковій роботі тов. Жмудський О.З. займається лише тим, що висуває себе до складу академіків та лауреатів Ленінської премії, фактично запусивши виконання безпосередніх службових обов'язків. Все ж його прізвище наводиться в листі одним з перших. Отже, “приятельські взаємини” виявляються важливішими над усе» [31, арк. 4].

Спочатку влада мусила рахуватися з існуванням практики сумісництва, адже існував дефіцит кваліфікованих кадрів. Так, історик В.Голобуцький у 1949–1951 рр. керував кафедрою в Чернівецькому державному університеті дистанційно, тобто працюючи у Києві і періодично приїжджаючи туди [432, с. 124]. У 1956 р. влада забороняла сумісництво, яке могло шкодити сумлінному виконанню обов'язків на кожній роботі. Додатково працювати можна було за окремим дозволом. «У нас 70 осіб сумісників, – захищав їх директор Харківського політехнічного інституту М.Семко, – але з інших вузів всього осіб 5, решта – це працівники промисловості або крупні учені з науково-дослідних організацій». Якщо необхідно підняти на вищий рівень проектування, надати практичні знання студентам, то «ми повинні у більшій мірі будувати свою роботу на залученні працівників промисловості...», підсумовував він [6, арк. 25]. Самі виші були зацікавлені в сумісниках і згодом союзний уряд визнав за доцільне і бажане сумісництво. Постанова Ради міністрів СРСР від 9 червня 1960 р. надала право міністерствам і відомствам за погодженням з МВССО СРСР на умовах штатного співробітництва за сумісництвом відпускати своїх працівників у виші, де готувалися спеціалісти з найновітнішої техніки, у новостворені виші, а також видатних діячів культури, науки і техніки. Кількість таких викладачів-сумісників не повинна була перевищувати 2500 осіб по країні [124, с. 591]. Фактично, ця постанова свідчить не лише про визнання користі від сумісників, але також про те, що, на

думку влади, викладачі не справлялися зі своїми обов'язками, їхню недостатню кваліфікацію, ілюструє невіру влади в їхню спроможність оперативно опанувати усі сучасні технології, неефективність аспірантури. По суті, працівники з виробництва були конкурентами для викладачів. На нашу думку, до цього міністерство підштовхнули недостатня кількість кваліфікованих кадрів, а також потреба пліч-о-пліч розвивати науку і виробництво.

Сумісництво могло відбуватися по різному і в ньому може бути як користь для навчального процесу, так і шкода від формального поєднання різних посад. Можна навести такий приклад сумісництва. У погодженні на призначення О.Михалика, який працював головою виконкому Харківської міської ради депутатів трудящих, на посаду директора Харківського інституту інженерів комунального будівництва у 1960 році зазначено, що він «поряд з керівною адміністративною діяльністю тривалий час вів навчально-педагогічну і науково-дослідницьку роботу» [28, арк. 12]. На нашу думку, ця вказана інформація є неправдою, тому що не були вказані конкретні наукові заслуги О.Михалика на цій ниві педагогіки, вищ, де він займався науково-педагогічною діяльністю тощо. Хоча загалом він раніше працював викладачем і саме з цієї ж посади був обраний на радянську роботу.

Ми ставимо під сумнів можливість поєднувати таку відповідальну посаду голови міськвиконкому, що насичена роботою, дорученнями, суворою партійною відповідальністю чиновника такого високого рангу за невиконання доручень вищих органів з роботою по сумісництву викладачем, науковцем. Науково-викладацька робота часозатратна і вимагає самовіддачі, а не довільного несистемного застосування своїх вмінь і знань, інакше вона буде неефективною. На це звертав увагу секретар парткому академії сільськогосподарських наук Подовіч на нараді у відділі науки ЦК КПУ 12 травня 1958 р., прохаючи задуматись над бюджетом часу викладачів: «... не можна безмірно перегружати викладачів» [23, арк. 261]. «Ми навантажуюмо наших викладачів так, що далі вже нікуди», – жалівся у 1959 р. заступник

міністра міністерства вищої освіти С.Завало, говорячи про кадрові проблеми педагогічних інститутів [6, арк. 64]. Соціологічне дослідження учених ХДУ у 1966 р. засвідчило скарги половини учених на перенавантаження суспільною і адміністративною роботою, різноманітними засіданнями; 40% провідних учених цього вишу скаржились на велике навчальне навантаження [35, арк. 30–32]. Якщо ж О.Михалик дійсно викладав, то вочевидь йому були створені дуже сприятливі умови, які ставили його у вигідніші умови у порівнянні з іншими викладачами. Тобто, на нашу думку, О.Михалик зловживав службовим становищем. Як начальник він міг лише рахуватися на кафедрі, а насправді заняття вели аспіранти та молоді викладачі. Це був привілей для окремих осіб.

У 1964 р. постановою ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР від 20 лютого дозволялося сумісництво і для науково-педагогічної інтелігенції. ЦК КПУ і Рада міністрів УРСР прийняли таку ж постанову 18 травня 1964 р. Вона спрямовувалася на тіснішу інтеграцію та розвиток співпраці висококваліфікованих кадрів вишів та виробничих колективів. Відтепер викладачі могли долучатися до роботи в лабораторіях підприємств, дослідно-експериментальних, проектно-конструкторських, наукових та інших організацій. Однак таке сумісництво дозволялося не всім без винятку викладачам, а лише певним спеціальностям, що пов'язані з розвитком хімії, хімічного машинобудування, приладобудування, радіоелектроніки, електротехніки і сільського господарства. Воно дозволялося лише по одній посаді за взаємною згодою керівників. При цьому вони отримували лише 50% зарплати суміщеної посади. У будь-якому разі, це було на користь інтелігенції, яка могла отримувати додатковий заробіток, проте мусила бути лояльною, оскільки для цього треба було отримати відповідний дозвіл.

У період хрущовської відлиги Компартія цінувала певні риси викладачів. Про них ми можемо судити на підставі аналізу подання на нагородження Почесною грамотою Верховної ради УРСР кандидата історичних наук, доцента КДУ П.Шимко-Шмаги за «визначну громадсько-політичну діяльність

та в зв'язку з шестидесятиріччям». У 1963 р. у поданні після коротких автобіографічних даних ювіляра йшла характеристика його як працівника й людини. Набір рис можна розділити на 3 частини: 1) професійні здобутки, 2) участь у суспільно-політичному житті, 3) моральний портрет.

У першій з названих частин оцінювалися професійні заслуги – наявність праць, викладацькі здібності тощо: «Опублікував ряд чудових посібників для студентів по актуальним питанням історії СРСР»; «багато працює над підвищенням свого ідейно-політичного та наукового рівня». Друга частина свідчить, що участь ювіляра в суспільно-політичному житті фактично вимірюється кількістю його партійних доручень (парторг, член парткому, лектор для трудящих), доводить старанну діяльність П.Шимко-Шмаги як комуніста, члена партії, який «глибоко вивчає марксистсько-ленінську теорію». У третій частині дано моральний портрет викладача: «морально стійкий, скромний, чуйний товариш, користується заслуженим авторитетом серед студентів і професорсько-викладацького складу факультету» [31, арк. 102]. Ми ураховуємо, що це було ювілейне подання на нагородження, в якому критикувати ювіляра не могли, проте нас цікавить сам перелік цих рис, які були актуальними для влади.

Проявом свідчення турботи влади про науково-педагогічну інтелігенцію та вишу школу загалом можна вважати різноманітні нагороди. Вони вручалися з нагоди круглих дат, ювілеїв, за певні досягнення. У цій справі можна побачити чітку вказівку на пріоритетність лояльності до парторганів у характері звернень керівників вишів. 26 лютого 1963 р. ректорат, партком і профком КДУ звернулися у ЦК КПУ з проханням порушити клопотання про нагородження доцента кафедри історії СРСР історично-філософського факультету Павла Васильовича Шимко-Шмаги [31, арк. 101]. Нагородження КДУ орденом Леніна у 1959 р. супроводжувалося тим, що три особи (у т.ч. ректор) отримали звання «Заслужений діяч науки УРСР», а 16 викладачів були нагороджені Почесною грамотою президії Верховної Ради УРСР. Ці та інші нагороди й відзнаки слугували стимулом сумлінної роботи, свідченням

підкування партії та уряду про педагогів вищої школи. Це було моральне заохочення. З іншого боку існував і «батіг». У 1951 р. у статут Академії наук СРСР було внесено новий розділ про можливість позбавлення звання за ворожу діяльність [279, с. 329].

Старанність і сумлінність при виконанні своєї роботи викладачем могли винагороджуватися не лише морально або символічно (грамоти, відзнаки), а могли сприяти кар'єрному зростанню. Так, Ф.Рудич у 1965–1966 рр. працював старшим викладачем Київського педагогічного інституту іноземних мов, після чого був завідувач відділу, а потім секретарем Київського обкому. М.Добровольський з 1954 по 1956 рр. викладав у Харківському зоотехнічному інституті, а в 1962 р. очолив Полтавський сільськогосподарський інститут. Також відмінну кар'єру зробив Т.Телішевський, який у 1955–1960 рр. викладав у Львівському сільськогосподарському інституті, був проректором, а потім навіть був обраний другим секретарем Львівського сільського обкому Компартії [42, арк. 29; 41, арк. 7]. У 1944–1950 рр. ректором Київського фінансово-економічного інституту був В.Гарбузов, який у 1960–1985 рр. працював міністром фінансів СРСР. Викладачі вищої школи могли бути джерелом комплектування номенклатури за умови походження з трудової сім'ї, добрих анкетних даних, політичної лояльності тощо.

Стосунки викладачів вишів з владою були різними, проте вони обидвоє були зацікавлені в співробітництві, в нормальних відносинах один з одним. За безумовного домінування партійних органів науково-педагогічна інтелігенція не була абсолютно безправним підлеглим, вона мала деякі права разом з обов'язками. Владі була потрібна наукова та експертна допомога інтелігенції. Як слушно підкреслює Е.Нарвселіус, попри підозріле ставлення до інтелігенції з боку влади, «потреба управляти індустрією, державою та ідеологічним апаратом – зрештою, підтримувати престиж на міжнародній арені – потребувала професійної експертизи і політичної підтримки вірної “соціалістичної інтелігенції”» [444, р. 72]. Наприклад, задля фабрикування обвинувачення письменника М.Масютка в авторстві самвидавських

політичних творів, виявлених у нього, було залучено три експертні комісії науковців-мовознавців та літературознавців ЛДУ. Як указує Г.Касьянов, «члени комісій сумлінно виконали поставлене перед ними завдання» [303, с. 60].

Ми вже згадували «велику угоду» за В.Данхем, що полягала у перетворенні суспільної підтримки інтелігенцією влади в обмін на матеріальні блага і послуги для останньої. На прикладі справи з критикою КТІХП можна розглянути елементи цієї угоди.

2 червня 1960 р. у газеті «Правда України» була опублікована стаття «За димовою завісою дисертацій». Вона була написана на підставі перевірки вишу у грудні 1959 р. У ній говорилось про те, що за формальними ознаками в інституті проводиться науково-дослідницька робота, виходять друком підручники і посібники, розробляються і впроваджуються в життя важливі для народного господарства теми, які принесуть користь людям і державі. Однак основна ідея статті полягала в тому, що насправді це була лише імітація досліджень. «Дві третини “досліджень”, на жаль, далекі від практичних потреб промисловості і від справжньої науки, хоча убираються вони часом у поважні “наукові наряди”». Критикувалася навіть кафедра марксизму-ленінізму [375, с. 4]. Тому що така стаття не могла бути опублікована без дозволу партії, значить, влада досить суворо критикувала цей виш. Це могло бути небезпечно, адже загрожувало розглядом питання на ЦК КПУ і певними безпосередніми оргвисновками.

Відповідь інституту була витримана в канонах підлеглості до партійних органів, адже керівництво запевняло у роботі над помилками, покращенні постановки науково-дослідної роботи тощо. Тут чітко помітно, що критика кафедри марксизму-ленінізму змусила її проявити активність і стати на захист усього інституту. Ще 5 січня 1960 р. результати перевірки було обговорено на засіданні партійного бюро за участі всіх завідувачів кафедр. 24 травня на відкритих партійних зборах було заслухано доповідь ректора про стан наукової роботи та підготовку наукових кадрів тощо. У відповіді кафедра

марксизму-ленінізму перелічувала підготовлені наукові праці та переконувала у своїй лояльності. Ця кафедра немов би захищала увесь інститут, виводила з-під удару гірших викладачів, тому про звільнення нічого не сказано. Разом з директором інституту П.Федоровим лист в редакцію газети, та профільні відділи ЦК КПУ і Київського обкому КПУ підписував заступник секретаря партійної організації інституту Д.Васильєв [31, арк. 47–50].

У радянській державі велику увагу завжди приділялося групі наук, що відігравали важливу роль легітимації компартійної влади. До них слід віднести історію, філософію, економіку. Кафедри суспільних наук різних вишів (марксизму-ленінізму, політичної економії та філософії) виступали знаряддям ідеологічного виховання та контролю не лише студентів, але й всього вишу. Від них цього вимагали різні партійні постанови. Це була єдина кафедра, яку начальник відділу суспільних наук Міністерства вищої освіти Г.Вдовиченко згадав у своєму виступі на нараді директорів вишів у 1959 р.

Увага до кадрового складу цих кафедр була підвищена, а відбір проводився за допомогою партійних органів. У 1956 р. задля покращення якості викладання суспільних наук на ректора вишу (поряд із завідувачем кафедри) покладалася персональна відповідальність «за якість викладання суспільних наук». Завідувачі цих кафедр з 1957 р. затверджувалися у ЦК КПУ, а викладачі проходили суворий відбір у обласних партійних комітетах. Між керівником і партійним комітетом вишу існував конфлікт, який полягав у небажанні кожного з них брати на себе відповідальність за ці кадри, адже вимогливість до них була досить висока.

Ця обставина визначала вищий статус викладачів кафедр суспільних наук у порівнянні з іншими кафедрами. Затвердження їх у партійних органах означало також те, що їхнє звільнення також могло відбутися лише за погодженням з ними. Така особливість надавала певні переваги, проте накладала на них нові обов'язки. Так, викладачі цих кафедр мали приблизно у 1,5–2 рази менше педагогічне навантаження, всього 550 годин на рік. Зворотнім боком цієї пільги було підвищене «громадське навантаження» –

викладачі таких кафедр часто були лекторами у 2–3 організаціях, доповнюючи таким чином малу кількість навчальних годин у виші роботою пропагандистом і виконуючи доручення обкому партії або ЦК КПУ. Секретар парткому академії сільськогосподарських наук Подовіч на нараді у відділі науки ЦК КПУ 12 травня 1958 р. заявив з цього приводу: «Це робота потрібна, але в нас буває так, що, наприклад, на протязі 1958 року у нас третя частина викладачів цих кафедр виїжджала в райони Київської та інших областей на тиждень або на 10 днів. Цим ми відриваємо викладачів від виховної роботи серед студентів» [23, арк. 260].

Привілейованість кафедр суспільних наук полягала також і в тому, що їхні звільнені з різних причин викладачі зазвичай не залишалися без роботи, адже партійні органи займалися їхнім працевлаштуванням. Наприклад, у 1955 р. Київський обком КПУ з цього приводу звертався в ЦК КПУ. Секретар обкому П.Тронько 25 червня писав завідувачу відділу науки і культури ЦК КПУ С.Червоненку про те, що у результаті скорочення штатів та проведення конкурсів звільнялося з роботи 35 викладачів суспільних наук у м.Києві, серед яких були ті, хто міг бути використаний в інших вишах республіки. Серед них було 15 кандидатів наук. Тому П.Тронько просив С.Червоненка «дати вказівку Міністерству вищої освіти УРСР про трудовлаштування слідуючих товаришів» [17, арк. 49–52]. Клопотання за них партійних органів мало сильний вплив на виконавчі органи влади, більшість з них була дійсно працевлаштована, у т.ч. на периферії, і не лише в вишах, а й у музеях, директором школи. Щоправда, якщо вказані особи відмовлялися від запропонованого місця роботи, то відділ науки і культури переставав опікуватися ними (таких було 3 особи).

Коли у лютому 1954 р. Крим увійшов до складу УРСР, столичні органи влади проводили докладне вивчення ситуації на півострові. Відділ партійних органів Кримського обкому в серпні 1954 р. надіслав у ЦК КПУ довідку про стан шкіл, вишів та культурно-просвітницьких установ Кримської області. Серед іншого там було записано: «Всі завідувачі кафедрами марксизму-

ленінізму є іногородніми, однак забезпеченість їх гуртожитками, за винятком, педагогічного інституту, у край низька». Як слідує з цього, обком цікавився у першу чергу і звітував у Київ про свої кадри, про тих, хто залежав від партійних органів. Згадуючи завідувачів деяких інших кафедр чи констатуєчи необхідність поповнення кадрів професорсько-викладацького складу кримських вишів обком не акцентує на наявності чи відсутності в них житла, узагальнюючи, що житло будується, як і навчальні корпуси [130, с. 285]. Це був привілей для небагатьох – перебувати під пильною турботливою увагою обкому Компартії, що підвищувало шанси швидкого вирішення побутових проблем.

Ці кафедри могли виступати оборонцями усього вишу. У розглядуваній ситуації з КТІХП 1960 р. саме кафедра марксизму-ленінізму і партбюро взяли на себе роль локомотива поліпшення ситуації в інституті, на партійних зібраннях за участі інших суб'єктів розглядаючи ситуацію у виші тощо. У ще більш привілейованому становищі перебували викладачі РПШ при ЦК Компартії України. Професор кафедри філософії Ф.Москаленко, наприклад, із родиною був прикріплений до 2-ї поліклініки Лікувально-санаторного управління, а інші викладачі цієї школи – до інших спеціальних поліклінік для номенклатури [46, арк. 97–98].

Специфічне становище можна констатувати і для викладачів технічних і природничих наук. Полягало воно в тому, що пріоритет економіки групи «А» зумовив підвищену увагу до цих наук з боку обкомів партії. Тісний зв'язок вишів і відповідних підприємств на ґрунті виробничої практики обумовлював вирішення різноманітних проблем металургії, машинобудування тощо, у тому числі кадрового характеру. Трудова зміна на виробництві мусила бути озброєна знаннями, тож за умов достатньої кількості науковців технічних і природничих наук вибирати кращих для вишу було з кого, особливо за участі обкомів партії. Цю проблему – успішність розв'язання кадрових питань природничниками – з сумом констатував ректор ЛДУ Є.Лазаренко на нараді директорів вишів у 1959 р. Він зазначив, що «стан з кадрами особливо в галузі

гуманітарних наук, знаходиться на дуже незадовільному рівні». Узагальнюючи кадрову проблему на всі виші, він зауважив: «Може товаришам з технічних вузів це не є проблема, бо скажем прямо, їм легше було вирішити це питання, в нашому міністерстві їх краще розуміють, ніж представників гуманітарних наук і представників університетів, то для нас це питання стоїть гостро» [6, арк. 38]. Тобто обкоми Компартії індустріальних областей, що мали у своєму складі промислові (індустріальні) відділи, сприяли кращому розв'язанню кадрових питань технічних вишів.

Як свідчать джерела, становище викладачів крупних міст, перш за все столиці, було вигіднішим, у порівнянні з регіональними вишами. Це полягало в ширших можливостях працевлаштування. Припускаємо, вони навіть могли цим спекулювати. Обговорюючи проблеми вступної кампанії та набору освічених абітурієнтів, заступник міністра МВССО І.Дзюбко на нараді ректорів вишів МВССО і МО УРСР 4 серпня 1962 р. дорікав кафедрам і викладачам у недостатній увазі до прийому, до реклами їхніх вишів, у відсутності турботи і переживання за вступ, пропонуючи скоротити таким структурним одиницям план державного замовлення. «Хай вони [викладачі – О.Б.] задумуються про свою долю» [11, арк. 43]. Проте реакція присутніх – «шум в залі» – показує, що заступник міністра був погано поінформованим про реальний стан справ, про діяльність кафедр та факультетів у цій царині, про становище «винуватців». А репліка з місця – «Вони [тобто викладачі – О.Б.] підуть в академічний інститут, де їх охоче візьмуть» – взагалі ілюструє необізнаність начальника. Отже, можна констатувати безсилля ректорів навіть адміністративним методом змусити викладачів приділяти безмежну кількість часу вступної кампанії й роботі загалом.

Отже, указані факти засвідчують особливе становище викладачів, які могли не виконувати всі без винятку понаднормові вимоги влади, а вдаватися до різних хитрощів. Існував реальний перехід наукових кадрів з вишів до академічних інститутів, проте він існував лише у кількох містах, де були

академічні інститути. Крім того, таку поведінку могли собі дозволити переважно викладачі вищої кваліфікації, доктори наук і професори.

Необхідно звернути увагу на ще один такий момент, як можливість студентів впливати на роботу тих чи інших викладачів, клопотатися про їхнє звільнення. Цей вплив каналізувався через партійний комітет. Наприклад, секретар парторганізації Харківського автодорожнього інституту Федоренко 25 квітня 1958 р. на нараді указував, що вони реагують на студентські скарги. На клопотання парткомітету саме так були звільнені професор Милославський, старший викладач Фат'янов, а додатково просили звільнити викладачів Гринберга, асистента Соболя та ін. [23, арк. 108]. Тобто тут наявний як прояв радянської демократії – можливість впливу «низів» на «верхи», так і старання партійної організації вишу підвищити свій авторитет. Звичайно, у разі потреби партійні організації та адміністрація вишів могли на свій розсуд захищати тих чи інших викладачів, роблячи вимоги студентів безпідставними.

Все ж, стосунки викладачів з владою налагоджувались на нерівноправній основі, адже органи партійної влади могли вплинути на працевлаштування. Саме тому звільнені (неправомірно, на їхню думку) викладачі апелювали зі скаргами або каяттям у першу чергу в партійні комітети. Органи державної влади розпоряджались ресурсами, зокрема, квартирами, відтак, науково-педагогічна інтелігенція була у підлеглому становищі. Органи регіональної виконавчої влади, будучи самі неспроможні забезпечити виконання рішень, перекладали їх на плечі ректорів.

Специфічною владою була наділена радянська спецслужба, адже діяла як за законом, так і поза ним. КДБ небезпідставно вважав, що антирадянські сили завжди підвищену увагу проявляли до молоді та інтелігенції, які розглядалися як привабливе середовище для поширення впливів «українських буржуазних націоналістів». Спецслужба не випускала зі свого поля зору викладачів, проте робота в вишах проводилася по-різному. Так, у Києві станом на 1955/1956 рр. КДБ ще не впровадив своїх агентів до ветеринарного,

педагогічного, технологічного інституту харчової промисловості, консерваторії [88, арк. 123]. Передбачалося створення резидентури в окремих великих вишах.

Значна робота проводилася серед студентів та викладачів у іншому великому студентському центрі – Харкові. У 1956/1957 рр. Харківське управління КДБ цілеспрямовано розширювало агентурний апарат у середовищі «інтелігенції і молоді у вищих навчальних закладах, науково-дослідних і проектних установах, творчих організаціях...». На перших порах такі кроки виправдали себе. Проте зміна «оперативної обстановки» та вимога покращити якість агентури скоротивши її кількість змусила керівництво піти шляхом скорочення. У першу чергу під скорочення потрапили знову ж молодь та інтелігенція в вишах [90, арк. 18]. На нашу думку, це сталося через досить високу політичну лояльність цих людей.

Важливо пам'ятати й про те, що викладачі 1950-1960-х рр. належали до покоління, що соціалізувалося у 1920-1930-х рр., тобто це були до певної міри специфічні спеціалісти. Спочатку у Радянському Союзі було зламано дореволюційну систему підготовки науково-педагогічної інтелігенції. Нова, що формувалася, мала багато недоліків відбору, зокрема, соціальні критерії вступу. Згідно плану набору на 1930/1931 навчальний рік від вишів вимагалось прийняти до аспірантури з робітників 50%, з робітників-винахідників 10–15% від запланованого прийому до аспірантури. Одночасно з аспірантур виключали молодих науковців, яких таврували як аполітичних, обвинувачували у громадській пасивності, дорікали ворожим соціальним походженням [476, с. 11]. Ці заходи мали виховний ефект на інтелігенцію. Покоління викладачів 1930-х рр., на нашу думку, апріорі мало вищу політичну лояльність, тому що, по-перше, сформувалися вже в радянській державі, тому були відданими СРСР. По-друге, пройшовши через щільне соціальне сито і ставши викладачем тієї чи іншої кваліфікації вони були вдячні за таку кар'єру. Випадки антирадянської налаштованості серед людей старшого віку були винятками.

Отже, нарівні з іншими соціальними та професійними групами вишівське середовище цікавило КДБ. Адже викладачі могли розповсюджувати потрібну, хвалебну інформацію про владу, але й могли критикувати її. Тому цілком закономірно, що серед таємних інформаторів або об'єктів розробки перебували й представники науково-педагогічної інтелігенції. Коли у червні 1965 р. КДБ Львівської області придивлявся до «націоналістичної» діяльності групи львів'ян, в поле його зору потрапив і був затриманий Т.Старак, викладач ЛДУ [97, арк. 323–325]. З 10 осіб, відпущених переважно з причин «недоцільності притягнення до карної відповідальності», як вказувалося 15 вересня 1965 р. у довідці заступника начальника управління КДБ при Раді міністрів УРСР Л.Каллаша, Т.Старак був «звільнений з оперативних міркувань» [97, арк. 324]. Таке формулювання нашо́вхує на думку, що Старак міг бути таємним співробітником КДБ, адже воно досить дивне. Проте «оперативні міркування» не є ідеальним аргументом для такого висновку, вони можуть свідчити й про доцільність подальшої розробки цього викладача, виявлення його зв'язків тощо. Поставити крапку у цьому питанні про співробітництво з КДБ або спростувати його потрібно спираючись на надійні докази.

Однак і надалі студенти і викладачі перебували під пильною увагою. Інформаційні донесення спецслужби рясніють фактами про справжні або вигадані «антирадянські» та іншого спрямування молодіжні угруповання, які вдалося викрити. Неспокійну молодь примушували придивлятися до викладачів, які їх навчали. Робота з моніторингу ситуації у вишах була необхідна також в силу причетності окремих викладачів до шістдесятницького руху, а отже, всі викладачі перебували у потенційній «зоні ризику». Після «першого погрому» української інтелігенції у 1965 р. була ініційована хвиля публічних засуджень відвертих та потенційних симпатиків засуджених учасників руху. У вишах вона відбувалася через скликання зборів трудового колективу, партійних зборів, на яких засуджували й вимагали каяття «винних». «В Івано-Франківському політехнічному інституті збори

викладацького колективу виступили з проханням до адміністрації звільнити з посади викладача кафедри іноземних мов І.Костинюка (він брав читати самвидавські твори у В.Мороза), а також асистента кафедри вищої математики А.Половину, який став на захист свого колеги. В місцевому педінституті партзбори постановили виключити з партії викладача П.Арсенича (за те, що “не до кінця відверто” покався) і виголосили сувору догану викладачеві А.Загоруйко (покався “відверто до кінця”); за подібні вчинки були звільнені з роботи три викладачі ЛДУ [303, с. 60].

Зворотним боком співробітництва з КДБ могла бути не лише моральна винагорода, але й інші переваги. До таких ми відносимо, наприклад, участь викладачів вищої школи у міжнародних форумах, конгресах. Не правилом, а скоріше винятком, була така участь науково-педагогічної інтелігенції у міжнародних конгресах. Геолог-мінералог, професор КДУ П.Заморій був делегатом XVIII Міжнародного географічного конгресу в Ріо-де-Жанейро (Бразилія) в 1956 р., у 1960 р. був делегатом на XIX міжнародному географічному конгресі в Стокгольмі (Швеція) і в 1961 р. брав участь у роботі IV Міжнародного конгресу геологів-четвертинників, де теж виступав з доповіддю (станом на поч. 1963 р.) [31, арк. 23]. Це – привілей, адже за кордон випускали лояльних, досвідчених, надійних викладачів.

Все ж таки міжнародні контакти розширювалися і кожна країна намагалася максимально скористатися цією нагодою. СРСР прагнув використати науково-культурні контакти для розвідки у тому числі. Особливо це було актуально щодо капіталістичних країн. Радянський Союз цікавила перш за все технічна галузь, в якій він відставав від капіталістичного світу. Цим і планувала скористатися спецслужба, яка лобювала інтереси окремих викладачів для роботи у міжнародних організаціях або стажуваннях. Так, у 1965 р. КДБ підтримував направлення на роботу в секретаріат ООН В.Махнорилова, доцента Київського інституту народного господарства. У 1966 р. спецслужба підтримувала участь у конференції Міжнародного центру теоретичної фізики в Італії старшого викладача КДУ В.Бобиря, технічним

секретарем постійного представництва УРСР при ООН старшого викладача Київського інституту іноземних мов Г.Панченко [99, арк. 95; 98, арк. 34] тощо. Підібраних вишами фахівців передбачалося вивчити особливо ретельно на предмет позитивних ділових якостей та досконалого володіння мовою тієї країни, до якої вони будуть відряджені. Після цього мало розглядатися питання про їх вербування або встановлення довірливих відносин. СРСР цікавили перш за все технічні науки [91, арк. 208–209].

Важливо наголосити, що керівники вишів, їхні заступники та завідувачі кафедрами зазвичай направлялися за кордон для читання лекцій, а не підвищення кваліфікації [9, арк. 29]. Тут проявлялася «радянська гордість», оскільки вважалося що у Радянському Союзі все найкраще. Ця установка з'явилася в країні ще з часів «ждановщини» наприкінці 1940-х рр. і принесла чимало шкоди радянській науці.

Інша характерна радянська деталь полягала в тому, що радянські спеціалісти без дружин за кордон для роботи не направлялися. При цьому такий спеціаліст міг взяти дітей, проте лише дошкільного або шкільного віку. На нашу думку, це було тому, що сімейні партнери могли краще контролювати один одного, аніж радянські закони [9, арк. 61]. Перед виїздом КДБ встановлював такі деталі: поведінка, спосіб життя, відносини у сім'ї, родичі та їхня характеристика, наявність родичів за кордоном, особисті якості, компромат.

Власне, у такому співробітництві немає нічого осудного, адже кожен громадянин зобов'язаний працювати на благо своєї країни, а спецслужба змушувала проявляти його особливий додатковий інтерес. Специфічні запити КДБ на секретну інформацію у підсумку приносили користь усій радянській Україні, адже відомості про науково-технічні розробки іноземців КДБ передавав у АН УРСР.

Становище кадрів вищої кваліфікації, тобто докторів наук, заступник директора Одеського сільгоспінституту Семенов на нараді директорів вишів та їхніх заступників по науковій частині вишів м.Одеса 22 лютого 1958 р.

характеризував як досить привілейоване. «Чи подумали ви над тим, в якому віці захищають докторські дисертації? Це в більшості випадків 50–55 років. Тому що 10–12 років чоловік працює над своєю дисертацією тому що у нас такі драконівські методи щодо захисту дисертацій, що у декого відпадає бажання працювати над ними. Чого тут боятися? Що оплата буде вища, що кваліфікація понизиться? Навпаки, гірше, коли буває так, що мається один професор з якої-небудь вузької спеціальності, конкурса немає, конкурентів немає і ми ніяких претензій до нього висунути не можемо. А якщо висунеш до нього якісь претензії, його із задоволенням заберуть в інший ВУЗ» [22, арк. 191]. Семенов звертав увагу на потребу полегшення бюрократизації процесу захисту, що віднімає багато сил і здоров'я. При цьому він навіть наводив приклад недалекого минулого, коли науковців відправляли за кордон, а через два роки вони поверталися з дисертаціями.

Таким чином, стосунки влади та викладачів вишів були різні за характером. Влада контролювала все життя, науково-педагогічну діяльність, життя викладачів. Перш за все вона вимагала лояльність, тобто політичної вірності, винагороджуючи слухняних. Натомість незалежні чи критично настроєні викладачі перебували в зоні ризику і могли втратити роботу. Більшість з науково-педагогічної інтелігенції складало покоління, що виросло вже в Радянському Союзі, тобто вони були відданими комуністичній системі. Попри високу увагу КДБ до викладачів вищої школи, спецслужба не виявляла якихось антидержавних організацій викладачів. Вони були членами дисидентського руху у невеликій кількості.

У свою чергу, викладачі підкорялися владі як свідомо так і примусово. Вони ставилися до влади по різному. Більшість поділяли комуністичні ідеали. В умовах, коли М.Хрущов розкритикував Й.Сталіна та дозволялося говорити про деякі проблеми, інтелігенція вірила партії. Також покращувався життєвий рівень населення, що додавало авторитету радянській владі. Водночас існували й такі викладачі, які досягли певного наукового статусу (професори, доктори наук), які могли саботувати виконання різних ненаукових доручень

під різними приводами. Тобто певна свобода дій для деяких викладачів все ж була. З огляду на дефіцит кадрів влада була безсила повністю контролювати викладачів.

Як влада, так і науково-педагогічна інтелігенція були зацікавлені один в одному. Від влади залежало становище інтелігенції, а від інтелігенції залежало виховання кадрів та прищеплення їм лояльності до режиму, відтак вони прагнули співіснувати мирно за домінуючої ролі влади.

3.2. XX з'їзд КПРС і суспільно-політичні настрої викладачів

Неординарні події в історії держави завжди привертають увагу істориків, адже під час них суспільство приходить у рух, активізується громадянська активність та яскраво виходять назовні і проявляються суспільні настрої. До таких поворотних подій слід віднести і XX з'їзд КПРС у 1956 р. У ході його роботи 25 лютого відбувся секретний виступ М.Хрущова «Про культ особи та його наслідки», в якому він порушив питання репресій і терору в сталінські часи. Це була дуже важлива подія в історії СРСР. Сама доповідь не друкувалася у пресі, а заслуховувалася та обговорювалася членами партії та позапартійним активом на зборах.

Партійні органи уважно стежили за суспільно-політичними настроями усього суспільства. Вони звертали велику увагу на хід обговорення матеріалів XX з'їзду у всіх міських і районних партійних організаціях, що завершилося у першій половині квітня 1956 р. Шок від інформації, озвученої М.Хрущовим, змушував владу та спецслужбу побоюватися поширення опозиційних настроїв. Тим більше, що партійці довго були розгубленими і не знали, як реагувати.

Викриття злочинів Й.Сталіна у виступі М.Хрущова на XX з'їзді КПРС було схвально зустрінuto населенням УРСР. Про це свідчать численні «інформації», які обкоми партії надсилали в ЦК КПУ. Наприклад, як оцінювали настрої учасників нарад та зборів у Київській області в березні 1956 р., на яких присутніх знайомили з текстом доповіді шляхом читки,

«Комуністи, комсомольці, інтелігенція, передові колгоспники та робітники області висловлюють думки про однострійне схвалювання роботи, проведеної Центральним Комітетом КПРС по відновленню ленінських норм партійного життя, розвитку внутріпартійної демократії, впровадженню принципів колективного керівництва на основі проведення марксистсько-ленінської політики, по вдосконаленню стилю і методів роботи» [38, арк. 181]. І в цьому містилася велика доля правди, адже населення позитивно зустріло цю подію, оскільки були справді позитивні рішення. Крім того, за звичкою громадяни підтримували більшість ініціатив влади, а партчиновники в офіційній інформації апоріорі не могли інакше оцінювати такі події.

Цю оцінку можна узагальнити і поширити на науково-педагогічну інтелігенцію. Як доповідав секретарю ЦК КП України О.Кириченку секретар Київського обкому КПУ Г.Гришко 10 квітня 1956 р., «У вищих навчальних закладах і творчих організаціях м.Києва в основному закінчено проведення партійних зборів по підсумках роботи XX з'їзду КПРС. Збори первинних партійних організацій пройшли при високій активності комуністів, сміливо і принципово викривали існуючі недоліки в роботі вузів і творчих організацій та накреслили заходи до їх усунення. Історичні рішення XX з'їзду КПРС однострійно схвалені в усіх партійних організаціях і прийняті до неухильного виконання» [39, арк. 10]. Ці документи також показують, що науково-педагогічна інтелігенція оцінювала сенсаційну інформацію про «темне минуле» також схвально, не випадаючи із загального контексту суспільних настроїв. «Якою ж величезною силою володіє наша партія, якщо вона незважаючи на ті шкідливі і чужі марксизму-ленінізму принципи керівництва, які насаджувалися Сталіним, досягла величезних успіхів і привела наш народ до всесвітньо-історичних перемог», – коментував виступ М.Хрущова секретар Сумського педінституту Булгаков [38, арк. 53]. «XX з'їзд партії є видатною подією в житті нашої партії, радянського народу і міжнародного комуністичного руху. З'їзд набув особливого авторитету тим, що після майже 20-річного періоду підняв знову високо прапор ленінізму», – оцінював з'їзд по

гарячих слідах завідувач кафедри основ марксизму-ленінізму Харківського автомобільно-дорожнього інституту Мошняга [38, арк. 148]. Цілком очевидно, що керівник кафедри вклав у свою оцінку надто багато пафосу, традиційно не шкодуючи похвали в оцінці актуальної діяльності керівників. Так проявляється політична дисципліна викладачів.

Важливість ставлення науково-педагогічної інтелігенції до промови М.Хрущова, її настрої для влади були важливі з огляду на навчально-виховну функцію з сильним політичним акцентом. Настрій викладачів прямо чи опосередковано передавався студентам. Молодь могла вдаватися до якихось хуліганських учинків під впливом негативної інформації про Й.Сталіна (наприклад, розбити його бюст). Ці та інші дії у разі розголосу могли зіпсувати репутацію вишу або імідж Радянського Союзу загалом. Відтак влада відстежувала настрої викладачів, щоб знати обстановку в студентському середовищі й мати можливість через них впливати на молодь.

Наявні документи дозволяють стверджувати, що значна частина викладачів в атмосфері післяз'їздівської дифузії перебувала у стані розгубленості. Навіть скупа інформація про промову вказувала на те, що Хрущов говорив про минуле і переоцінював його. Ба більше: він критикував Й.Сталіна, якого донедавна можна було лише хвалити. Однак у недавньому минулому було багато «білих плям», а дізнатися, які саме з приховуваних сторінок сталінізму слід було переоцінювати і як саме, одразу було важко. Цілком закономірно, що у ході обговорення промови першого секретаря ЦК КПРС у березні – на початку квітня 1956 р. у партійних організаціях дуже багато звучало питань, що стосувалися саме сфери освіти. Обкоми переказували ці питання, звітуючи у ЦК. Тим самим вони указували проблемні місця, які самостійно не могли здолати.

Наприклад, 22 березня 1956 р. у Станіславському обкомі «Тов. Патлажан – викладач історії обласної партійної школи в своєму виступі заявив: “Мені не зовсім ясно як воно буде тепер. Раніше все було понятно: громадянська війна, злом буржуазної машини і точка. Тепер це не зовсім ясно”» [39, арк. 21]. «Але

для багатьох викладачів не зовсім ясно, як розцінювати троцкістів з точки зору практичного шкідництва. Чи були вони шпигунами, диверсантами і шкідниками – практично? Адже у пресі про це ні слова. Відповідальні працівники, виступаючи з питань пов'язаних з історією партії – викручуються і нічого не кажуть з цього питання. Адже викладачам дуже важливо знати це?» – порушувалось питання на міжобласних семінарах викладачів суспільних наук, директорів і секретарів парторганізацій вишів УРСР у вересні 1956 р. [39, арк. 108–109].

Цікаву реакцію на секретну промову М.Хрущова навів у своїх спогадах історик, викладач ХДУ І.Рибалка. Він згадував, що на закритих зборах університетської парторганізації «Кілька годин продовжувалося читання доповіді, після чого спочатку зависла мертва тиша». Настрій присутніх він оцінював як «загальну розгубленість і якийсь не те що пригнічений, а прямо шокований стан» [192, с. 126]. Деякі літні жінки навіть плакали. Наслідки антисталінської промови М.Хрущова І.Рибалка оцінював позитивно: легше стало працювати в архівах, розширилась публікаторська робота, менше стало адміністрування, навішування ярликів.

31 березня 1956 р. Житомирський обком Компартії інформував ЦК КПУ, що серед питань, поставлених на закритих зібраннях первинних парторганізацій, було таке: «Як викладати навчальний матеріал з історії партії і користуватися у викладацькій і пропагандистській роботі положеннями і висловлюваннями?» [38, арк. 155]. Викладачі чекали чіткого сигналу, що саме робити. Залякана і вихована вже радянською владою науково-педагогічна інтелігенція, боячись негативних наслідків прояву ініціативи та суворой відповідальності, чекала вказівок, підказок. Освітянську громадськість цікавило, що робити з «багатою» друкованою спадщиною «вождя народів». «Чи використовувати в лекціях і доповідях твори Сталіна?» – цікавилися учасники зборів у Ровенській області [38, арк. 199]. Завідувач кафедрою філософії Станіславської обласної партійної школи Кравець 22 березня 1956 р. прямо вимагав від партчиновників: «Треба додаткова установка, треба

команда зверху: як, наприклад, користуватися роботами Сталіна?» [39, арк. 22]. У цих та інших висловлюваннях чітко простежується нерішучість і боязнь освітян у публічній оцінці актуального моменту. Суспільна атмосфера вимагала змін, реагування на велику порцію негативу про Й.Сталіна. Інтелігенція не була самостійною, вона була залякана, тому вимагала від влади чітких указівок про межі дозволеного і недозволеного при викладанні суспільних наук у нових умовах після XX з'їзду.

В усій гаммі висловлювань і настроїв науково-педагогічної інтелігенції весни 1956 р. можна виявити й такі, що ілюструють вміння її окремих представників критично сприймати дійсність. Водночас найменший відступ в оцінках від дозволеного «згори» сприймався дуже підозріло. Такі оцінки трактувалися як «неправильні». Наприклад, в інформації секретаря Київського обкому КП України Г.Гришка від 10 квітня 1956 р. «Про проведення зборів за підсумками роботи XX з'їзду КПКР та про непартійні заяви і дії окремих комуністів у вищих учбових закладах і творчих організаціях м.Києва», надісланій секретарю ЦК КПУ О.Кириченку, говорилося: «На зборах партійних організацій вищих учбових закладів міста окремі комуністи під виглядом засудження культу особи припустили неправильні, непартійні заяви. Так, на партійних зборах у педагогічному інституті ім.О.Горького викладач тов. Марченко в своєму виступі заявив, що між 1917–1956 роками ми пішли недалеко, бо ці роки були зв'язані з культом особи. Марченко висловив думку, що українська культура за роки радянської влади розвивалася менше, ніж в дореволюційні роки, що зараз немає майже українських шкіл і ми маємо факти, коли в школах діти не можуть навчатися українською мовою. Марченко вважає, що наша цензура у видавництвах більш сувора, ніж це було при царській владі. Такі непартійні заяви тов. Марченка не були розвінчані і гостро засуджені комуністами на зборах парторганізації інституту» [39, арк. 13–14].

На лице приклад сприйняття XX з'їзду та критики Й.Сталіна як вияв повороту до справжньої гласності, демократії тощо. Викладач критикував такі речі, за які ще кілька років тому можна було отримати ув'язнення за

«націоналізм». Важливо звернути увагу на те, що «Такі непартійні заяви тов. Марченка не були розвінчані і гостро засуджені комуністами на зборах парторганізації інституту». Це є свідченням того, що більшість присутніх або були мовчазно солідарними з висловлюваннями цього викладача, або просто були шоковані сміливістю свого колеги і не змогли протиставити контраргументи. Сама атмосфера підштовхувала висловлюватись відверто і критично.

Інші приклади критичних висловлювань виходили суто за рамки навчальних справ і торкалися реалій суспільно-політичного життя. Джерела наводять малу кількість таких висловлювань, що ми сприймаємо як процес «схвальної інерції» – прояву звички лише вихвалити владу. Наприклад, на закритих партійних зборах Київського педагогічного інституту іноземних мов у березні 1956 р. член партбюро Щербина заявив: «Культ особи розповсюдився на всіх керівних працівників, в тому числі і секретарів райкомів, міськкомів і обкомів. Вони відгороджені від народу охороною в декілька чоловік. Одержують не тільки заробітну плату, а і “платню” в конверті, кількістю в багато разів більшу, ніж зарплата, але за яку членських внесків і податків не платять. Вони одержують продукти по заготівельним цінам. Користуються особливими майстернями. Безкоштовно відвідують театри не лише самі, але і їх дружини, які, як правило, не працюють і мають хатніх робітниць. Всі вони мають дачі, оточені забороненою зоною, на охорону яких витрачаються великі кошти. [...] Наше завдання підказати вищестоящим парторганам про необхідність викорінення цих пережитків культу особи» [216, с. 114]. Зазначена критика загалом була справедливою, адже номенклатура виділялася за своїми пільгами і привілеями. Як видно, Щербина керувався щирими намірами усунути цю соціальну несправедливість, але опозиціонером не був.

У багатьох виступах як пересічних громадян, так і викладачів, відзначалися численні неподобства, що мали місце довкола. Завідувач кафедри історії СРСР Кафтарьян свідчив: «У нас у місті теж мають місце елементи

культу особи. Так, міський парк іменувався раніше іменем Воровського, цього видатного діяча партії, а тепер, коли в парку зробили кращу огорожу, парк назвали іменем Хрущова» [38, арк. 53]. Люди говорили про наболіле, про актуальні побутові проблеми, що вирішувалися у сталінському стилі.

Водночас мали місце й такі кон'юнктурні прояви короткочасної свободи висловлювань та дій, що були небезпечні для її організаторів. У Полтавському педагогічному інституті питання втілення у життя рішень XX з'їзду переросло в критику директора М.Семиволоса, чий «культ» в інституті побачили деякі його підлеглі. Спроба усунути директора закінчилася безрезультатно [462, с. 133–135].

У березні – на початку квітня 1956 р. на зборах парторганізації КТІХП В.Бондаренко заявив: «Я вчора прослухав лист про культ особи і він справив на мене дуже важке враження. Я провів всю війну з іменем Сталіна на вустах, я робив всі літако-вильоти з цим іменем. А хто допустив те, що робив Сталін такі неприпустимі дії, за чим дивилися члени ЦК раніше. І лише тепер, коли Сталін лежить воском, його можна м'яти як віск і робити з ним хто що захоче і приписувати йому що завгодно. На похоронах Сталіна тт.Маленков і Молотов лили крокодилячі сльози. Але ж це т.Молотов говорив: “Це наше щастя, що у важкі роки війни вів до перемоги Сталін”. Невже т.Молотов не бачив цього раніше» [39, арк. 14]. У словах цього викладача, героя СРСР помітно прояви «культу особи», а також сумніви у повноті інформації про злочини Й.Сталіна. Крім того, викладач порушив питання про сталінське оточення та ступінь його відповідальності.

Викладач історії партії Станіславського педінституту Мартиненко 22 березня 1956 р. аналогічно В.Бондаренку обурювався позицією соратників Й.Сталіна, які, мовляв, знали про ці неподобства, проте бездіяли, не запобігли порушенням. Він закликав йти далі у викритті злочинів Й.Сталіна: «ЦК треба більш рішуче про це говорити, нічого тут критися, народ знає і говорить про це. Треба вирішити питання про мавзолей, про портрети і т.ін.» [39, арк. 23].

Тобто, в усьому спектрі висловлювань про промову М.Хрущова наявні критичні оцінки справжнього стану навчального процесу, становище представників влади. Вони не мали гострого характеру і можуть бути кваліфіковані як конструктивна критика. Важливо і те, що укладачі звітів не давали таким оцінкам надто негативних коментарів, не обвинувачували в антирадянщині тощо. На нашу думку, це свідчить про прояви «відлиги», пом'якшення офіційно- і самоцензурних бар'єрів, навіть певну поширеність таких поглядів.

Розглядаючи суспільно-політичні настрої українського радянського суспільства доби «відлиги», український дослідник М.Брегедда стверджує, що «в інтелігентському середовищі України найбільш яскраво й показово окреслювалися критичні настрої. Не зважаючи на страх, що десятиліттями насаджувався в суспільстві, багато представників інтелігенції відверто висловлювали свої думки». «У країні швидко визрівало піднесення дисидентського руху» [230, с. 278]. Не ставлячи під сумнів критичність висловлювань інтелігенції, загалом, на нашу думку, настрої інтелігенції (у тому числі науково-педагогічної) не набагато відрізнялись від настроїв інших професійних і соціальних груп. Серед робітників, інженерів та інших можна виявити цілком точні і справедливі оцінки промови М.Хрущова на XX з'їзді. Проте науково-педагогічна інтелігенція не стала ядром руху опору.

Мали місце й поодинокі негативні висловлювання на адресу М.Хрущова за публічну критику його попередника, що були надто обережними. В одній з письмових записок, що надійшла в президію наради завідувачів кафедр і викладачів суспільних наук з науковцями гуманітарних академічних інститутів, зазначалося: «Почувається поспішність, не до кінця обдуманість в ряді питань, які вирішуються в партійному центрі. Прикладом цього може бути постановка питання з цією доповіддю тов. Хрущева. Це приносить великої шкоди. По чийй вині це робиться» [38, арк. 12]. Досить поширеним було питання про відповідальність інших членів ЦК за бездіяльність при такому шкідництві Й.Сталіна. Дехто з учасників навіть сумнівався в

доцільності розголошення цих викриттів: «Чи правильно було з боку ЦК опублікувати, хоч і закритим, листа Хрущова. Адже можна було не розголошувати. Як це може вплинути на думку закордону про СРСР? Чи можна говорити, що Сталін був ворогом народу» [38, арк. 14]. Негативізм оцінок М.Хрущова тут обґрунтовується державницькими міркуваннями, потенційною репутаційною шкодою для СРСР, хоча можна припустити, що це слугувало свого роду прикриттям для висловлювання власного несприйняття десталінізації.

У загальному масиві реагувань на сенсаційні факти з доповіді М.Хрущова про злочини Й.Сталіна відгуки інтелігенції йшли в унісон з іншими людьми. Однак треба звернути увагу на те, що голоси інтелігенції наводилися й серед особливих відгуків, де містилися дещо нетипові ідеї чи «неправильні» відгуки. У таких висловлюваннях можна помітити, що представники науково-педагогічної інтелігенції йшли далі, вимагали більшої десталінізації, справжньої. Це можна пояснити професійною здатністю інтелігенції мислити критично, аналітично, перспективно. Ураховуючи, що така інформація збиралася на публічних заходах активу, можемо припустити, що насправді голоси і настрої викладачів були критичнішими.

Попри загальні очікування демократизації суспільно-політичного життя, належало бути обережним у своїх висловлюваннях. Партія перебувала у дещо розгубленому стані, проте вона не втратила контроль над ситуацією. Гостра критика чинних вождів могла коштувати звільнення. Коли на загальноуніверситетських зборах ХДУ аспірант кафедри політичної економії прямо поклав провину за культ особи на членів політбюро ЦК КПРС, за злиденне життя селян у колгоспах, він був виключений з аспірантури і ніде не міг влаштуватися на роботу [192, с. 127].

Позицію і поведінку частини викладачів красномовно ілюструє випадок у Ніжинському педагогічному інституті ім.М.Гоголя. На сесії студентів-заочників у липні 1956 р. філолог доцент М.Чубак допустив помилки. Вони проявлялися у перекрученні й вульгаризації критики культу особи та його

наслідків у радянській науці. Після гострої критики цих викладацьких помилок на засіданні кафедри у вересні, викладач написав пояснювальну записку вченій раді. У ній він пояснював причини цих помилок. Такі випадки, підсумовує М.Брегедда, були характерними для того часу [230, с. 277]. Цей факт ілюструє позицію викладачів у той період, коли хвиля громадського осуду діяльності Й.Сталіна пішла на спад. Замість того, щоб захистити колегу, який «не стримався», коли «почуття, емоції взяли верх над розсудком» і він допустив «вульгарність виразу», «нешанобливість, саркастичні оцінки, вирази на адресу Й.Сталіна й А.Жданова», кафедра російської та зарубіжної літератури гостро розкритикувала його. Тобто, настрої інтелігенції, що недавно іноді дивували своєю критичністю і свободою мислення, фактично вже у вересні 1956 р. вивітрувалися. Кафедра продовжувала толерувати дискредитованого вождя. Також треба звернути увагу на поведінку самого викладача, який щиросердно покався, зрозумівши свої помилки.

Однак сукупність подібних критичних висловлювань невдоволення, у тому числі науково-педагогічної інтелігенції, а також її численні «помилки», відступи від генеральної лінії партії в поясненнях суті подій що відбувалися, неабияк налякала владу. 31 березня 1956 р. перший секретар ЦК КПУ О.Кириченко писав у ЦК КПРС, що обговорення підсумків XX з'їзду КПРС часто обертається демагогічними виступами, критикою влади тощо. О.Бажан справедливо вбачає у цьому тривогу за «безпорадність» працівників ідеологічного фронту – викладачів вузів, науковців у нових умовах [216, с. 115–116]. «У багатьох працівників ідеологічного фронту – викладачів вузів, працівників наукових установ та ін. – настільки укорінилися начотництво і догматизм, що вони виявились у новій обстановці безпорадними. Коли життя висунуло вимогу відмовитись від завчених цитат, у них з'явилась боязкість, невпевненість, прагнення втікти від гострих питань, деякі навіть вносять пропозиції тимчасово припинити читання лекцій з окремих предметів суспільних наук», – констатував О.Кириченко [38, арк. 103]. Вихід він вбачав у проведенні роз'яснювальної роботи в пресі, обговоренні важливих питань

марксистсько-ленінської теорії на семінарах пропагандистів, викладачів суспільних наук. Тобто, влада не очікувала такої кволої реакції від викладачів.

Відображення згубності впливу сталінізму на стиль роботи, поведінку та настрої науково-педагогічної інтелігенції відзначав також викладач Сумського педінституту Пильверман, а директор цього інституту Гужва свідчив, що викладачі перебудовуються повільно. «Деякі викладачі недостатньо думають про перебудову роботи, продовжують цитувати Сталіна, не називаючи його імені. У викладанні мови використовується лише праця Сталіна “Марксизм і питання мовознавства”» [38, арк. 169]. Ця цитата свідчить, що викладачі у своїй більшості не одразу зреагували на з’їзд, не всі вловили нові віяння, не одразу відчували наслідки. До того ж, вони не всі були ознайомлені з цією промовою аби самостійно зробити висновки. Однак слід розуміти і ту особливість, що перебудова навчальної роботи потребує часу, сил і зробити це одразу по гарячих слідах було непросто. Вся навчальна література була пронизана культом особи Й.Сталіна, а вичистити його треба було починаючи з голови викладачів. З іншого боку, висловлювання директора Гужви демонструє несамостійність науково-педагогічної інтелігенції у роботі, яка чекала докладних вказівок згори, тож закономірно, що наказ МВО від 3 липня 1956 р. узагальнював, що нерідко викладачі «недостатньо пояснюють шкідливі наслідки культу особи Сталіна» [113, с. 81]. Тобто оцінка КПУ поведінки науково-педагогічної інтелігенції була справедливою.

Напевно, подібні оцінки поведінки та настроїв науково-педагогічної інтелігенції були непоодинокими у масштабах СРСР, тож реагуючи на це 7 квітня 1956 р. за підписом міністра вищої освіти СРСР В.Єлютіна партійним органам усієї країни для переадресування вишам було надіслано методичного листа про порядок завершення вивчення студентами вишів основ марксизму-ленінізму, політичної економії та філософії у поточному 1955/1956 навчальному році [19, арк. 1–40]. Звісно ж, його поява обумовлювалась проведенням доленосного XX з’їзду КПРС та тими заявами, які на ньому пролунали, засудженням культу особи Й.Сталіна та новими

віяннями в суспільно-політичній атмосфері. У цьому листі підкреслювалось, що «XX з'їзд став видатною подією в житті нашої партії і радянського народу» тощо. Нова постановка тут багатьох питань «марксистсько-ленінської теорії» змушувала МВО СРСР рекомендувати в процесі навчання деякі нові принципові положення. Зокрема, підкреслювалося, що «в нинішніх умовах немає фатальної неминучості воєн. Але економічна основа для війн існує...»; «ленінська ідея про можливість мирного співіснування соціалістичної і капіталістичної систем є генеральною лінією радянської зовнішньої політики»; викладачам належало згадувати про «своєрідність форм переходу різних країн до соціалізму», показувати боротьбу партії за викорінення пережитків культу особи, висвітлювати ленінський принцип матеріальної зацікавленості в результатах своєї праці [19, арк. 3–5].

Водночас, як і раніше, викладачі мусили нагадувати в своїх виступах і працях про «поглиблення загальної кризи капіталізму», показувати «укріплення позицій соціалізму і переваги соціалістичної системи над капіталістичною», чітко характеризувати «діалектичний та історичний матеріалізм як єдино правильний науковий світогляд». «Практична діяльність Комуністичної партії з перетворення суспільства ґрунтується на пізнанні і розкритті об'єктивних законів суспільного розвитку» [19, арк. 8]. Тобто, поруч з традиційними ортодоксальними положеннями актуальних політичних установок були й новації, що полягали у відмові від войовничої риторики й заявах про можливість мирного співіснування різних систем. Це була підказка-директива викладачам.

Цей лист від 7 квітня започаткував зміни для викладачів. Він фактично дублював наявну програму навчання з суспільних дисциплін зі встановленням нових акцентів у поясненнях змін, що відбувалися. Тобто міністерство, за відсутності докладної інформації про XX з'їзд КПРС, було змушене подібними листами реагувати на ситуацію. Цим самим фактично влада ще раз підкреслювала невіру в можливість інтелігенції самостійно розібратися в характері та наслідках суспільно-політичних змін у країні, породжених XX

з'їздом, реагувала на розгубленість викладачів. З огляду на низький ідеологічний рівень підготовки науково-педагогічної інтелігенції Компартія побоювалася, що викладачі не справляться із завданням коментування поточних подій, вийдуть за рамки. Для науково-педагогічної інтелігенції це обернулося додатковим регламентуванням.

12 квітня 1956 р. група керівних працівників за дорученням Президії ЦК розробила заходи по посиленню роботи партійних організацій по вивченню і роз'ясненню рішень і матеріалів ХХ з'їзду ЦК КПРС, у першому пункті яких зазначалося: «В містах Києві, Харкові, Одесі, Львові, Дніпропетровську, Сталіно, де зосереджена велика кількість вишів провести міські збори партійного активу та збори комсомольського активу вищих учбових закладів по цьому ж питанню» [39, арк. 37]. Тобто увага до вишів перебувала серед пріоритетів. В 11 пункті вимагалось провести наради викладачів кафедр марксизму-ленінізму вишів на ці ж теми, а також відправити лекторів по республіці. Належало розгорнути широку просвітницько-роз'яснювальну роботу по проблемам, порушеним на ХХ з'їзді, що лягало на плечі науково-педагогічної інтелігенції. Також слід було провести нараду директорів вишів на цю тему, обговорити все у вишах. МВО, МО та Мінкультури зобов'язувалися провести 10-денні семінари викладачів гуманітарних наук і обговорити питання поліпшення викладання дисциплін. Конференції, семінари, наради, на актуальні теми, покращення та інші заходи перебували серед перспективних видів роботи. Належало популяризувати рішення ХХ з'їзду КПРС [39, арк. 40]. У цій справі влада ангажувала всю гуманітарну інтелігенцію – письменників, художників, композиторів та ін.

22 червня 1956 р. вийшла постанова ЦК КПРС «Про викладання у вищих навчальних закладах політичної економії, діалектичного та історичного матеріалізму та історії КПРС», що вносила зміни в навчальні плани і програми кафедр суспільних наук. Відтепер запроваджувалися три окремі предмети – «Історія Комуністичної партії», «Політична економія» та «Діалектичний та історичний матеріалізм», причому це не повинно було обернутися

збільшенням навчальних годин з обов'язкових предметів. Відповідно, на початку 1956/1957 рр. у найбільших вишівських містах УРСР (Київ, Харків, Львів, Одеса) були проведені міжобласні семінари викладачів суспільних наук, директорів і секретарів парторганізацій та ін. На них учасники ставили досить важливі і гострі питання про зміну спрямованості їх роботи, нові віяння. Викладачі скаржились на недостатню допомогу працівників академічних інститутів у перебудові їх роботи у світлі рішень XX з'їзду, недостатній контакт керівництва областей і міст з викладачами у питанні інформування, висловлювали конкретні пропозиції щодо покращення [37, арк. 327–351].

Отже, проблему розгубленості, певного вільнодумства, навіть інакомислення влада вирішувала шляхом посилення регламентації діяльності викладачів. Численні збори, наради, конференції тощо, що проводилися, мали на меті пояснити викладачам нові віяння в політико-ідеологічній сфері. Влада побоювалась, що в умах науково-педагогічної інтелігенції можуть виникнути «несанкціоновані думки», може утворитися вакуум, тому щоб не допустити цього збільшувала їхню завантаженість роботою.

XX з'їзд КПРС вплинув на суспільно-політичну атмосферу в країні. Він приніс зміни, які були за своєю суттю позитивними, проте їхнє втілення було складним і болючим. До 1956 р. система ідеологічної підготовки і виховання була вже відпрацьована. Всі викладачі чітко знали основні положення компартійної пропаганди і відображали їх у своїй діяльності. Коли М.Хрущов змінив актуальні політичні установки, то причини, суть, їхні переваги у порівнянні з попередніми треба було все це докладно пояснити радянським громадянам. Науково-педагогічна інтелігенція була серед пріоритетних категорій населення, яким треба було пояснити все це. Тому увага партійних органів до викладачів виросла. Це обернулося значними змінами для них через використання викладачів у ролі лекторів для широких кіл населення, які читали лекції на суспільно-політичну актуальну тематику, та студентів.

Для цього науково-педагогічна інтелігенція мусила пройти підготовку чи самопідготовку, тобто глибоко ознайомитися з новаціями XX з'їзду КПРС.

Відтак активізували свою роботу семінари та гуртки з вивчення різних політичних дисциплін, які мусли відвідувати викладачі. Також вони повинні були проводити консультації для своїх колег та аспірантів. Продовжували діяти «Вечірні університети марксизму-ленінізму» для інтелігенції. Зі 185 осіб професорсько-викладацького складу Харківського гірничого інституту різним формам партійно-політичної освіти у 1956/1957 навчальному році було охоплено 170 осіб [20, арк. 70]. Десятки і сотні робітників кожного вишу вивчали марксистсько-ленінську теорію та інші подібні дисципліни самостійно. Навіть партійні органи критикували таку форму самопідготовки, адже розуміли, що це може зводитися до формальності.

З огляду на великий обсяг тієї політико-виховної роботи завдання оновлення політичних установок «хрущовської відлиги» виконувалося. Науково-педагогічна інтелігенція мусила вивчати методичні матеріали, підготовлені в компартійних органах, тримала себе в тонусі і таким чином поступово досягла необхідної нової політичної якості.

Інтелігенція, як окрема група людей, яка здатна мислити критично та має вищий інтелектуальний потенціал, була представлена серед дисидентів. Як пише Ю.Курносов, у радянському русі опору брала участь перш за все художня інтелігенція. «Та своє критичне ставлення до різних сторін радянського суспільного ладу, прагнення розбудити націю проявляли й представники інших професійних груп суспільства, зокрема викладачі вузів В.Мороз, М.Осадчий, Д.Іващенко...». Ці троє осіб були серед 20 арештованих «за антирадянську ворожу діяльність» у серпні-вересні 1965 р. [327, с. 48–49] (За даними КДБ, з викладачів також було арештовано М.Косіва). Зазначаючи, що протести у різних формах проявляли тисячі людей, за підрахунками дослідника, з 530 осіб, так чи інакше причетних до українського руху опору вчені склали 13% (або 68 осіб) письменники та літератори 11% (або 58 осіб), митці 7% (або 35) [327, с. 77]. Викладачів в окрему групу не виділено. Найбільше (37% або 195 осіб), склали інженери, лікарі, вчителі та журналісти. «Отже, – підсумовує Ю.Курносов, – рух опору був представлений

в основному інтелігенцією» [327, с. 77]. На нашу думку, ці дані вказують радше на те, що науково-педагогічна інтелігенція як і інтелігенція загалом не була мозком нації, інтелектуальною елітою. Не вона генерувала ідеї та була найактивнішим їх впроваджувачем у життя. Інтелігенція складала значну частину учасників руху опору, проте не домінуючу. Тобто ми можемо відзначити силу агітаційно-пропагандистського апарату тоталітарної держави, який діяв досить ефективно. Науково-педагогічна інтелігенція була дисциплінованою. Вона не формувала самостійно актуальні суспільно-важливі ідеї.

Крім того, необхідно пам'ятати про обмеженість джерел. Доповідні записки та інформації про проведення зборів з чіткою промови першого секретаря ЦК КПРС М.Хрущова це офіційні джерела. Вони є однобокими. Треба розуміти, що виступи відбувалися у публічній обстановці, яка накладала певні обмеження. Ми можемо лише здогадуватися про зміст і справжню тональність розмов «на кухні». Належить долучити до них матеріали агентурної роботи працівників КДБ, щоб отримати повнішу картину про увесь спектр настроїв науково-педагогічної інтелігенції.

У 1956 р. сталися й інші значимі в європейському масштабі події, що цікавили інтелігенцію і громадян України. Наприкінці червня відбулися заворушення у Польщі під соціальними і політичними гаслами. Революція в Угорщині у жовтні також містила вимогу демократичних перетворень. Обидві події були придушені радянськими силами, адже СРСР вважав ці країни територією свого впливу. Ці події активно обговорювалися в УРСР, тому влада здійснювала моніторинг настроїв населення, у тому числі інтелігенції.

Інформаційне повідомлення ЦК КПУ в Москву «Про деякі висловлювання у зв'язку з подіями в Польщі та Угорщині» від 3 листопада 1956 р. містило висловлювання науково-педагогічної інтелігенції. Так, про Угорщину доцент Ужгородського університету Лелекач сказав, що «путч організували колишні торговці, буржуї, офіцери, незадоволені народно-демократичним устроєм. Це вимагає від нас підвищення пильності. В

Ужгороді теж є такі люди. Недаром називають фанерно-меблевий комбінат “панською” фабрикою. Тут дуже багато працює людей, які при угорцях займали певне становище, а тепер змушені працювати. Радянський уряд правильно робить, що допомагає своїми військами відновлювати порядок в Будапешті» [37, арк. 361]. Це висловлювання свідчить про певну солідарність викладача з офіційною оцінкою подій в УНР. Проте треба звернути увагу на відступ. Як і в деяких оцінках минулого, при обговоренні XX з’їзду КПРС викладач проводить паралелі з навколишніми реаліями.

Мали місце в оцінці закордонних подій і такі настрої, які влада характеризувала як «окремі неправильні, антирадянські міркування, висловлювання». Так, старший викладач Львівського торгівельно-економічного інституту Колодій назвав події у Польщі «нормальними»: «Поляки завжди відрізнялись більшим прагненням до самостійності і незалежності. За 30 років існування їхньої незалежної держави вони звикли до іншого способу життя. Навіть багатьом робітникам жилося у той час краще, ніж нині» [37, арк. 362].

Доцент ЛДУ Бейліс, як свідчить інформаційний звіт, розповідав колегам, що він слухав радіопередачі з Польщі*. «Судячи з повідомлень, в ПОРП назріло невдоволення нашою опікою і втручанням у внутрішні справи. Відносини між партією і урядовими органами, побудовані за нашим взірцем, викликали там невдоволення, що знайшло відображення у гаслі Гомулки: “Партія направляюча, але не управляюча”» [37, арк. 362–363].

Завідувач кафедри Харківського інституту механізації сільського господарства Тищенко серед колег говорив: «При Сталіні такої історії не було, адже він міг міцно тримати всіх у руках. Велику роль у всіх останніх подіях відіграє Тіто. Він буває у нас, прикидається дурачком, ходить на полювання, а править свою лінію, посилаючись на особливості Югославії. Новий уряд Угорщини теж говорить про це...» [37, арк. 390]. Завуальовану критику

* Відзначимо володіння ним польською мовою, хоча для інтелігенції західних областей це не було проблемою.

радянського керівництва завідувач компенсував обвинуваченням Й.Тіто, проявивши себе лояльним громадянином.

Професор Київського ветеринарного інституту С.Ярослав у вузькому колі сказав: «Декларація заново сформованого Революційно-Селянського уряду говорить про те, що будівництво соціалізму в Угорщині піде шляхом, визначеному Югославією. Політичний курс, взятий Тіто, може взяти гору не лише в Угорщині та Польщі, але і в інших країнах народної демократії» [37, арк. 390].

Доцент Ужгородського університету Севбо заявив: «Дуже соромно і так неприємно від подій в Угорщині, так як ми в цьому винні, не слід було розвінчувати культ особи Сталіна, оскільки вороги Радянської держави в демократичних країнах використовували це в своїй провокаційній діяльності». Критикуючи радянську пресу за недостатньо детальне інформування про події в Угорщині та спричинені цим чутки, він зазначив, що цим самим наш уряд ще раз підкреслює свій відрив від народу, підкреслює недовіру до нього [37, арк. 363]. Запевняючи московське керівництво у своїй старанній роз'яснювальній роботі, секретар ЦК КП України С.Червоненко указував, що «особливу увагу звернено на посилення роботи серед інтелігенції та навчаючоїся молоді, а також серед угорського і польського населення в західних і Закарпатській областях» [37, арк. 371]. Тобто інтелігенція перебувала серед груп ризику, на кого треба було звернути увагу.

Викладачі загалом поділяли комуністичні переконання та лінію партії. Вони з оптимізмом дивилися в майбутнє, брали участь у пропагандистських кампаніях, вивчали рішення кожного партз'їзду і вірили. Вони раділи і з захопленням зустрічали і початок житлової програми (1957 р.), політ людини у космос (1961 р.), запровадження пенсій, освоєння цілини. Радянська країна наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. розвивалася досить успішно і динамічно, тож інтелігенція, як і більшість громадян, була лояльною. Звернемо увагу, що серед учасників руху «інакомислячих» представників науково-педагогічної інтелігенції було небагато.

Таким чином, розгляд суспільно-політичних настроїв науково-педагогічної інтелігенції Української РСР після XX з'їзду засвідчує їхнє розмаїття. Викривальна промова М.Хрущова розбудила приспані сподівання українського населення. Воно бурхливо обговорювало дозовану інформацію про репресії і з оптимізмом сподівалося на реальні позитивні зміни в суспільно-політичному житті. Науково-педагогічна інтелігенція також позитивно оцінювала виступ Хрущова, визначаючи шкідливий вплив сталінізму на навчальний процес. Через те, що викладачі вже були перевиховані радянською владою і втратили творчу свободу, вони не знали як діяти в нових реаліях. Частина викладачів була розгублена, так само як і партійні чиновники. Викладачі просили докладних вказівок, як вести науково-педагогічну роботу. Нарешті, окремі викладачі йшли уперед в оцінці змін, а не очікували директив згори. Їхні настрої свідчили про аналітичну оцінку існуючих порядків та реалістичне ставлення до них. Деякі з них досить сміливо критикували владу. Тобто був наявний різний спектр оцінок змін після XX з'їзду з боку науково-педагогічної інтелігенції. Водночас, якщо розглядати дисидентський рух, який зародився у цей час, то хоча й виявимо чимало інтелігенції у ньому, проте викладачі вишів серед неї не домінували.

Побоюючись поширення опозиційних настроїв серед професорсько-викладацького складу вишів та негативний вплив на студентство, влада зайнялась політичною роботою з виховання інтелігенції. Для цього була збільшена кількість заходів з роз'яснення минулого і політики партії в сучасних умовах.

3.3. Матеріально-побутове становище викладачів вишів

У міру віддалення від війни та відновлення соціальної інфраструктури життя мільйонів громадян покращувалось. У першу чергу це стосувалося міст – столиці, обласних центрів, промислових міст і меншою мірою – містечок та сіл. Розміщення вишів у містах надавало їм певні переваги щодо можливості

швидшої відбудови, проте з іншого боку – дефіцит житлової і навчальної площі та повільні темпи його подолання залежали винятково від влади (самостійне будівництво житла у містах було практично неможливе). Науково-педагогічна інтелігенція гостро відчувала всю складність цієї проблеми, з якою зіштовхувалась повсякчас і вдома, і на роботі, що впливало на престижність праці викладача.

Однією з найгостріших залишалась житлова проблема. Забезпеченість викладачів житлом була у цей період низькою. Житловий фонд після руйнування у роки війни відновлювався повільно. Виші розташовувалися у містах, де й так існував дефіцит житлової площі. Ураховуючи міграцію до міст, навіть з урахуванням програми житлового будівництва М.Хрущова, ситуація не покращувалася. Тому науково-педагогічні працівники змушені були проживати у студентських гуртожитках, бараках, підвальних приміщеннях, горищах, не придатних до життя, винаймати квартири і кімнати [226, с. 98].

Досить часто житло ставало умовою працевлаштування викладача. Керівництво вишів мусило йти на певні компроміси з законом, ігнорувати його задля забезпечення вишу кадрами. Ректор КДУ порушував наказ міністра вищої освіти СРСР №1188, ухвалений у 1952 р., і продовжував у 1955 р. поселяти у студентські гуртожитки працівників університету [17, арк. 40]. На початку 1956 р., за даними ректора КДУ І.Швеця, 119 родин викладачів університету не мали житла, а майже 120 осіб проживали в жахливих умовах. Він скаржився, що райвиконкоми не хочуть брати на квартирний облік викладачів, навіть особисте звернення не допомагало, а кількість отримуваних нових помешкань мінімальна [4, арк. 13]. Так само, як викладачі вишів проживали в студентських гуртожитках, аналогічно АН УРСР відводила 2 поверхи аспірантського гуртожитку для співробітників АН. Важливо звернути увагу на заборону академії поселяти в свої гуртожитки сімейних аспірантів. На нашу думку причини такого рішення полягали в досить обмежених можливостях, пріоритеті власне науковців чи аспірантів, потенційних

проблемах, пов'язаних з народженням дітей та їх виселенням у подальшому тощо. Тому це рішення стримувало талановиту сімейну молодь з регіонів від вступу в аспірантуру.

Становище із забезпеченням житлом було надзвичайно складним. Про гостроту цього питання та його вплив на викладацькі настрої свідчить лист кандидата філософських наук, викладача естетики КДУ В.Кудіна секретарю ЦК С.Червоненку 10 лютого 1957 р. За 4 роки, що він працював в університеті, писав В.Кудін, «Всі ці роки доводиться працювати в жахливих побутових умовах, тиняючись по чужих кутках і квартирах». Певний час він мешкав у кімнаті гуртожитку площею 14 кв.м., де загалом проживало дві сім'ї (5 дорослих і 1 дитина), згодом жив там лише своєю сім'єю. Коли ж у 1957 р. він дізнався, що Молотовська районна влада м.Києва не включила його в списки отримання житла на цей рік, він звернувся в партійні органи і з біллю у душі написав: «Степан Васильович, якщо я потрібен як викладач-спеціаліст в університеті, допоможіть в одержанні житлової площі, хоча б у цьому році, якщо я не потрібен у Києві, допоможіть влаштуватись на роботу по спеціальності (викладачем естетики) в будь-який вуз і місто Радянського Союзу де були б мінімальні побутові умови життя» [44, арк. 14]. Це був справжній крик душі викладача. У відповідь на звернення партійних органів з цього приводу, Київська міська влада повідомила, що він отримає житло в установленому порядку.

Забезпеченість житлом викладачів та навчальними площами залежали як від регіону, так і від відомчої підпорядкованості вишу. «Серед великої кількості вузів УРСР лише Харківський авіаційний інститут у 1958 р. мав житловий будинок для викладачів на 48 квартир, тому заклад мав достатню кількість кваліфікованих викладачів» [226, с. 100]. Натомість у 1960 р. у гуртожитках Одеського державного університету ім.І.Мечникова проживало 40 викладачів з родинами. У міру розширення темпів житлового будівництва забезпечення квартирами викладачів вишів поступово покращилося. У 1966 році викладачі Луганського педагогічного інституту ім.Т.Г.Шевченка вже були

забезпечені житлом, як виняток проживали в студентському гуртожитку 2–3 місяці до надання житла [34, арк. 126].

Важливо підкреслити, що питання забезпечення житлом відіграло ключову роль при комплектуванні вишів кваліфікованими кадрами. На залежність штату викладачів від забезпечення вишом його житлом скаржились у 1957 р. на фізико-математичному факультеті ХДУ. «У результаті такого положення найбільш талановита і здібна частина молоді як правило переходить на іншу роботу у фізико-технічний інститут АН УРСР та інші науково-дослідницькі інститути та вузи, де поряд з цікавою роботою за спеціальністю вони забезпечуються квартирами» [23, арк. 140–141]. Існують непоодинокі свідчення, що саме відсутність службового житла ставала перешкодою для прийому на роботу до того чи іншого вишу кваліфікованого працівника під час конкурсу. Тобто можна зробити висновок, що у ряду повсякденних проблем незабезпеченість житлом була однією з найбільших. Можна сказати, що це був системоутворюючий фактор становища викладачів.

Заходи, що спрямовувались на покращення становища викладачів, забезпеченості їх житлом, зводились переважно до його будівництва. В епоху буму житлового будівництва в роки секретарювання М.Хрущова пріоритет віддавався робітникам, забезпеченню їх помешканнями. Будували виші власними силами, разом з навчальними корпусами дбаючи і про гуртожитки та будинки для професорсько-викладацького складу. У Львівському сільськогосподарському інституті при будівництві навчального корпусу та гуртожитку виділялись кошти на будівництво 32-х квартир для викладачів [226, с. 98]. Будівництво залежало від виділення коштів виконками, наявні кошти були недостатніми, а виші не були пріоритетними у порівнянні з іншими установами й організаціями. Для отримання житла викладачі могли йти на різні хитрощі. Історик І.Рибалка та хімік І.Забара у 1949 р. самочинно зайняли по дві кімнати у квартирі доцента І.Бойка, який виїжджав у Київ. Вже згодом вони примусили міську владу видати їм ордери [192, с. 83].

Так само значні проблеми існували із забезпеченням навчально-виховного процесу необхідними приміщеннями, лабораторіями, обладнанням та інвентарем. Навчання часто проводилося у дві або три зміни, що створювало незручності для оптимального використання робочого часу викладачами. Коли директор КПІ О.Плигунов у 1956 р. скаржився на неможливість показати іноземцям інститутські лабораторії, він додавав, що «у нас ще значна кількість електротехнічного обладнання німецького, застарілого, дуже старих років» [4, арк. 26]. Як свідчила постанова секретаріату ЦК КПУ від 12 серпня 1960 р. «Про стан учбово-виховної роботи в Полтавському сільськогосподарському інституті», «Практичні заняття по тваринництву проводяться, як правило, з показом муляжів, чучел і малюнків тварин і птиць, а живі тварини демонструються дуже рідко». За висновком Г.Бойко, «більша частина вищих навчальних закладів України не була забезпечена у достатній мірі фінансовими ресурсами, що в свою чергу негативно впливало на забезпечення вузів навчально-лабораторними площами. Перспективним планом Міністерства вищої освіти України передбачалося вже на початку 60-х рр. ввести в дію нові навчальні корпуси, однак обмеженістю коштів, які виділяла держава на капітальне будівництво у 1962–1964 рр., задовольнити потреби вузів не вдавалося» [226, с. 103].

Крім нестачі приміщень не всі навчальні установи могли освоїти виділені кошти у силу особливостей планової радянської економіки. Так, за 1959–1961 рр. лише по вишам МВССО план капітального будівництва було недовиконано на 2,2 млн. рублів [10, арк. 9]. А це були десятки і сотні приміщень та квартир. Така обстановка породжувала у викладачів настрої незадоволення, що повільно трансформувалися в оптимістичні соціальні очікування покращення життя й умов праці. Проте мали місце й позитивні приклади. Наприклад, в Одесі у 1962 р. для політехнічного інституту було виділено приміщення площею 2700 кв.м. та лабораторне приміщення для університету.

У переліку суспільно-значимих і важливих цінностей житло відіграє дуже важливу роль, якщо не головну. А. Маслоу у т.зв. піраміді потреб відносив його до переліку фізіологічних, тобто базових [319, с. 24–25]. Наявність власного житла дозволяє людині відчувати певну безпеку, отримувати приватність, насолоджуватися домашнім затишком, взагалі жити більш-менш комфортно. Саме вирішення цієї фізіологічної проблеми дозволяє переходити до задоволення екзистенційних потреб та соціальних і духовних запитів. Незабезпеченість житлом не сприяла творчому зростанню викладачів, їхній зосередженості на професійній діяльності. Водночас дефіцит житла та фактично єдиний спосіб розв'язання цієї проблеми (отримання від вишу) робило частину викладачів дещо залежно лояльнішою до працедавця.

У цілковито одержавленому економічному просторі Радянського Союзу ступінь матеріальної забезпеченості громадян залежав від важливості їхніх функцій для держави, тобто як це бачила комуністична влада. Найкраще забезпечувалися представники влади та працівники правоохоронних структур, армії та ін. Дуже добре забезпечувалися робітники інженерно-технічної сфери, чий статус був високим за формальними і неформальними ознаками. Викладачі у цьому переліку перебували не на перших ролях, проте не були й на останньому місці. Недостатнє забезпечення викладачів, низькі матеріальні стимули до праці ставали причиною кадрового дефіциту у вишах, зокрема, проблем з комплектуванням аспірантури людьми з 2-х річним виробничим стажем. Саме тому інженерно-технічним спеціалістам дозволяли, як виняток, сумісництво у вишах. Стратегія виживання викладачів вишів у такому разі могла полягати у зміні місця роботи або фаху взагалі. Обидва варіанти були пов'язані з певними труднощами і не гарантували значних заробітків.

Свій сімейний чи особистий бюджет викладачі будували спираючись фактично лише на офіційні доходи, тобто на зарплату. Вона залежала від посади, кваліфікації та стажу науково-педагогічної роботи. Зарплата, як правило, була одна, адже сумісництво не заохочувалося й обмежувалося. Опитування Інституту громадської думки у 1963 р. встановило, що 76,5%

опитаної інтелігенції не витрачали час на додаткову працю з метою заробітку і лише 11% з них працювали з цією метою додатково 1-2 години [259, с. 446]. На нашу думку, науково-педагогічна інтелігенція не мала фізичної можливості заробляти додатково. Неофіційно ж отримувати грошові доходи було небезпечно. Своє службове становище науково-педагогічна інтелігенція могла використовувати незаконно лише для отримання хабарів. Їхні розміри були досить високі і залежали від престижності спеціальності [224, с. 131–132].

Один зі способів отримати додатковий заробіток на власному робочому місці полягав у розширенні контактів науково-педагогічних працівників з виробничниками. Політика держави у цей час була націлена на посилення зв'язків науки і виробництва. З 1956 по 1959 рр. кількість господарських договорів вишів з підприємствами на виконання наукових досліджень виросла у 1,5 рази [355, с. 128]. За успішну роботу можна було отримати премію у розмірі близько тисячі рублів у старих цінах. Поряд зі справжніми науковими розробками задля покращення свого фінансового стану викладачі могли також використовувати наукові дослідження як профанацію. Тобто виконати нікому непотрібні дослідження, але за які можна було отримати гроші. Заступник міністра фінансів УРСР С.Єременко 23 січня 1965 р. інформував завідувача відділом науки і культури ЦК КПУ Ю.Кондуфора «Про недоліки і порушення у використанні коштів на науково-дослідну роботу в Харківському та Львівському політехнічних інститутах». Він указував, що «Проведеною контрольно-ревізійним апаратом Міністерства фінансів УРСР перевіркою правильності витрачання коштів, які надходять від підприємств і організацій до Харківського і Львівського політехнічного інститутів для виконання науково-дослідних робіт», встановлено, що «згадані інститути зайво нараховували і стягували з замовників значні суми коштів, допускали безгосподарні витрати, утримання зверхштатних працівників та інші недоліки» [33, арк. 31]. Так, у жовтні 1964 р. Харківський політехнічний інститут уклав договір з Харківською фабрикою «Авторучка» для проведення роботи на цікаву тему – «Дослідження фізичних процесів, що відбуваються в авторучках

при їхніх експлуатації та зберіганні». Це дослідження коштувало замовнику три тисячі рублів (у нових цінах). Були здійснені витрати навіть на відрядження, хоча обидвоє контрагентів розміщувалися в Харкові [33, арк. 41]. Хоча міністерство намагалося захистити своїх підлеглих, проте пояснення щодо важливості зазначеної теми наведено не було.

Інший спосіб, неофіційний, отримати додаткові грошові прибутки полягав у репетиторстві. Це явище не було поширеним, проте грошова винагорода, як свідчить дослідниця Г.Боднар, була досить пристойна [224, с. 123–124].

У ході покращення економічного розвитку Радянського Союзу збільшувалися ставки заробітної плати викладачів. Таке підвищення оплати їхньої праці було зустрінуте неоднозначними дискусіями в пресі. Так, у центральній газеті «Правда» 20 лютого 1959 р. на першій сторінці було розміщено статтю «Еще раз о званиях и знаниях». У ній автор висловив підтримку опублікованій раніше статті в цій же газеті (стаття, на яку відреагував автор, була опублікована в березні 1956 р.) про неправильну систему оплати праці наукових працівників у науково-дослідницьких і навчальних закладах. А саме: праця науковців з науковими ступенями кандидата чи доктора наук оплачувалася значно вище, ніж така сама праця людини без ступеня. Автор статті (сам, до слова, кандидат наук) обурювався, що кандидатська чи докторська дисертація є рентою, що давала прибуток особі, що її мала протягом всього життя. Автор статті М.Шорохов також вимагав повернутися до обговорення питання про оплату праці вчених і домогтися його правильного вирішення: «І в науці має бути відновлений соціалістичний принцип оплати за працю з урахуванням її кількості і якості» [429].

На ці виступи у пресі не забарилася реакція вишів. Зокрема, на проведеній нараді Львівського обкому КПУ з директорами і секретарями партійних організацій вишів було обговорено існуючу на той час систему присвоєння ступенів і вчених звань, проведення конкурсів та питання оплати

праці наукових працівників вишів і науково-дослідних установ [26, арк. 32]. У ході обговорення було ухвалено рішення ліквідувати розрив між зарплатнею старших викладачів, що не мали наукового ступеня і кандидатів наук, а також між кандидатами і докторами наук. Також пропонувалося диференціювати оплату праці кандидатів і докторів наук в залежності від наслідків наукової роботи, «з урахуванням принципу матеріальної зацікавленості» [26, арк. 33].

Постановою РНК СРСР від 11 листопада 1937 р. погодинні ставки для оплати читання лекцій з спеціальних дисциплін становили (у масштабі нових цін) професору 3 руб., доценту 2,5 руб., спеціалісту без вченого звання – 2 руб. Додатком до постанови РМ СРСР та ЦК КПРС від 30 серпня 1954 р. погодинна оплата висококваліфікованих спеціалістів з виробництва, які залучаються до педагогічної роботи з невеликою кількістю відпрацьованих годин у вищих навчальних закладах, встановлювалася у розмірі 3 руб. за годину [9, арк. 95].

Зарплата історика В.Голобуцького, який працював у 1950 р. у Київському педагогічному інституті ім. М. Горького складала – 2750 руб. на місяць, а навантаження було 110 годин. З січня 1952 р. вчений, який був професором і в.о. завідувача кафедри, перейшов на штатну посаду, і його повна ставка складала 6 тисяч руб., а педнавантаження – 340 год. [432, с. 127-128]. О.Онищук, яка розглянула науково-технічну інтелігенцію, стверджує, що «В академічних інститутах та вчз заробітна плата кандидатів і докторів наук була зіставною з платнею партійних функціонерів середнього та вищого щаблів» [355, с. 132]. Зарплата працівників вищої школи поступалася зарплаті (у тому числі неофіційній) керівних кадрів Компартії.

У 1957 р. були запроваджені нові посадові оклади для професорсько-викладацьких кадрів. На розмір окладу керівника впливала категорія вишу і наявність ступеня і вченого звання. Зарплатня ректора могла складати від 2500 (для особи без регалій) до 6000 руб. для доктора або професора. Для всіх інших викладацьких кадрів важливим був педагогічний стаж, науковий ступінь і вчене звання. Так, завідувач кафедрою отримував від 4000 до 5000

руб. Зарплатня професора складала від 2800 до 4500 руб., доцент отримував за свою роботу від 2000 до 3200 руб. Асистент міг розраховувати на суму – від 1050 до 2300 руб. Старший викладач міг отримати від 1200 до 1650 руб. Викладачам вишів першочергово виділялися для закупівлі промислові і продовольчі товари. Профкоми університетів виділяли путівки в санаторії, будинки відпочинку, займалися організацією дозвілля цієї соціо професійної групи [221, с. 18]. П'ятирічний стаж давав надбавку у розмірі 500 руб. Цікаво, що соціальна турбота радянської держави про викладачів проявлялася у збереженні заробітної плати за ними навіть у разі невиконання обсягу навчальної роботи з об'єктивних причин. Проте й перевиконання планів не винагороджувалося [358, с. 147–148].

Пенсійне забезпечення науково-педагогічної інтелігенції було запроваджено не одразу. Дослідниця О.Капустіна зазначає, що пенсійне забезпечення наукових робітників, працівників сфери освіти і культури було запроваджено у 1937 р. При досягненні 55-річного віку (для жінок) і 60-річного віку (для чоловіків) та при наявності 20 і 25 років трудового стажу відповідно інтелігенція могла розраховувати на пенсію по старості величиною 50% заробітку [302, с. 68–69]. «Положення про пенсійне забезпечення працівників науки» (Додаток до розпорядження президії АН СРСР від 8 жовтня 1949 р.), що набирало чинності 1 січня 1950 р., повторювало основні ідеї попередньої постанови, що вимагала тривалий стаж роботи. Водночас положення упорядковувало порядок нарахування та встановлювало розмір пенсії. Останній залежав від максимально можливого посадового окладу працівників науки, від якого визначалася пенсія у розмірі 40%. Так, максимальний розмір зарплати професорів і докторів наук встановлювався на рівні 4000 руб.; доцентів, осіб із вченим званням старшого наукового співробітника, і кандидатів наук – 2000 руб.; власників звання молодшого наукового співробітника та осіб без наукових регалій – 1000 руб. [148, с. 260–264]. Проте це не була система загального пенсіонування, що почала

складатися за М.Хрущова. З 1 жовтня 1956 р. закон «Про державні пенсії в СРСР» встановлював пенсії інтелігенції у розмірі 50% місячної зарплати.

Як справедливо указують В.Даниленко та Л.Новохатько, «У роки хрущовської “відлиги” суттєво поліпшилося забезпечення населення непродовольчими товарами. У побуті з’явилися наручні годинники, фотоапарати, радіоприймачі, телевізори, швейні та пральні машини, холодильники. Розпочався продаж товарів довготривалого користування в кредит. Це свідчило про суттєві зміни у структурі попиту. Якщо раніше більша частина витрат припадала на долю продовольчих товарів, тканини, одягу, взуття, то наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. зріс попит на автомобілі, меблі, килими, холодильники, піаніно й інші товари. Причому різко виросли вимоги покупців до якості товарів, постійно зростала сума неповного задоволення платоспроможного попиту» [267, с. 447]. Це було тому, що за М.Хрущова зросла доля капіталовкладень у групу «Б», приблизно до 30%. Тобто спостерігався «купівельний бум» з боку населення. Гроші стали цінуватися більше, адже ними можна було повніше задовольнити свої бажання. У такому разі, у погоні за прибутками, викладачі траплялося, йшли на різні способи їхнього збільшення. Як вже зазначалося, це могло бути репетиторство або офіційні підробітки. Також у науково-освітній сфері існували хабарництво та корупція.

Хабарництво та інші аморальні прояви та протиправні дії були присутні у середовищі викладачів. До цього їх підштовхували різні обставини. Як констатувала постанова секретаріату ЦК КПУ від 16 вересня 1960 р. «Про доповідну записку тов. Скаби А.Д. “Про наслідки прийому студентів до стаціонарних відділень вузів УРСР”», під час проведення вступної кампанії були виявлені порушення умов вступу. Він свідчив, що «Були виявлені факти хабарництва з боку викладача Станіславського педагогічного інституту, кандидата історичних наук [N], який протягом 1959–1960 рр. брав великі грошові суми за влаштування до Станіславського медичного інституту і медучилища, за що був засуджений на 8 років позбавлення волі з конфіскацією

майна. Разом з ним викриті і засуджені за хабарництво директор медучилища і ряд викладачів». Сам М.Хрущов у 1958 р. констатував існування блату і хабарництва у вищій школі Радянського Союзу: «Нерідко в вуз поступають не найдостойніші, а ті, хто має проторену дорогу до осіб, які визначають у вузах, кого можна прийняти на навчання... Це – ганебне явище» [371, с. 102].

Архівні документи дозволяють стверджувати, що іноді така негідна поведінка викладачів була зовсім не потуранням прагненням батьків, які дуже хотіли влаштувати своїх дітей до університетів чи інститутів, а саме ціленаправленою діяльністю самих викладачів для отримання хабара. На це вказує інформація завідувачу відділу науки і культури ЦК КПУ Ю.Кондуфору секретаря Дніпропетровського промислового обкому партії А.Пащенко від 11 вересня 1963 р. Він писав, що міліція заарештувала і розслідує діяльність асистентки кафедри математики Дніпропетровського інженерно-будівельного інституту [U] та студента 5 курсу [E]. Студент шукав «абітурієнтів, які володіли грошима», тоді як асистентка гарантувала їм «успішне складання іспитів і вступ до інституту», тобто [U] «вимагала у них хабарі» [31, арк. 205]. Обоє було притягнуто до кримінальної відповідальності. Тобто, це приклад як науково-педагогічна інтелігенція використовувала своє робоче місце незаконно, вдавалася до протизаконних дій. Очевидна річ, що ця асистентка розраховувала на допомогу своїх колег, тобто між ними були якісь взаємовигідні домовленості.

Джерела свідчать, що такі протиправні дії викладачів були по-перше, не рідкістю, а по-друге, могли тривати досить довгий час. Перевірка постановки ідейно-виховної роботи у вишах Дніпропетровської області виявила, що в Дніпропетровському інженерно-будівельному інституті тривалий час діяла «злочинна група хабарників, до якої входили викладачі, лаборанти і студенти». Це підкреслює високий поріг терпимості частини науково-педагогічної інтелігенції до корупційних дій загалом. Доповідна записка «Про хід виконання постанови ЦК КП України «Про стан і заходи щодо поліпшення ідейно-виховної роботи серед студентів вищих учбових закладів Української

РСР» партійними органами та вузами Дніпропетровської області від 12 серпня 1964 р. виражала здивування, що у цьому виші не було вжито відповідних заходів до тих, хто «потрапив до вузу, користуючись протекцією з боку хабарників та їх посібників, хто, працюючи або навчаючись разом з шахраями та наклепниками, не виявив елементарної пильності». Але це було типово. Проведене прокуратурою слідство підтвердило факти зловживань, а ректор цього інституту був звільнений.

Інші порушення на вступних іспитах до вишів полягали у завищенні оцінок, виправленні документів тощо. Очевидно, що ці проступки мали суб'єктивний характер, тобто їх можна уникнути, проте їх існування вказує на недостатнє бажання викоринити ці недоліки. Тож цілком вірогідно, що це було спричинено корупційними явищами. Цікаво, що дослідник Б.Тромлі наводить факти, коли на початку 1950-х рр. студенти Москви і Києва протестували проти «телефонного права», протекціонізму у вишах [447, р. 85–87].

Зловживання науково-педагогічної інтелігенції полягало не лише у порушенні правил прийому викладачами, але й нецільовому використанні бюджетних коштів керівництвом вишу. Так, наприклад, розгляд питання про бійку в Одеському інституті інженерів морського флоту переріс у виявлення цілого набору серйозних порушень і недоліків. За «занедбаність виховної роботи в інституті, що призвело до групової бійки та інших проявів аморальної та антигромадської поведінки студентів, а також за зловживання своїм службовим становищем (незаконне отримання земельної ділянки, придбання в інших організаціях за рахунками інституту запчастин для власних автомашин і дефіцитних фондів матеріалів для будівництва дачі, придбання в особисту власність двох автомашин)» [К] звільнили з посади директора інституту [40, арк. 13].

У період хрущовської відлиги принциповість окремих викладачів залишала бажати кращого. На нараді директорів технічних вишів УРСР у МВО УРСР 14 січня 1956 р. директор педінституту ім. О.Горького М.Підтиченко, висловлюючись про доцільність прийому вступних іспитів

двома екзаменаторами зауважила: «У нас бувають випадки, коли людина розплачеться, почне умовляти [екзаменатора – О.Б.], б'є по його почуттях і той ставить їй 4 або 5, а дві людини забезпечать все ж таки об'єктивну оцінку» [4, арк. 9]. Тобто, науково-педагогічна інтелігенція могла відступати від суворих правил зарахування до вишів, зазнавати морального тиску абітурієнтів та проявляти лібералізм. Не всі могли встояти перед цим жалісливим тиском. Цілком імовірно, що викладачі йшли на ці поступки з огляду на можливий тиск батьків, які упродовж двох місяців розгляду апеляції (як скаржились О.Плигунов та директор Медінституту Алесеєнко у 1956 р.) мусли вислуховувати їхні скарги, які доводили свою правоту.

Зворотнім боком такої людяності і чуйності були приклади позитивного характеру, як-от випадок, що трапився з колишнім сержантом В.Бондарєвим. Після двох успішних іспитів до Одеського політехнічного інституту в нього трапився приступ апендициту. На прохання адміністрації госпіталю, яка перейнялася переживаннями абітурієнта, екзаменатори цього вишу успішно прийняли іспити у нього прямо в палаті. «За незвичайну “операцію” уболівали всі – і хворі, і лікарі, і самі екзаменатори. Та хвилювання виявилися марними» [333, с. 2]. На нашу думку, тут був прояв гуманізму і обґрунтованого сприяння викладачів хворому абітурієнту, навіть певний позитивний громадський тиск на екзаменаторів.

Викладацька посада була посадою посередницькою. З одного боку в освітній галузі була держава, уповноважені нею інституції на чолі з керівниками цих вишів, які виступали у ролі постачальників освітніх послуг. З іншого боку була молодь, що потребувала знань і кваліфікацій. Між ними був викладач як інструмент перетворення учорашнього молодого школяра в дипломованого спеціаліста. Викладач був молотом під ударами якого спрагли до знань студенти мов розпечений шмат заліза набували потрібної форми-кваліфікації. Від волі викладача залежала доля студента, адже з огляду на упереджене ставлення викладача і солідарної позиції його колег хтось міг не

здобути освіти. Тобто влада викладача могла бути абсолютною і він міг зловживати делегованими йому повноваженнями. Звідси виникала корупція.

Так, у січні 1966 р. за хабарництво було засуджено доцентів ЧДУ [К] і [S]. Як свідчать документи їхні дії повторювалися неодноразово. Також вони обвинувачувалися в аморальній поведінці, розпутстві, порушенні трудової дисципліни. Ці викладачі навіть виключалися з партії, бо спроби партійного впливу були марними, догани як спосіб покарання на них не діяли. Чернівецький обком натякав на наявність неформальних зв'язків між [К] і ректором Леутським, якого перший безмірно вихваляв [34, арк. 71].

Корупцію провокував також дефіцит навчальних місць у вишах. З часу стабілізації економічного розвитку, відновлення потужностей економіки, виробництва зростала і кількість охочих навчатися. На початку 1960-х рр. закінчували школу діти, які народилися вже у повоєнний час. Демографічний підйом загострив проблему навчальних місць у вишах, конкурс зростав, складаючи наприкінці 1950-х рр. 2,5–3 абітурієнти на денне місце (по МВССО), у середині 1960-х приблизно 3,5 абітурієнта на одне стаціонарне місце вишів. На спеціальність «геологія» у 1954 р. у ДДУ конкурс складав п'ять осіб на одне місце, у Дніпропетровському гірничому інституті у 1955 р. – сім; на фізико-математичний факультет ДДУ в 1956 р. – близько 5 осіб [158, с. 84, 232, 249]. Відбувалася конкуренція не лише знань, але й можливостей. Батьки йшли навіть на підробку документів, аби забезпечити своїй дитині вступ до вишу.

Сприяли поширенню порушень і зловживань «виробничі стипендіати», тобто молоді люди для яких діяли окремі правила вступу і яких зараховували на підставі клопотань трудових колективів і колгоспів. Останні платили цим рекомендованим своїм студентам стипендії. Трапився такий випадок, який показує аморальність деяких педагогів. «Ректор Донецького медичного інституту т.Ганічкін протизаконно зарахував до інституту як виробничу стипендіатку Червоноармійського динасового заводу [С], яка працювала в дитячих яслах медоб'єднання. Документи, подані [С], були фіктивними,

сфабрикованими за участю її батька – колишнього головного інженера динасового заводу. Коли ж громадськість виявила це, ректор Ганічкін виключив [С] із інституту, а через певний час знову зарахував до вузу».

Констатуючи протиправну поведінку науково-педагогічної інтелігенції не слід, спираючись на метод індукції, обвинувачувати її в особливій схильності до корупції чи сприймати вищу школу як середовище, що її породжує. Викладачі вишів були частиною свого часу, яким, як частині радянського соціуму, були властиві різні чесноти і вади.

Суспільство хрущовського періоду перебувало у стані трансформації – переходу від тоталітарно-консервативної моделі до контрольованого лібералізму. На ґрунті десталінізаційних заходів народжувалися елементи справжньої демократії, що проявлялося у критиці сталінських порядків, спробам реформування, зародженню шістдесятництва тощо. Проте з іншого боку, сталінські порядки з жорсткою дисципліною, авторитаризмом пустили глибоке коріння і за інерцією суттєво впливали на суспільство. Науково-педагогічна інтелігенція не була однорідним середовищем, включаючи як «консерваторів», «реформаторів», так і значну кількість пасивних громадян, які кон'юнктурно слідували за більшістю. У складі викладачів вишів були як ті, хто щиро плакав після смерті Й.Сталіна у 1953 р., так і ті, хто так само щиро плакав після промови М.Хрущова на XX з'їзді КПРС у 1956 р. Як у господарських органах траплялися приписки, а партія боролася з ними, так і у вищій школі мали місце маніпуляції з документами, гонитва за «валом» публікацій, випадки «приписування» науковим керівником як співавтора себе до свого аспіранта тощо.

Радянські викладачі разом з іншими радянськими громадянами вірили в соціалізм, терпляче переносили труднощі, раділи справжнім і вигаданим успіхам і поразкам СРСР і водночас страждали від повсюдного дефіциту, відчували безгрошів'я, прагнули завести «блат», скаржились на чиновників, глузували із «загниваючого капіталізму» тощо. Корупція та правопорушення траплялися у середовищі науково-педагогічної інтелігенції, проте не вони

визначали її обличчя. Вони радше підкреслювали відповідність працівників вищої школи радянському суспільству з усіма його чеснотами і вадами.

Як частина суспільства викладачі не могли абсолютно позбутися усіх тих негативних явищ, що були поширені в радянському соціумі. Продовжували існувати «телефонне право», протекціонізм, характерні для радянської системи управління, та прохання керівництва змушували викладачів йти на угоди з совістю. Пияцтво, блат, хабарництво тощо не були абсолютно чужими науково-педагогічній інтелігенції. В умовах важкого матеріального становища, неможливості законними способами задовольнити свої побутові потреби викладачі іноді нехтували моральними принципами, що мали бути властиві науково-педагогічній інтелігенції як носія різноманітних чеснот за визначенням. Згадувана постанова ЦК КПУ від 12 серпня 1964 р. констатувала, що «громадськість і преса все ще не мобілізовані на нещадну боротьбу з тими, хто нечесним шляхом намагається одержати вищу освіту», тобто зазначені недоліки пронизували все суспільство і до них ставилися з розумінням і терпінням.

Водночас не слід вважати, що корупція, хабарництво і протекціонізм були настільки поширеними явищами, що наскрізно руйнували всю систему освіти, нівелюючи такі засадничі принципи навчання як принциповість, об'єктивність, неупередженість. Так, у 1954 р. зі 139 осіб слухачів допущених до складання державних іспитів в Одеській філії Всесоюзного юридичного заочного інституту, 13 осіб (або 10%) не склали їх через недостатню підготовку [17, арк. 20]. І це при тому, що контингент його студентів-заочників складався з працівників органів прокуратури, МВС, КДБ, партійних і радянських організацій, тобто високостатусних людей Радянського Союзу. (Хоча зазвичай заочники поступаються знаннями студентам стаціонару). Ми також не виключаємо, що елемент «блату» дозволив частині випускників успішно закінчити навчання у цьому виші, не маючи потрібних для цього знань. Проте 10% вибулих – це досить високий показник. Очевидно, існували такі вимогливі і принципові викладачі, які намагалися об'єктивно оцінювати

знання студентів. Проте очевидно і те, що за свою принциповість і суворість викладач міг постраждати. 30 листопада 1961 р. в Одеському державному університеті ім.Мечникова студент 3-го курсу біологічного факультету [S] ударив доцента кафедри історії КПРС, секретаря партбюро біологічного факультету [F]. Приводом до цього ганебного вчинку було нібито необ'єктивне ставлення [F] до [S] при оцінці його знань з історії КПРС на іспиті [29, арк. 72].

Про існування принципових педагогів свідчить і випадок, який описав археолог В.Кадеєв. Він згадував, що його колега готувався до іспитів зі «шпаргалками», частину з яких дав йому для зберігання. Екзаменатор почув на іспиті прохання друга дати шпаргалку, коли той просив її у В.Кадеєва. У підсумку, після прискіпливого опитування, В.Кадеєв отримав «четвірку», і лише заступництво однокурсників колег дозволило йому в дипломі мати «п'ятірку» [180, с. 45]. Тобто ми можемо стверджувати, що у викладачів було різне ставлення до списування, до інших аморальних фактів.

Вище ми констатували значну незабезпеченість науково-педагогічної інтелігенції житлом. Залежність працівника від організації в якій він працює, визначається ступенем його забезпеченості працедавцем. У випадку з викладацьким корпусом українських вишів нездатність керівництва університетів та інститутів виділити квартиру своєму підлеглому робила частину працівників недостатньо лояльними. Вони не були міцно прив'язаними до вишу. Тим більше, що існував дефіцит кадрів (і не лише висококваліфікованих), тому можна було з більшим чи меншим успіхом знайти роботу по спеціальності в іншій установі. Саме тому керівництво було безсиле підвищити відповідальність деяких викладачів за результати вступної кампанії. Погрози звільнення не всіх могли налякати, адже «Вони [тобто викладачі – О.Б.] підуть в академічний інститут, де їх охоче візьмуть» [11, арк. 43]. Тому виконавча дисципліна, старанність, самовіддача у багатьох викладачів була низькими. Відповідно, керівництво ХДУ було не в змозі змусити професорів Повзенера і Погорелова працювати агітаторами у

студентських групах у позанавчальний час. Не слід забувати про формально кількісний підхід до оцінювання роботи кафедр, факультетів, вишів на підставі кількості докторів наук чи кандидатів, професорів чи доцентів, їх публікацій, що робив неможливим односторонній диктат начальства, зацікавленого у гарних звітах.

Розглядаючи 8 травня 1955 р. справу культурно-виховної роботи серед студентів КДУ президія ЦК профспілки працівників культури критикувала профком цього вишу за невиконання постанови Секретаріату ВЦСПС про пропаганду здорового способу життя: «Серед студентів і викладацького складу університету мають місце факти аморальної поведінки (пияцтво, хуліганство, бійки), що не знаходить належної оцінки громадськості, не створюється обстановка нетерпимості до осіб, які допускають аморальні учинки» [17, арк. 37].

Приватне життя науково-педагогічної інтелігенції перебувало у фокусі уваги партійних та контролюючих органів, адже від викладачів вимагалось бути взірцями для молоді й громадян, високо нести почесне звання радянського педагога. Влада була схильна бачити викладачів радше аскетами у матеріальному відношенні, проте з багатим духовним світом. Це суперечило людській природі, тим більше у хрущовські часи, коли покращувалося забезпечення населення товарами і послугами. «Завідуючий кафедрою марксизму-ленінізму Дніпропетровського вечірнього металургійного інституту тов. Ободовський Г.Д. який має добру трикімнатну квартиру, зайнявся індивідуальним будівництвом і запустив роботу на кафедрі, забувши про свої відповідальні громадські обов'язки» (1959 р.) [24, арк. 17]. І справа полягала не в забороні на розкіш як такій, адже це було неможливо. Влада дозволяла викладачам жити комфортно, проте за певних умов. Про них говорив секретар ЦК КПУ С.Червоненко у 1959 р.: «Ми не проти того, щоб директори, академіки, професори будували собі дачі. Нехай будують. Але коли це є предметом і смыслом його життя, коли він 5 років тільки й зайнятий таким будівництвом, а в гуртожитку брудно, немає ручки у дверей, а він ходить по

городу і шукає собі такої ручки, щоб вставка в ній була не з зеленого, а з білого скла, ганяє машину і коли все це за кошти держави, будується на ворованій цеглі – це неприпустимо» [6, арк. 139]. Ці умови полягали у зовнішній скромності та чесності. Т.зв. приватновласницькі інтереси шкодили роботі і за них критикували, громадські справи мали пріоритет над приватними, особливо якщо останні позначалися на перших. Засуджувалося надмірне прагнення науково-педагогічної інтелігенції до кращого облаштування свого побуту.

Вносили дискомфорт у повсякденний настрій та робочу налаштованість численні бюрократичні елементи. Добре відомо, що діловодство радянської системи було перевантажене різноманітними вказівками, інструкціями, директивами, звітами тощо. Розпорядження згори не могли бути ігноровані. Навіть ректор Кіровоградського педагогічного інституту ім.О.С.Пушкіна Ф.Овчаренко скаржився на недосконалість та часту зміну навчальних планів, зазначаючи, що «всі питання поліпшення навчально-виховної роботи своїми силами інститут розв'язати не може» [351]. Строго ієрархічна централізована структура управління освітою, замкнена на Москві, не справлялася з оперативним реагуванням на виклики та потреби. Виші на місцях були змушені власноруч виходити з ситуації і забезпечення навчального процесу, і дотримання радянського законодавства. Наприклад, штатний розпис вишу, тобто кількість викладачів та допоміжного персоналу визначалися кількістю студентів. По штатному розпису визначався фонд заробітної плати працівників вишу. Існував ще ліміт по праці. Однак в силу неузгодженості цих документів виші були змушені відправляти викладачів у позапланову відпустку аби дезавуалювати перевитрати фонду заробітної плати. Така ситуація, зокрема, була в Одеському державному університеті. Як влучно охарактеризував цю ситуацію у 1957 р. ректор цього вишу С.Лебедев, «Виходить одне по плану, інше по праці, третє – по кошторису. Всі ці документи надходять розрізнено і створюють складну обстановку, в якій часто нелегко розібратися» [5, арк. 37]. Нестабільність і невпевненість не додавали престижності викладацькій праці,

особливо в хрущовські часи. Тоді відбувалися численні реорганізації, скорочення та об'єднання вишівської мережі, що негативно позначалося на викладачах, дезорганізувало робочий режим.

У Радянському Союзі, який хизувався своєю соціальною політикою, тривалість робочого дня іноді перевищувала установлені норми. У зв'язку з підвищеною розумово-емоційною діяльністю професорсько-викладацькому складу вишів ще у 1940 р. встановлено 6-годинний робочий день. 12 квітня 1956 р. Рада міністрів СРСР установила, що навчальне навантаження викладачу визначав ректор. Обсяг роботи залежав від штату, різних видів науково-методичної та дослідної роботи, посади тощо [358, с. 112]. Очевидно, що визначенням кількості робочих годин на рік насправді займалися завідувачі кафедр, а подання робили декани. Тобто, ця постанова, не встановлюючи чітких нормативів, посилювала владу начальства, адже від його прихильності до викладача залежав обсяг роботи останнього. У тому ж році МВО СРСР листом відмовився встановлювати нормативи навчальних навантажень, поклавши це завдання на кафедри [358, с. 120–121].

Робочий час професорсько-викладацького складу визначався диференційовано. Він встановлювався у межах 6 годинного робочого дня. Єдиних (всесоюзних) норм навчального навантаження не було. З 1956 р. навчальне навантаження встановлювалось директором вишу, виходячи зі штату та навчальної і наукової роботи. Траплялися зловживання, приписки, що їх у 1968 р. виявила перевірка з Москви у РПШ при ЦК КПУ, де заступник ректора школи по курсам В.Орлов та інші викладачі безпідставно приписували собі години [43, арк. 26].

Тривалість робочого дня була різною, довшою у молодих викладачів. Хоча 7 грудня 1961 р. МВССО встановило, що лекції мають читати переважно професори, доценти і старші викладачі, ця вимога діяла не завжди, адже поряд з цим міністерство застерігало керівництво вишів від передоручення цієї роботи асистентам і викладачам без ступеня. Це свідчило про порушення установлених норм.

Насправді, якщо спиратися на опитування Інституту громадської думки 1963 р., фактична тривалість робочого дня усієї інтелігенції перевищувала цю норму. 39% респондентів вказали, що працюють 9 годин, 25% – 7 годин, 22% – 8 годин [259, с. 445]. На нашу думку, робочий день працівника вищої школи тривав довше встановленого, особливо з урахуванням виховної роботи агітатором. Крім того, перебудова вищої школи з 1956 р. надавала переваги при вступі особам з 2-річним виробничим стажем. Студенти без такого стажу перші два курси поєднували очне навчання у вечірній або денний час з роботою на підприємстві, що також негативно позначалося на стабільності та зручності роботи викладачів з ними.

Радянські люди мали право на відпочинок. Постанова Ради міністрів СРСР від 21 квітня 1949 року визначала тривалість відпустки викладачів вишів 48 робочих днів у літній період. Адміністративному персоналу вишів (ректорам, проректорам та ін.), які мали не менше 225 годин навчального погодинного навантаження, відпустка також встановлювалась тривалістю 48 днів [358, с. 112].

У хрущовські часи поширилася тенденція на проведення відпусток на морі, за це М.Хрущов критикував номенклатуру [320, с. 554]. Така мода була властива і для керівників вишів. Вони мали більші можливості, могли проводити відпустки в оптимальний сезон. Проте робили це у спосіб, який критикувало вище начальство, адже деякі робили це навіть під час вступної кампанії. «Незважаючи на те, що товариші [ректори – О.Б.] знали, що в цьому році будуть труднощі з прийомом заяв, деякі ректори кинули справу і поїхали у відпустки. Нам доводилося декого повертати з Ризького узбережжя та інших місць. Нам незрозуміло – чому ректори так безвідповідально підійшли до цієї справи» – питав заступник міністра МВССО І.Дзюбко на нараді ректорів вишів МВССО і МО УРСР 4 серпня 1962 р. [11, арк. 42].

Водночас деякі викладачі й ректори відпустки не використовували. Перевірка додержання трудового законодавства у вишах МВССО у 1965 році показала, що у Дніпропетровському металургійному інституті не використали

відпустки за попередні 1963/1964 рр. 75 осіб, у Дніпропетровському хіміко-технологічному – 79 осіб та ін. [13, арк. 97]. Перевірка вишів встановила чимало порушень трудового законодавства, проте 30 вересня 1965 р. колегія МВССО нікого не покарала.

Як і для решти суспільства, вживання алкоголю для науково-педагогічної інтелігенції не було винятком. У 1959 р. «Викладач кафедри марксизму-ленінізму гірничого інституту тов. Постановою з'явився в нетверезому вигляді читати лекцію у вечірньому університеті марксизму-ленінізму при Дніпропетровському міськкомі КП України, за що одержав партійне стягнення» [24, арк. 17]. Застільні традиції полягали у пишному святкуванні захистів дисертацій, річниць важливих «революційних» подій. Іноді відзначення проходили у приміщеннях вишу, захистів дисертацій – у ресторанах. Були й випадки, коли святкування було настільки вдалим, що студенти-дружинники доставляли таких викладачів у витверезник. Це ставало предметом сміху з боку громадськості.

Таким чином, матеріально-побутове становище науково-педагогічної інтелігенції упродовж середини 1950-х – першої половини 1960-х рр. було досить складним. Попри стабілізацію життя після війни її наслідки не були повністю подолані й громадяни продовжували відчувати скруту. Викладачі вишів гостро відчували дефіцит навчальної площі, необхідного обладнання та матеріалів, нестачу житла та інше, що суттєво впливало на навчальний процес та якість навчання, ставлення викладачів до праці та їхнє становище. Житлове питання виступало системоутворюючим фактором забезпечення викладацького складу кваліфікованими (за формальними та неформальними ознаками) працівниками.

Заробітна плата викладачів вишів здебільшого задовольняла потреби працівників вищої ланки, тоді як нижча ланка забезпечувалася на порядок гірше. Перелік способів додаткових підробітків був коротким і ним користувалася незначна кількість науково-педагогічної інтелігенції.

Гострота матеріальних проблем та побутова необлаштованість штовхали частину науково-педагогічної інтелігенції на протиправні дії, що зазвичай полягали у порушенні правил зарахування до вишів студентів та аспірантів. Неодноразові приклади свідчать про вступну кампанію як найбільш корупціогенну справу у вишах. Корупція, блат, протекція були властиві не лише викладачам, але й керівництву вишів, що підштовхувало своїх підлеглих до цього або потурало їм. Водночас, такі випадки були радше винятком і більшість науково-педагогічної інтелігенції була законослухняними громадянами.

ВИСНОВКИ

Важлива суспільна роль науково-педагогічної інтелігенції обумовлювала значну ідеологізацію праці викладача вищої школи та формування її позитивного образу в радянські часи. Сьогодні, в умовах методологічного плюралізму та відкритості архівів, існує потреба дослідити історію працівників вищої школи як соціально-професійної верстви та переглянути деякі усталені оцінки.

Соціокультурно та ідеологічно важлива роль науково-педагогічної інтелігенції привертала до неї увагу радянської влади. Діяльності інтелігенції у радянській історіографії присвячено багато досліджень. Відбувався аналіз переважно позитивних сторін минулого. Науково-педагогічна інтелігенція досліджувалась як у контексті розвитку вищої школи, так і в контексті соціальної історії в її радянському вигляді.

Неухильний і прогресивний розвиток освіти загалом і вищої школи зокрема досліджувався радянською історіографією у структурному аспекті, а соціальна складова розвитку вищої школи у таких публікаціях відставала. Натомість власне соціальна історія, як напрям досліджень, зображувала інтелігенцію як прошарок між двома класами робітників і селян.

Образ науково-педагогічної інтелігенції, сформований радянською історіографією, був досить позитивним. Інтелігенція була «народною», народженою новою владою, тому наявні окремі недоліки не носили принципового характеру. Документальні свідчення про недоліки ігнорувалися, адже вважалося, що радянська інтелігенція високоморальна. У цілому, можна говорити про глянцевиий образ інтелігенції загалом і науково-педагогічної інтелігенції зокрема, який потребує переоцінки з урахуванням сучасних методологічних засад та ширшого кола джерел.

Пострадянська історіографія демонструє значну увагу до соціальної історії Радянського Союзу та України другої половини ХХ століття. Різні аспекти дослідження цього соціопрофесійного прошарку, так само як і історії

повсякденності на різних хронологічних періодах ХХ ст., є властивими сучасній українській історіографії. Характерною особливістю цих досліджень є те, що часто аналізується вся інтелігенція, без урахування її фахового поділу. У цих працях, однак, недостатньо простежується суто соціальний образ науково-педагогічної інтелігенції, має місце деяка її глорифікація. Сучасна російська історіографія також приділяє значну увагу історії радянської вищої школи та інтелігенції. Досить активно викладачі вишів досліджуються на регіональному чи навіть місцевому рівні.

Підставами для успішного розв'язання поставлених завдань є різноманітна і багата джерельна база досліджуваного питання. Вона складається з документів різного походження – офіційних, неофіційних, періодичної преси тощо. На особливу увагу заслуговують документи КДБ, що віднедавна почали розсекречуватися. Їхнє комбінування, верифікація та критичне осмислення дають можливість усебічно підійти до дослідження науково-педагогічної інтелігенції середини 1950-х – першої половини 1960-х років.

Основним каналом формування науково-педагогічної інтелігенції була аспірантура. З огляду на складний стан в освітній сфері загалом були численні проблеми і в функціонуванні цього інституту. Багато труднощів при підготовці дисертацій, відносно невисока популярність викладацької праці спричиняли незадовільний рівень дисертацій та низьку формальну і неформальну кваліфікацію науково-педагогічної інтелігенції. Заходи влади, спрямовані на посилення вимогливості до аспірантів, виявилися неефективними. Менше ніж половина аспірантів закінчували навчання з підготовленими дисертаціями. Не призвела до відбору кращих на викладацьку роботу конкурсна система заміщення посад, адже в СРСР не було справжнього ринку праці. Поповнення викладацьких лав працівниками з виробництва відбувалося в обмежених рамках і проблему дефіциту кваліфікованих кадрів не вирішувало.

Стабільною проблемою для влади залишалася низька недостатня кваліфікація науково-педагогічної інтелігенції, як за формальними, так і реальними характеристиками. Проблеми матеріального характеру науково-освітньої галузі стримували професійне зростання викладачів та аспірантів. Вони були погано ознайомлені з дослідженнями іноземних колег, наукова комунікація відбувалася повільно через проблеми друку статей і монографій. Викладацьке середовище було переважно чоловічим, в якому були представлені різні національності. На фоні старіння кваліфікованих досвідчених кадрів поповнення їхніх рядів відбувалося шляхом працівників без наукових ступенів.

Радянська держава покладала на науково-педагогічну інтелігенцію важливі функції, такі як збереження, примноження цінностей та передача культурно-освітньої та наукової традицій, пропагандистську та виховну. Їх виконання було обов'язковим для викладачів вищої школи як за визначенням, так і за посадою.

Науково-педагогічна інтелігенція займалася науковою роботою у вишах, досліджувала важливі наукові проблеми і водночас навчала студентів. У цьому полягала її суспільна функція – передача знань наступним поколінням. Радянська інтелігенція працювала у дуже скрутних умовах. Заняття науковими дослідженнями були ускладнені об'єктивними і суб'єктивними факторами. Науковий компонент роботи викладачів поступався власне передачі знань. Це стосувалося перш за все працівників природничих факультетів, адже викладачі-гуманітарії таких особливих умов не потребували. Недостатнє забезпечення науково-дослідної діяльності позначалося на підготовці аспірантів, які не завжди успішно закінчували навчання.

На другому місці за важливістю перебувала пропагандистська функція науково-педагогічної інтелігенції. Викладачі мусили усіляко популяризувати радянську владу, Компартію та її ідеологію, підкреслювати переваги соціалістичного ладу над капіталістичним, таврувати опонентів тощо. Крім того, на викладачів групи гуманітарних наук, а особливо кафедр суспільних

наук, покладалися обов'язки роз'яснювати рішення Компартії та уряду для широких кіл громадськості, наприклад, на заводах, фабриках тощо. Фактично в науково-педагогічній інтелігенції не було можливості уникнути цієї функції, адже інакше це загрожувало обвинуваченням у нелояльності.

Паралельно з цими функціями здійснювалася виховна робота науково-педагогічної інтелігенції. Влада вимагала від викладачів більшої роботи з виховання молодого покоління, аніж просто прищеплення взірцевих ідеалів та популяризація моральних чеснот. Кураторство, політичні інформації та організація культурного дозвілля, інші заходи в позанавчальний час стали неодмінним компонентом роботи викладача. Прагнучи убезпечити себе від покарань за різні аморальні та хуліганські учинки студентів, викладачі були змушені опікувати студентів досить щільно. Навіть у гуртожитках та на квартирах студентів їм доводилося проводити якусь роботу. Ефективність такої роботи не завжди була високою.

Такі вимоги до науково-педагогічної інтелігенції щодо позаурочної роботи зі студентами позбавляли її значного обсягу вільного часу. Він був потрібний для сімейного життя, підвищення кваліфікації у бібліотеках та дозвілля. При цьому навчальне навантаження теж було великим, тому негативним наслідком такого ставлення влади до виховної функції викладачів стало повільне наукове зростання кадрів. Також саме тому деякі викладачі виконували цю функцію формально, а інші узагалі відмовлялися цим займатися.

Комуністична партія прискіпливо контролювала усі сфери життя. Політика влади щодо інтелігенції у середині 1950-х – першій половині 1960-х рр. простежується загалом на підставі рішень влади щодо роботи вищої школи та інших постанов загального соціального характеру. Численні рішення, постанови та розпорядження про роботу вищої школи свідчать про велику увагу до розвитку вищої школи. Однак з іншого боку така дрібна опіка була свідченням недовіри. Від цих постійних інструкцій згори науково-педагогічна

інтелігенція страждала, бюрократичні традиції СРСР відволікали її від виконання своїх функцій.

Компартія прагнула зберегти контроль над діяльністю вишів за собою. У партійних комітетах затверджували завідувачів кафедр суспільних наук, викладачів цих кафедр. Впливали вони також на кандидатури ректорів вишів.

Своєрідною формою контролю за викладачами були різноманітні нагороди, відзнаки. Це була моральна подяка і водночас стимул для інтелігенції. У матеріальному відношенні викладачі більше залежали від виконавчих органів влади. Інші методи стимулювання старанної роботи працівників вищої школи полягали у дозволі на службові відрядження в інші держави. Окремі розпорядження влади свідчать про незадоволення кваліфікацією та діяльністю науково-педагогічної інтелігенції. Постанови про заборону сумісництва для викладачів, натомість залучення до викладання досвідчених працівників з виробництва, інженерів указують на створення конкуренції для науково-педагогічної інтелігенції.

Лояльність викладача до влади забезпечувалася не лише гласно, але й таємно. Перевіркою займався КДБ через своїх таємних співробітників та агентів, які були також серед викладачів і студентів. Публічність професійної діяльності викладачів вимагала від них бути обережним у своїх висловлюваннях. Політична лояльність, старанність викладача на роботі були обов'язковими елементами його творчого життя. Лише вони відкривали йому кар'єрні перспективи, які іноді могли сягати найвищих політичних і виконавчих посад.

Науково-педагогічна інтелігенція добре відчувала на собі події суспільно-політичного життя і реагувала на них. Однією з найважливіших подій хрущовського періоду став XX з'їзд КПРС у 1956 р. Він пробудив громадську думку та дискусії. Аналіз реакції педагогів вищої школи на цю подію дає підстави виділити три типи їх настроїв та поведінки. Перша група реагувала на викриття злочинів Й.Сталіна та сенсаційну інформацію від

М.Хрущова вірнопідданськи, цілком у душі настанов Компартії. Вона критикувала Й.Сталіна, підтримуючи дії першого секретаря ЦК КПРС тощо.

Друга група інтелігенції в оцінці рішень XX з'їзду та при утіленні їх в життя йшла набагато далі. Підтримуючи М.Хрущова в намірах оздоровити політичну практику СРСР, вона не задовольнялась наявними рішеннями і висловлювалась критичніше про існуючі порядки. Частина з них вимагала справжньої десталінізації.

Невелика третя частина науково-педагогічної інтелігенції поводитися обережно і дуже критично сприймала XX з'їзд, промову М.Хрущова. Ці викладачі висловлювали сумніви в доцільності та публічності такого кроку очільника партії. Будучи переконаними комуністами, вони побоювалися, що розповідь про непривабливі сторінки історії Компартії та СРСР принесе шкоду іміджу радянської держави.

Загалом, XX з'їзд продемонстрував місце інтелігенції в радянській державі. Викладачі не знали, як утілювати в життя ці рішення, як змінювати навчальні програми. Реакція на наслідки промови М.Хрущова засвідчують їх несамостійність, залежність, консерватизм.

У комуністичній ідеології існувала чітка градація важливості тих чи інших професій для влади. Пріоритетом державної уваги користувалися партійні високопосадовці, військові, а публічно – робітники. Місце інтелігенції загалом та викладачів конкретно визнавалося як важливе. Влада цілком розуміла, що без інтелектуального потенціалу високоосвічених людей здобути масову підтримку населення, впроваджувати в життя комуністичну ідеологію буде важко. Тому влада прагнула підтримати високий позитивний статус та імідж наукової і науково-педагогічної інтелігенції.

З усіх наукових і науково-педагогічних працівників на середину 1960-х рр. у вишах працювало майже 30%, тобто науковий потенціал УРСР зосереджувався і в інших установах, зокрема АН. Статистичні дані показують, що майже всі доктори наук (90%) і понад половина кандидатів наук працювали саме у вишах. Аналогічно більшість осіб, які мали вчені звання,

знаходили застосування своїх педагогічних здібностей саме у вищій школі. Вочевидь, наукові і педагогічні регалії давали певні переваги морального і матеріального характеру. Щоправда, слід ураховувати ту обставину, що науковці деяких спеціальностей мали значно менше можливостей працевлаштування і застосування своїх знань і вмінь у суспільстві загалом (наприклад, ветеринари, юристи).

У середовищі власне наукової та науково-педагогічної інтелігенції існувала своя ієрархія більш і менш шанованих спеціальностей. Державна політика, спрямована на розвиток важкої промисловості та домінування групи «А», обумовила більшу кількість наукових і науково-педагогічних працівників, задіяних для обслуговування цих галузей. З величезною кількістю домінували техніки, велика кількість була фізико-математиків. Більша увага приділялася природничим наукам. У 1959 р. до «дефіцитних» спеціальностей відносили такі науки як фізика, математика, хімія, нова техніка, машинобудування. Відставали за кількістю учених такі галузі, як філософія, історія тощо. Це була штучна ієрархія привабливості наук, визначена державою і незалежна від ринку актуальних професій.

В особливому становищі перебували викладачі кафедр суспільних наук. Спеціальне завдання проводити лекційно-пропагандистську роботу принесло їм майже удвічі полегшене аудиторне навантаження, що однак, оберталось додатковою пропагандистською роботою серед громадськості. Інші переваги цієї групи викладачів полягали в тому, що їхнім працевлаштуванням займалися партійні органи.

Попри історіографічні оцінки престижності викладацької чи наукової праці, на нашу думку, престиж був недостатньо високим. Дефіцит кандидатів для вступу в аспірантуру, низька частка захищеності дисертацій, домінування у вишах викладачів без наукових регалій, дефіцит навчального обладнання та матеріалів не сприяли високому суспільному статусу науково-педагогічної інтелігенції.

Повсякденне життя викладачів вищої школи було тісно пов'язане з виконанням професійних обов'язків, залежало від цього. Дефіцит вільного часу обмежував можливості самовдосконалення, вирішення приватних справ.

Найбільш гострою проблемою для науково-педагогічної інтелігенції була житлова, вона часто визначала місце роботи викладача. Саме вона спричинила фактичний провал раціональних намірів оздоровити викладацький корпус за допомогою конкурсів. Побутовий дискомфорт не сприяв максимальному зосередженні викладачів на виконанні науково-педагогічної функції, самовіддачі тощо. Це, а також складне матеріально-побутове становище громадян, провокувало аморальні учинки.

Викладачі мали фактично єдине джерело прибутків – це заробітна плата за основним (єдиним) місцем роботи, адже сумісництво обмежувалося. Незадовільне матеріальне становище штовхало їх інколи на протиправні учинки та порушення законів. Строго контрольоване радянське суспільство, пронизане ідеологією комунізму, загалом терпимо ставилося до хабарництва. Корупцію підживлював також дефіцит навчальних місць та високий конкурс абітурієнтів. Джерела ілюструють присутність у лавах викладачів хабарників, однак домінуючою групою залишались чесні принципові викладачі, які виховували молоде покоління на здорових моральних засадах. Науково-педагогічна інтелігенція УРСР 1950 – 1960-х рр. дзеркально відображала стан і якісні характеристики українського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф.582. Статистическое управление УССР Центрального статистического управления СССР.

Оп. 10. Отдел статистики культуры, 1943–1987 рр.

1. Спр. 732. Годовые отчеты о работе аспирантуры по министерствам УССР за 1954 год. 80 лл.

2. Спр. 1510. Докладные записки Совету Министров УССР, ЦК КПУ, ЦСУ СССР о трудоустройстве и дальнейшем обучении молодежи, окончившей средние общеобразовательные школы в 1963 г., о ходе завершения ликвидации неграмотности, об итогах учета научных работников и специалистов, занятых научной работой. 10 февраля – 17 декабря 1964 г. 123 лл.

3. Спр. 1533. Сведения ЦСУ Украинской ССР о распределении научных работников по отраслям наук и специальностям по вузам, в разрезе республики и министерств на 1 ноября 1964 г. /Таблица №2/. 80 лл.

Ф.4621. Міністерство вищої освіти УРСР, 1955-1959 рр. Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти, 1959-1965 рр.

Оп.1.

4. Спр. 46. Стенограма наради директорів вищих технічних учбових закладів УРСР у м. Києві 14 січня 1956 р. 46 арк.

5. Спр. 81. Стенограма наради директорів вищих учбових закладів МВО СРСР про роботу вищих учбових закладів СРСР в шостій п'ятирічці 18 – 19 лютого 1957 р. 147 арк.

6. Спр. 158. Стенограма Республіканської наради директорів /ректорів/ вищих учбових закладів УРСР 11 липня 1959 р. 171 арк.

7. Спр. 161. Інформація про початок 1959/1960 учбового року у вищих учбових закладах МВССО УРСР, надіслана в ЦК КПУ 19 вересня 1959 р. 58 арк.

8. Спр. 198. Стенограма доповіді секретаря ЦК КПУ на Республіканській нараді представників вищих учбових закладів УРСР з питань перебудови навчання в вищих учбових закладах УРСР 6 травня 1960 р. 51 арк.

9. Спр. 231. Інструктивні вказівки та циркулярні листи МВССО УРСР про діяльність учбових закладів УРСР 4 січня – 30 березня 1961 р. 172 арк.

10. Спр. 278. Стенограма Республіканської наради активу вищих учбових закладів УРСР 14 – 15 лютого 1962 р. 273 арк.

11. Спр. 280. Стенограма наради ректорів вищих учбових закладів Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти та Міністерства освіти УРСР 4 серпня 1962 р. 54 арк.

12. Спр. 399. Директивні вказівки Міністерства вищої і середньої освіти УРСР вузам і середнім спеціальним учбовим закладам республіки. Т. І. 5 – 28 січня 1965 р. 307 арк.

13. Спр. 417. Протокол № 14 засідання колегії Міністерства та документи до нього 1 жовтня 1965 р. 140 арк.

Ф. 4849. Главное управление учебных заведений Министерства культуры УССР. 1944-1954 гг.

Оп.1.

14. Спр. 2414. Копии материалов, посылаемых в ЦК КП(б) Украины 1952 г. на замещение должностей деканов и заведующих кафедрами в вузах УССР. 144 лл.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф.1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917–1991 рр.

Оп.71. Відділ науки і вищих учбових закладів ЦК Компартії України. 1951-1967 рр.

15. Спр. 106. Информации обкомов КП Украины о состоянии подготовки к новому учебному году высших учебных заведений. 8.VII. – 5.IX. 55 лл.

16. Спр. 130. Протокол №5 закрытого партийного собрания парторганизации Киевского инженерно-строительного института. Т. II. 18.I. – 18.I. 56 лл.

17. Спр. 170. Информации обкомов КП Украины о состоянии идейно-воспитательной работы в высших учебных заведениях. Т. I. 9.VI. – 22.XII. 84 лл.

18. Спр. 178. Докладные записки отдела науки и культуры ЦК КП Украины и сведения институтов о результатах набора и распределения аспирантов. Т. I. 20.IX. – 6.X. 53 лл.

19. Спр. 191. Приказы Министерства высшего образования СССР. 11.IX. – 10.XI. 86 лл.

20. Спр. 209. Информации и справки обкомов КП Украины, институтов об отчетно-выборных собраниях в партийных организациях институтов, о состоянии идейно-воспитательной работы среди студентов, преподавателей высших учебных заведений. 6 февраля – 31 декабря. 108 лл.

21. Спр. 216. Письма, справки отдела, Президиума и институтов Академии наук УССР по издательским вопросам, рецензии на научные работы, отчеты о поездке за границу, о приеме в аспирантуру институтов Академии наук УССР. 7 января – 22 ноября. 124 лл.

22. Спр. 220. Стенограммы совещаний секретарей партийных организаций высших учебных заведений в горкомах, обкомах и ЦК КП Украины. 1 февраля – 10 марта. 214 лл.

23. Спр. 221. Стенограммы совещаний секретарей партийных организаций высших учебных заведений в горкомах, обкомах и ЦК КП Украины. 25 марта – 12 мая. 263 лл.

24. Спр. 223. Докладные записки и информации отдела о перестройке работы вузов в свете тренований Закона о народном образовании. 6.III. – 25.X. 149 лл.

25. Спр. 227. Докладные записки и информации министерств, обкомов и горкомов, ЦК ЛКСМУ о перестройке работы вузов в свете требований Закона о народном образовании. 9.X. – 23.XII. 178 лл.

26. Спр. 231. Материалы обкомов КП Украины об обсуждении порядка присуждения научных степеней и званий, докладные записки Министерства высшего образования УССР об улучшении работы вузов, обсуждении изданных учебников, а также стенограмм. 11.II. – 15.XII. 137 лл.

27. Спр. 238. Докладные записки и информации министерств и ведомств УССР о ходе перестройки вузов в свете требований Закона о народном образовании. 11.I. – 25.XI. 237 лл.

28. Спр. 246. Докладные записки и справки отдела о работе вузов и техникумов: международные связи, передача строительных техникумов совнархозам, об обеспечении студентов жильем и другие вопросы. 7.I. – 26.XII. 162 лл.

29. Спр. 260. Інформації обкомів КП України, доповідні записки Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти, вищих учбових закладів і інших організацій про роботу загально-наукових і загальнотехнічних факультетів; про досвід роботи студентів у поєднанні навчання з виробничою працею та інші питання роботи вузів. 8.VIII. – 18.XII. 186 арк.

30. Спр. 264. Доповідні записки обкомів КП України, Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти УРСР, інститутів АН УРСР про роботу кафедр суспільних наук, питання роботи УРЕ; Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук та інші питання. 21.III. – 22.XII. 95 арк.

31. Спр. 265. Доповідні записки обкомів КП України, Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти, вузів республіки та інших організацій про роботу загально-наукових і загальнотехнічних факультетів; про роботу з

студентами-іноземцями та по інших питаннях роботи вузів і технікумів. 2.I. – 29.XII. 296 лл.

32. Спр. 272. Доповідні записки обкомів КП України, міністерств і вузів республіки про хід перебудови роботи технікумів, розподіл плану прийому до вузів, про проведення наукових нарад і семінарів, про організацію роботи з студентами-іноземцями і інші питання роботи вузів. 11.I. – 9.IV. 196 арк.

33. Спр. 279. Доповідні записки обкомів КП України, міністерств і вузів республіки про наслідки прийому студентів та по якісний склад зарахованих до вузів, робота з студентами-іноземцями, закордонні зв'язки, проведення наукових нарад, конференцій і інші питання роботи вузів. 8.I. – 10.XII. 283 арк.

34. Спр. 285. Доповідні записки обкомів КП України, Міністерства вищої освіти УРСР і вузів республіки про покращення підготовки спеціалістів, науково-дослідну роботу у вузах, закордонні зв'язки, проведення наукових нарад та інші питання роботи вищих учбових закладів. 21.I. – 12. XII. 186 арк.

35. Спр. 290. Доповідні записки вищих учбових закладів про поліпшення матеріальної бази, науково-дослідну роботу студентів, про збільшення плану прийому та інші питання роботи вузів. 8.II. – 14.VI. 124 арк.

Оп. 24. Центральний комітет Комуністичної партії України. Особливий сектор ЦК Компартії України (таємна частина). 1954-1967 рр.

36. Спр. 3711. Матеріали, использованные для подготовки выступления т. Кириченко А.И. на XV Киевской городской партконференции. 16.I. – 16.I.54 г. 41 л.

37. Спр. 4250. Копии писем и телеграмм в ЦК КПСС за подписями секретарей ЦК КП Украины. 13.I. – 21.XII. 445 лл.

38. Спр. 4255. Копии исходящих информации ЦК КПСС, информации отделов ЦК КП Украины, обкомов КП Украины – о ходе обсуждения итогов XX съезда и доклада т. Хрущева Н.С. «О культе личности и его последствиях»

на собраниях трудящихся и в партийных организациях Украинской ССР. 31.Ш. – 6.VIII. 370 лл.

39. Спр. 4256. Копии исходящих информаций ЦК КПСС, информации секретарей ЦК КП Украины, отделов ЦК КП Украины, обкомов КП Украины и других организаций – о ходе обсуждений, проведении массово-политической работы по разъяснению постановлений и закрытых писем ЦК КПСС и СМ СССР. 4.IV. – 31.XII. 191 л.

40. Спр. 5026. Справки отдела пропаганды и агитации ЦК КП Украины и замечания АН УССР на статью «К освещению некоторых вопросов истории коммунистической партии Украины». Постановления и письма обкомов КП Украины – о работе высших учебных и средних – специальных заведений. 18.II.59 г. – 28.XII.59 г. 98 лл.

41. Спр. 5763. Справки отдела партийных органов ЦК КП Украины, копии исходящих писем в ЦК КПСС – о состоянии подбора и расстановки кадров партийных органов. 20.XII.1962 г. – 30.XII.1963 г. 184 лл.

Оп. 25. Документи загального відділу ЦК Компартії України (секретна частина). 1968-1979 рр.

42. Спр. 165. Копии исходящих писем в ЦК КПСС по вопросу кадров отдела организационно-партийной работы. 26.I.1968 г. – 25.XI.1968 г. 62 лл.

43. Спр. 272. Письма ЦК КПСС, копии исходящих писем в ЦК КПСС, обкомов Компартии Украины по вопросам финансово-хозяйственной деятельности, структуры и штатов парторганов. 6.II.1969 г. – 4.IX.1969 г. 38 лл.

Оп. 41. Документи загального відділу ЦК Компартії України (листи і заяви громадян, надіслані до ЦК Компартії України). 1944-1991 рр.

44. Спр. 130. Письма и заявления трудящихся и материалы к ним К-Л; январь 1957 г. – декабрь 1957 г. 247 лл.

45. Спр. 131. Письма и заявления трудящихся и материалы к ним М-О; январь 1957 г. – декабрь 1957 г. 209 лл.

Оп. 171. Центральный Комитет Коммунистической партии Украины /Управление делами/. 1953 г.

46. Спр. 106. Справки Управления делами ЦК КП Украины. Переписка с Минздравоохранения УССР о выделении 50 сквозных коек в больницах города Киева, для работников парторганов Украины. Переписка по вопросу прикрепления на медобслуживание Лечсанупром, об организации лечения и выделения санаторных путевок. Т. I. 12.I. – 19.XII. 103 лл.

Державний архів м. Києва

Ф. Р-1246. Київський ордена Леніна державний університет ім. Т.Г.Шевченка Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти УРСР.

Оп. 13. Историчний факультет. 1940 р., 1943-1955 рр.

47. Спр. 589. Листування з ректоратом Університету та архівним управлінням Міністерства внутрішніх справ УРСР з питань організаційної та учбової роботи факультету за 1954 рік. 5 лютого – 21 червня. 16 арк.

48. Спр. 667. Стенограми засідань Вченої Ради факультету за 1955 рік. Т. I. 228 арк.

49. Спр. 668. Стенограми засідань Вченої Ради факультету за 1955 рік. Т. II. 28 березня – 30 травня. 368 арк.

50. Спр. 669. Стенограми засідань Вченої Ради факультету за 1955 рік. Т. III. 6 червня – 13 червня. 172 арк.

51. Спр. 670. Стенограми засідань Вченої Ради факультету за 1955 рік. Т. IV. 17 червня – 27 червня. 208 арк.

52. Спр. 672. Робочі плани і програми професорсько-викладацького складу з дисциплін факультету на 1955–1956 учбовий рік. 145 арк.

Историчний факультет. 1956–1975 рр.

53. Спр. 674. Учебный план факультета на 1956/1957 учебный год. 4 арк.

54. Спр. 727. Отчет о учебно-методической работе историко-философского факультета за 1965/1966 учебный год. 61 арк.

55. Спр. 728. Отчет о научно-исследовательской работе за 1965 год. 23 арк.

Оп.14. Історико-філософський факультет. 1955-1964 рр.

56. Спр. 2. План та текстові звіти про організаційну, учбово-методичну та ідейно-виховну роботу факультету за 1955–1956 учбовий рік. 40 арк.

57. Спр. 4/а. Робочі плани професорсько-викладацького складу з дисциплін факультету на 1955–1956 учбовий рік. 87 арк.

58. Спр. 14. Плани та текстовий звіт про науково-дослідну роботу історичного відділення факультету за 1955 рік. 49 арк.

59. Спр. 72. Зауваження та рецензії на лекції професорсько-викладацького складу кафедри діалектичного та історичного матеріалізму за 1955 рік. 70 арк.

60. Спр. 74. Звіти професорсько-викладацького складу кафедри діалектичного та історичного матеріалізму про взаємне відвідування лекцій та семінарських занять за 1955–1956 учбовий рік. 32 арк.

61. Спр. 95. Протоколи №1-26 засідань кафедри історії СРСР за 1955–1956 учбовий рік. 6 вересня 1955 р. – 29 червня 1956 р. 106 арк.

62. Спр. 96. План та текстовий звіт про учбово-методичну та ідейно-виховну роботу кафедри історії СРСР за 1955–1956 учбовий рік. 24 арк.

63. Спр. 111. Протоколи №1-14 засідань кафедри історії УРСР за 1955-1956 учбовий рік. 2 вересня 1955 р. – 12 травня 1956 р. 54 арк.

64. Спр. 138. Протоколи №1–29 засідань кафедри нової історії за 1955–1956 учбовий рік. 241 арк.

65. Спр. 170. Розроблений 12 березня 1956 року план міроприємств факультету по виконанню рішень XX з'їзду КПРС. 9 арк.

66. Спр. 172. Протоколи та стенограми засідань об'єднаної Вченої Ради факультету за 1956 рік. 26 січня – 30 вересня 1956 р. 145 арк.

67. Спр. 173. Стенограма від 12 вересня 1956 року засідання Вченої Ради історичного відділення факультету. 13 арк.

68. Спр. 179/а. Робочі плани професорсько-викладацького складу з дисциплін факультету на 1956–1957 учбовий рік. 156 арк.

69. Спр. 190. План теоретичної конференції професорсько-викладацького складу факультету, присвячений XX з'їзду КПРС та тематика доповідей на XIV науковій сесії університету у 1956 році. 2 арк.

70. Спр. 221. План міроприємств кафедри діалектичного та історичного матеріалізму по реалізації рішень XX з'їзду КПРС на 1956 рік. 7 арк.

71. Спр. 252. Протоколи №1-37 засідань кафедри історії СРСР за 1956-1957 учбовий рік. 28 серпня 1956 р. – 28 червня 1957 р. 126 арк.

72. Спр. 265. Протоколи №1-20 засідань кафедри історії УРСР за 1956-1957 учбовий рік. 31 серпня 1956 р. – 8 червня 1957 р. 131 арк.

73. Спр. 459. Склад та протоколи і стенограми засідань Вченої Ради факультету за 1958 рік. 6 лютого – 28 грудня. 111 арк.

74. Спр. 695. Протоколи №1-17 засідань кафедри історії СРСР за 1956-1960 учбовий рік. 29 серпня 1959 р. – 13 травня 1960 р. 56 арк.

75. Спр. 698. Робочі плани професорсько-викладацького складу з дисциплін кафедри історії СРСР за 1959-1960 учбовий рік. 35 арк.

76. Спр. 741. План заходів факультету по підготовці та проведенню 150-річчя з Дня народження Т. Г. Шевченка складений 14 березня 1960 року. 2 арк.

Державний архів Київської області

Ф. Р-235. Статистичне управління Київської області Центрального статистичного управління при Раді Міністрів УРСР, 1932–1975 рр.

Статистическое управление Киевской области. Сектор статистики труда и зарплаты. 1952–1962 гг.

Оп. 4.

77. Спр. 24. Сводные отчеты о численности и фонде зарплаты рабочих и служащих за 1959 г. и о численности женщин рабочих и служащих на 1 января 1960 г. Том. I. 57 арк.

78. Спр. 27. Сводные отчеты о численности и фонде зарплаты рабочих и служащих за 1959 г. и о численности женщин рабочих и служащих на 1 января 1960 г. Том IV. 118 арк.

79. Спр. 29. Сводные отчеты о численности и фонде зарплаты рабочих и служащих за 1959 г. и о численности женщин рабочих и служащих на 1 января 1960 г. Том VI. 122 арк.

Ф.П-485. Первинна партійна організація Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького, м.Київ.

Оп. 3. Документи і матеріали за 1953 рік.

80. Спр.2. Протоколи партзборів. 10 лютого – 23 липня 1953 року. 224 арк.

81. Спр.5. Протоколи партбюро. 06 січня – 29 червня 1953 року. 198 арк.

Оп. 4. Документи і матеріали за 1954–1970 рр.

82. Спр.15. Протоколи партійних зборів та засідань партбюро, 13 січня – 25 грудня 1956 р. 266 арк.

83. Спр.16. Протоколи партійних зборів та засідань партбюро історичного факультету, 3 січня – 26 грудня 1956 р. 40 арк.

84. Спр.21. Протоколи та стенограма загальних партійних зборів, 11 січня – 27 червня 1957 р. 284 арк.

Ф. Р-4808. Київський обласний комітет профспілки працівників просвіти, вищої школи і наукових установ, 1943–1972 рр.

Оп. 1.

85. Спр. 164. Звіт про роботу ревізійної комісії профкому політехнічного інституту за період з 18 вересня 1961 по 19 листопада 1962 р. м. Київ. 49 арк.

Ф. Р-4856. Київський обласний комітет професійної спілки працівників культури, м. Київ, 1953–1978 рр.

Оп. 1.

86. Спр. 17. 1954/1955 Киевская область. Итоги общественного смотра готовности вузов области к новому 1954/1955 уч. г. /из протокола/. 142 арк.

Галузевий державний архів Служби безпеки України

Ф. 16. Секретаріат ГПУ–КГБ УРСР.

Оп. 1.

87. Спр. 907. Постанови та розпорядження РМ УРСР – СРСР. 08.02.1954 – 29.12.1954. 292 арк.

88. Спр. 914. Документи (протоколи, плани, листи, списки) КДБ при РМ УРСР за результатами проведення нарад керівного складу КДБ при РМ УРСР з питань: агентурно-оперативної, слідчої та кадрової роботи по лініях ОУН, репатріантів і реемігрантів; виявлення і розробки антирадянськи налаштованих осіб у середовищі молоді і інтелігенції; практики підбору, вербування, контролю і виховання агентури. 14.06.1956 – 27.09.1956. 126 арк.

89. Спр. 917. Документи (протоколи, плани, доповідні) КДБ при РМ УРСР за результатами проведення нарад керівного складу КДБ при РМ УРСР з питань агентурно-оперативної, слідчої та кадрової роботи УКДБ по Волинській, Дніпропетровській, Кіровоградській, Львівській, Станіславській, Сумській, Харківській та Херсонській областях по лініях: розробка церковних організацій та сектантських груп; боротьба з ОУН; виявлення антирадянськи налаштованих осіб з числа молоді та інтелігенції; контроль за прикордонними районами Закарпатської області; усунення недоліків під час розгляду скарг і заяв громадян в обліково-архівних відділах і відділеннях КДБ тощо. 31.12.1955 – 30.12.1956. 201 арк.

90. Спр. 926. Документи (листи, телефонограми, довідки, тези) КДБ при РМ УРСР та УКДБ, управлінь на залізниці, особливих відділів Київського та Одеського військових округ та відділу КДБ на Чорноморському басейні з

питань покращення оперативної та профілактично-виховної роботи щодо антирадянськи налаштованих громадян із числа церковнослужителів, інтелігенції тощо. 04.1958 – 21.10.1959. 353 арк.

91. Спр. 927. Документи (повідомлення, вказівки, листи, розпорядження) КДБ при РМ УРСР з питань покращення оперативної та контррозвідувальної роботи на оборонних та особливо важливих об'єктах республіки, в середовищі наукової інтелігенції та наукових установ, серед іноземців і громадян, які виїжджають за кордон. 03.01.1959–12.12.1959. 210 арк.

92. Спр. 944. Документи (листи, довідки, повідомлення) КДБ при РМ УРСР на адресу партійно-державного керівництва УРСР-СРСР про: результати агентурно-оперативної роботи з виявлення антирадянськи налаштованих осіб та груп; підсумки боротьби з підпіллям ОУН; протидію діяльності інорозвідок; зловживання службовим становищем представниками та родичами вищої керівної ланки УРСР, корупція в органах КДБ, МВС, Міністерстві оборони; реагування населення на резонансні події суспільно-політичного життя в СРСР та за кордоном. 22.01.1957 – 10.11.1963. 334 арк.

93. Спр. 947. Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ про результати агентурно-оперативної роботи по лініях: закордонні українські націоналістичні центри; антирадянськи налаштовані групи в західних областях України; розшук авторів та розповсюджувачів антирадянських листівок і листів; оперативна робота з іноземними студентами, церковнослужителями, сектантами; створення належних умов для роботи прикордонних та митних служб; реагування населення на усунення Хрущова М.С. та надзвичайні події тощо. 09.01.1964 – 30.12.1964. 260 арк.

94. Спр. 949. Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: оперативну обстановку, антирадянські прояви та надзвичайні події; розробку антирадянських політичних організацій та сектантських груп; реагування населення на усунення Хрущова М.С. та інші події суспільно-

політичного життя; нагляд за станом в закордонних емігрантських політичних організаціях. 07.01.1965 – 25.03.1965. 476 арк.

95. Спр. 950. Документи (повідомлення, доповідні, листи) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: оперативну обстановку; антирадянські прояви та надзвичайні події; пропозиції щодо заходів з упередження націоналістичних проявів в УРСР; реагування населення на усунення Хрущова М.С. та інші події суспільно-політичного життя тощо. 25.03.1965 – 12.06.1965. 432 арк.

96. Спр. 951. Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: оперативну обстановку, антирадянські прояви та надзвичайні події в Україні; провокаційні дії Коляски І.В.; протести представників творчої інтелігенції; спостереження за діяльністю церковних організацій та сектантських груп; виступи кримськотатарських автономістів; ситуацію в середовищі іноземних студентів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя тощо. 14.06.1965 – 31.08.1965. 393 арк.

97. Спр. 952. Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: оперативну обстановку, антирадянські прояви та надзвичайні події в Україні; провокаційні дії Коляски І.В.; протести представників творчої інтелігенції; спостереження за діяльністю церковних організацій та сектантських груп; виступи кримськотатарських автономістів; ситуацію в середовищі іноземних студентів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя тощо. 31.08.1965 – 18.09.1965. 362 арк.

98. Спр. 955. Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; протестні акції представників творчої інтелігенції; оперативне спостереження за діяльністю adeptів сектантських організацій та груп; рух кримськотатарських автономістів; ситуацію в середовищі іноземних студентів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя; розслідування злочинів скоєних окупаційною владою на території України у роки Другої світової війни тощо. 14.04.1966 – 20.06.1966. 355 арк.

99. Спр. 956. Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; протестні акції представників творчої інтелігенції; оперативне спостереження за діяльністю adeptів сектантських організацій та груп; рух кримськотатарських автономістів; оперативний супровід Міжнародного конгресу з питань птахівництва; діяльність закордонних антирадянських організацій (ЗП УГВР, ЗЧ ОУН); ситуацію в середовищі іноземних студентів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя; розслідування злочинів скоєних окупаційною владою на території України у роки Другої світової війни тощо. 22.06.1966 – 22.09.1966. 408 арк.

Державний архів Чернігівської області

Особові фонди.

Р–9049. Чуприна Михайло Степанович (1924–2000), кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії СРСР та УРСР історичного факультету Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т.Г.Шевченка, краєзнавець, м. Чернігів.

Оп. 1.

100. Спр. 23. Матеріали, зібрані для роботи. «Матеріали (статті з газет та журналів) до доповіді «До питання про переселення селян Чернігівської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.». 1962 рік–7 жовтня 1987 року.

101. Спр. 24. Матеріали, зібрані для роботи. А.К. Буцик, В.І. Стрельський. «Великий патріотичний подвиг». Брошура присвячена 150-річчю подвигу українського народу у Вітчизняній війні 1812 року». 1962 рік.

Р–8894. Руденко Петро Олексійович (1935) – поет, кандидат технічних наук, заслужений працівник народної освіти України, м. Чернігів.

Оп. 1.

102. Спр. 66. Статті та замітки про науково-педагогічну, творчу діяльність П.О. Руденка. Вирізки з газет. 10 лютого 1961 року – 10 лютого 2000 року.

Р–8971. Половецъ Володимир Михайлович (1937) – доктор історичних наук, професор, м. Чернігів.

Ф. Р–6121. Ніжинський державний педагогічний інститут ім. М.В. Гоголя, 1919–1983, Оп. 3, 3 а, 4.

Опубліковані документи і матеріали

103. Бюллетень Министерства высшего и среднего специального образования. 1968. №3.

104. Бюллетень Министерства высшего образования СССР. 1952. № 7.

105. Бюллетень Министерства высшего образования СССР. 1954. № 11.

106. Бюллетень Министерства высшего образования СССР. 1955. № 2.

107. Вестник высшей школы. 1953. № 12.

108. Вестник высшей школы. 1959. № 2.

109. Вестник высшей школы. 1966. № 8.

110. Вопросы идеологической работы: сборник важнейших решений КПСС (1954–1961 гг.). Москва: Госполитиздат, 1961. 327 с.

111. Всесоюзное совещание научных работников в Кремле 12-14 июня 1961 г. / Стенограммы, материалы. Москва: Политиздат, 1961. 327 с.

112. Вузи УРСР. Довідникові матеріали. / Під ред. В.Пітова, В.Попова. Київ: Наукова думка, 1968. 181 с.

113. Высшая школа. Основные постановления, приказы, и инструкции / [Л.И.Карпов и В.А.Северцев (ред.), Е.И.Войтенко и др. (сост.)]. Москва: Советская наука, 1957. 656 с.

114. Высшая школа: Сборник основных постановлений, приказов и инструкций. [В 2-х ч.] / Под ред. Е.И.Войтенко. Москва: Высшая школа, 1978. Ч.1. 399 с.

115. Высшее образование в СССР. Статистический сборник. Москва: Госстатиздат, 1961. 255 с.

116. Двадцать второй съезд КПСС. Москва. 17–18 октября 1961 г. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях

съездов конференций и пленумов ЦК. Т. 10. Москва: Госполитиздат, 1983. 635 с.

117. Державна національна програма «Освіта» (Україна. XXI ст.). Київ: Райдуга, 1994. 61 с.

118. Елютин В.П. Высшая школа общества развитого социализма. Москва: Высшая школа, 1980. 560 с.

119. Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР. Київ: Радянська школа, 1962. 26 с.

120. Заробітна плата працівників установ народної освіти: зб. законодавчих та інструктивних матеріалів [упоряд. А.Г. Половодов]. Львів: [Б.в.], 1956. 295 с.

121. Здобутки народної освіти Української РСР: зб. док. і матер. / [ред. кол. Є.С. Березняк (голова) та ін.]. Київ: Радянська школа, 1976. 176 с.

122. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. СССР (Сводный том). Москва: Госстатиздат, 1962. 284 с.

123. Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957-1977): Документи і матеріали / Ін-т історії України НАН України; Упоряд. О.С.Рубльов; Відп. ред. акад. НАН України В.А.Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. 464 с.

124. Історія державної служби в Україні: у 5 т. / [О.Г.Аркуша, О.В.Бойко, Є.І.Бородін та ін.; відп. ред. Т.В.Мотренко, В.А.Смолій; редкол.: С.В.Кульчицький (кер. авт. кол.), відповідальний секретар видання В.О.Крупина]; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. Київ: Ніка-Центр, 2009. Т.5: Документи і матеріали. Книга 1. 1914 – 1991 / [упоряд.: Г.В.Боряк (кер. кол. упоряд.), Л.Я.Демченко, Р.Б.Воробей]. 824 с.

125. Історія Національної академії наук України. 1956-1960: Частина 1. Документи і матеріали; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Інститут архівознавства. Київ, 2015. 872 с.

126. Історія Національної академії наук України. 1956-1960: Частина 2. Додатки; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Інститут архівознавства. Київ, 2015. 1064 с.
127. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов и конференций (1918–1956). Киев: Госполитиздат УССР, 1958. 752 с.
128. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: в 2 т. Т.2 (1941–1976) [редкол.: В.У. Юрчук (голова) та ін.]. Київ: Політвидав України, 1977. 1022 с.
129. КПСС о культуре, просвещении и науке. Сборник документов. Москва: Политиздат, 1963. 552 с.
130. Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015): Збірник документів та матеріалів. Упоряд.: О. Г. Бажан (керівник), О. В. Бажан, С. М. Блащук, Г. В. Боряк, С. І. Власенко, Н. В. Маковська. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 1092 с.
131. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і радянського уряду 1917 – 1959 рр. Збірник документів. Київ: Держполітвидав, 1959. 563 с.
132. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду. 1917–1960 рр.: зб. док. в 2 т. 196 Т.2. (червень 1941-1960 рр.) / [ред. О.В. Килимник та ін.]. Київ: Держполітвидав УРСР, 1966. 663 с.
133. Культурне будівництво партії і радянського уряду: зб. док.: в 2 т. Т.2. Київ: Держполітвидав, 1961. 660 с.
134. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи та матеріали. Т.ІІ. 1953–1965 / [Г.Галайчак та ін. (упоряд.)]. Київ: Наукова думка, 1996. 919 с.
135. Народна освіта, наука і культура в Українській РСР. Статистичний збірник. Київ: Статистика, 1963. 316 с.
136. Народна освіта, наука і культура в Українській РСР: Статистичний збірник. Київ: Статистика, 1973. 340 с.

137. Народне господарство Вінницької області. Статистичний збірник Київ: Статистика, 1969. 234 с.
138. Народне господарство Української РСР в 1959 р. Статистичний щорічник. Київ: Держтехвидав, 1960. 731 с.
139. Народне господарство Української РСР в 1960 р. Статистичний щорічник. Київ: Держтехвидав, 1961. 556 с.
140. Народне господарство Української РСР в 1961 р. Статистичний щорічник. Київ: Держтехвидав, 1962. 751 с.
141. Народне господарство Української РСР в 1962 р. Статистичний щорічник. Київ: Статистика, 1963. 675 с.
142. Народне господарство Української РСР в 1963 році. Статистичний збірник Київ: Держстатвидав, 1964. 654 с.
143. Народне господарство Української РСР в 1965 р. Статистичний щорічник. Київ: Статистика, 1966. 715 с.
144. Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник. Київ: Держтехвидав, 1960. 536 с.
145. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа: сб. док. (1917–1973 гг.) / [сост.: А. Абакумов и др.]. Москва: Педагог, 1974. 559 с.
146. Народное образование, наука и культура в СССР. Статистический сборник. Москва: Статистика, 1977. 448 с.
147. Народное хозяйство СССР в 1964 г. Статистический ежегодник. Москва: Финансы и статистика, 1965. 887 с.
148. Научные кадры в СССР. Сборник документов и справочных материалов. / Под редакцией академика А.В.Топчиева. – М.: Издательство академии наук СССР, 1959. – 303 с.
149. Об идеологической работе КПСС: сб. матер. Москва: Политиздат, 1977. 639 с.
150. Освіта в Українській РСР: Статистичний збірник Київ: Радянська школа, 1978. 140 с.

151. Основні документи про організацію методичної роботи з педагогічними кадрами. Київ: Радянська школа, 1988. 195 с.
152. Основні документи про школу: зб.-довід. / [упоряд. С.С. Березняк]. Київ: Радянська школа, 1982. 399 с.
153. Политическое руководство Украины. 1938–1989 / Сост. В.Ю.Васильев, Р.Ю.Подкур, Х.Куромия, Ю.И.Шаповал, А.Вайнер. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. 544 с.
154. Советская высшая школа на новом этапе. Сборник основных материалов / [Сост. Е.И.Войленко]. Москва: Высшая школа, 1961. 230 с.
155. Україна за п'ятдесят років (1917–1967). Статистичний довідник Київ: Політвидав України, 1967. 272 с.
156. Українська інтелігенція під тиском КГБ. Матеріали процесів В.Чорновола, М.Масютка, М.Озерного та ін. Мюнхен: Сучасність, 1970. 205 с.
157. Українська РСР. Закони і постанови. Закон про здійснення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР. Київ: Держполітвидав УРСР, 1959. 27 с.
158. Усна історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара: зб. докум. матер. / редкол.: проф. М.В.Поляков (голова) [та ін.]. Д.: Ліра, 2016. Т.2. 516 с.
159. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР: в 7 т. / [ред. і гол. упор. С.Д. Михальчук]. Київ: Політвидав УРСР. Т.3 (1952–1956 рр.). 1963. 1122 с.; Т.4. (1957–1958 рр.). 1964. 847 с.
160. Хрущов М.С. Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в країні. Київ: Держполітвидав, 1958. 489 с.
161. XX з'їзд Комуністичної партії України. 17–21 січня 1956 р. Матеріали з'їзду. Київ: Держполітвидав УРСР, 1956. 240 с.
162. XX съезд КПСС. Стенографический отчет. Т.2. Москва: Политиздат, 1956. 705 с.

163. ЦК КПСС и Совет Министров СССР. Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в стране. Тезисы ЦК КПСС И Совета Министров СССР. Москва: Госполитиздат, 1958. 42 с.

СПОГАДИ

164. Абаев С. М. Жизнь, отданная труду. Владикавказ: Иростон, 2003. 149 с.

165. Академик АН УССР Антон Карлович Вальтер: К 95-летию со дня рождения: Воспоминания близких и соратников. Харьков: ННЦ «Харьковский физико-технический інститут», 2000. 100 с.

166. Академик АН УССР Кирилл Дмитриевич Синельников: К 100-летию со дня рождения: Воспоминания близких и соратников. Харьков: ННЦ «Харьковский физико-технический институт», 2001. 262 с.

167. Академик Иван Николаевич Буланкин / Сост. Н. И. Буланкина, П.А. Калиман и др. Харьков: Автоэнергия, 2003. 408 с.

168. Алексеева Л.М. Поколение оттепели: Воспоминания. Голдырг С.П. Москва: Захаров, 2006. 432 с.

169. Ахизер А. И.: Очерки и воспоминания. Харьков: Факт, 2003. 431 с.

170. Гегузин Яков Евсеевич: Ученый и учитель / Сост. С. Я. Гегузина, Л.Н. Парицкая. Харьков: Фолио, 2005. 318 с.

171. Гончар О.Т. Щоденники: В 3-х т.: Т.1 (1943-1967). Київ: Веселка, 2008. 455 с.

172. Гребенник Г.П. Записки обитателя одесского истфака // Дерибасовская – Ришельевская: Одесский альманах / Всемирный клуб одесситов. Одесса: АО «Пласке», 2011-2012; № 45, С. 42-48; № 46, С. 56-59; № 47, С. 96-106; № 48, С. 160-173.

173. Ермолаев А. М. Мои университетские учителя. Ч. 4. Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2008. 64 с.

174. Ермолаев А. М., Ульянов В. В. Арнольд Маркович Косевич. Харьков: ХНУ, 2002. 32 с.

175. Ермолаев А.М., Ульянов В.В. М. И. Каганов в ХГУ. Харьков: ХНУ, 2011. 44 с.
176. Ермолаев А.М., Ульянов В.В. Моисей Исаакович Каганов. Харьков: ХНУ, 2001. 36 с.
177. Журавський Юрій Йосипович: Спогади, документи, матеріали. Харків: Тимченко А. М., 2008. 160 с.
178. Зайцев Борис Петрович: Воспоминания и библиография. Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2012. 140 с.
179. Залюбовский Илья Иванович: ученый, учитель, человек / Сост. И.Н.Дончик, А.В.Таньшина. Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2009. 148 с.
180. Кадеев В.И. Воспоминания / В. И. Кадеев. – Харьков: ООО «НТМТ», 2013. 144 с.
181. Ковалева И. Жизнь, проведенная в могиле: Исповедь археолога. Днепропетровск: АРТ-ПРЕСС, 2008. 190 с.
182. Коган В. Семнадцать рассказов старого физика. Харьков: НМЦ «МД», 2002. 128 с. (Серия «Воспоминания о Харьковском университете»).
183. Красовицкий Б.М. Мои учителя и сверстники: Воспоминания о годах в Харьковском университете. Харьков: Фолио, 1996. 240 с.
184. Красовицкий Б.М. Мои учителя и сверстники: Воспоминания о годах в Харьковском университете. Харьков: Фолио, 2004. 223 с.
185. Кривицкий И. Минувшее столетие: люди, встречи, события. Харьков, 2007. 84 с.
186. Лифшиц Илья Михайлович. Ученый и человек. Харьков: ННЦ «ХФТИ», ООО «Синтекс ЛТД», 2006. 717 с., ил.
187. Мещеряков Валерий Федорович: человек, ученый, гражданин. Харьков: ХНУ, 2007. 192 с.
188. Мигаль Борис Кирилович: Спогади, документи, матеріали. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 120 с.
189. Овчаренко Ф.Д. Спогади / Упоряд. В.Г.Буткевич, Н.Ф.Овчаренко. Київ: Оріяни, 2000. 456 с.

190. Опережавший время: книга о Н. Ф. Николаевском / Сост. В. Н. Николаевский, Н. И. Сазонов. Харьков: ХНУ им. В. Н. Каразина, 2007. 358 с.
191. Писаренко Г.С. Воспоминания и размышления. Киев: Наукова думка, 1994. 448 с.
192. Рибалка І.К. Така наша доля: Сторінки життя мого покоління. Харків, Основа, 1999. 199 с.
193. Спогади про Б.Я. Пінеса (До 100-річчя з дня народження) / В.С. Коган та ін. Харків: ХНУ, 2005. 144 с.
194. Страницы из жизни Учителя (В.И. Астахов в исследованиях и воспоминаниях) / Сост. В. И. Астахова и др. Харьков: ХНУ, 2002. 176 с.
195. Терехов Юрий Иванович (1924–1985): Воспоминания и исследования коллег, друзей, учеников. Харьков: ХНУ, 2004. 158 с.
196. Ульянов В. В. Илья Михайлович Лифшиц: Из «Воспоминаний физика-теоретика» / Серия воспоминаний об ученых-физиках. Вып. I. Изд. 2-е, доп. Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2007. 40 с.
197. Ульянов В. В. Ландау в Харькове. Серия воспоминаний об ученых-физиках. Вып. 17. Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2008. 40 с.
198. Университетский профессор: О Якове Евсеевиче Гегузине: Воспоминания учеников, коллег и друзей, рецензии на книги, избранные суждения и размышления / Под ред. В.И. Кибца. Харьков: ЧП Яковлева, 2003. 156 с.
199. Урсу Д.П. Университет длиною в жизнь: Путь историка. Одесса: Апрель, 2016. 504 с.
200. Ученый, Учитель, Человек. К 85-летию со дня рождения И. Е. Тарапова. Харьков: Новое слово, 2011. 438 с.

ЛІТЕРАТУРА

Монографії, наукові статті, брошури

201. Адаменко О.В. Українська педагогічна наука в другій половині ХХ століття. Луганськ: Альма-матер, 2005. 703 с.
202. Аксютин Ю. Хрущевская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953–1964 гг. Москва: «Российская политическая энциклопедия», 2004. 488 с.
203. Аксютин, Ю. ХХ съезд КПСС и советское общество // Свободная мысль. 2006. № 2. С. 186–197.
204. Алексеева Л.М. История инакомыслия в СССР. Новейший период. Вильнюс – Москва: Весть, 1992. 352 с.
205. Альбац Е. Мина замедленного действия. Москва: Русслит, 1992. 416 с.
206. Андрушко В. Сільська інтелігенція в соціальній структурі радянського суспільства // Вісник Львівського університету. Суспільні науки. 1978. Вип. 14. С. 88–92.
207. Антипина В. Повседневная жизнь советских писателей. 1930 – 1950-е годы. Москва: Молодая гвардия, 2005. 408 с.
208. Астахова В. И. Советская интеллигенция и ее роль в общественном прогрессе. Харьков: Вища школа, 1976. 155 с.
209. Бажан О. Г. Мовне питання в Українській РСР у дзеркалі ХХ з'їзду КПРС // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2007. №16. С. 390–396.
210. Бажан О. Г. Проблеми взаємовідносин партійно-радянського керівництва і літературно-мистецької інтелігенції в 1960–80-х рр. // Краєзнавство. 2000. №1. С. 219–228.
211. Бажан О. Політика русифікації в Україні в 50-60-х рр. і реакція на неї з боку української інтелігенції // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень: Збірник статей. Київ, 1999. Вип. 9. С. 185–189.
212. Бажан О.Г. Діяльність клубів творчої молоді в Україні в 1960-х роках у першоджерелах. // Краєзнавство. 2006. № 1–4. С. 80–82.

213. Бажан О.Г. Реакція українського суспільства на події 1956 року в Угорщині // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Вип. 18. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2007. С. 32–38.

214. Бажан О.Г. Рух за поширення української мови в період «хрущовської відлиги» // Наукові записки: історичні науки. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. Т. 65. С. 40–49.

215. Бажан О.Г. Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті рр.) / О.Г.Бажан, Ю.З.Данилюк; НАН України, Інститут історії України; Головна редакційна колегія серії «Реабілітовані історією». Київ: Рідний край, 2000. 233 с.

216. Бажан О.Г. XX з'їзд КПРС: сприйняття та реакція населення України // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу» / Відп. редактор В.М.Даниленко. Київ: Ніка-Центр, 2006. С.112–117.

217. Байрау Д. Интеллигенция и власть: советский опыт // Отечественная история. 1994. № 2. С. 122–134.

218. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна крізь віки. Т. 13: Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). Київ: Альтернатива, 1999. 303 с.

219. Баран В.К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 667 с.

220. Бастраков Г.М., Гражданников Е.Д., Щербаков А.И. Динамика численности научных работников в СССР // Проблемы деятельности ученого и научных коллективов. Вып. III. Ленинград, 1970. С. 214–221.

221. Батурина Ю.Ю. Научно-педагогическая интеллигенция Нижнего Поволжья в 1956–1964 гг.: Монография. Издательство: Саарбрюккен: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2014. 328 с.

222. Безбородов А.Б. Феномен академического диссидентства в СССР. [Учебное пособие по спецкурсу]. Москва: Российский государственный университет, 1998. 74 с.

223. Беляев Е.А., Дубинкин В.Г. Рост численности научной интеллигенции в союзных республиках (1917–1970 гг.) // История СССР, 1972, № 5. С. 109–124.

224. Боднар Г. Львів. Щоденне життя міста очима переселенців із сіл (50-80-ті роки ХХ ст.): монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. 340 с.

225. Бодрухина І.М. Соціально-побутові умови життя радянської інтелігенції Донбасу періоду «відлиги» // Гілея. 2012. Вип. 55. С. 174–178.

226. Бойко Г. Проблеми матеріального забезпечення життя і умов праці науково-педагогічної інтелігенції Української РСР у другій половині 50-х – першій половині 60-х рр. ХХ ст. // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки: [збірник наукових праць] / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. Вип. 10. С.95–106.

227. Бондарчук П. М. Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 381 с.

228. Боролюк В.К. Розвиток вищої освіти в західних областях УРСР (1959–1975 рр.) // УІЖ. 1978. № 11. С. 35–43.

229. Браницький В.О. Комплектування вищої педагогічної школи України студентами в 195 –1965 рр. // УІЖ. 1969. № 4. С. 90–91.

230. Брегеда М. Суспільно-політичні настрої української інтелігенції після ХХ з'їзду КПРС // Наукові записки ВДПУ імені М. Коцюбинського. Вип. XI. Серія: Історія: Збірник наукових праць. Вінниця, 2006. С. 277–280.

231. Брегеда М.В. Процес десталінізації і суспільні настрої українського населення у 1953–1964 рр.: Монографія. Миколаїв, 2010. 187 с.

232. Брехунець Н.С. Політизація навчально-виховного процесу в закладах освіти України 50–80-х років ХХ ст.: до історіографії проблеми // Наукові записки Вінницького університету імені М.Коцюбинського. Збірн.

наук. пр. за матеріалами I всеукраїнської наукової конференції. Вінниця, 2004. Вип. 8. С. 52–55.

233. Бромлей Н.Я. Уровень жизни в СССР. 1950–1965 // Вопросы истории. 1966. № 7. С. 3–18.

234. Брусиловская Л. Культура повседневности в эпоху «оттепели» (метаморфозы стиля) // Общественные науки и современность. 2000. № 1. С. 163–174.

235. Будник В.А. Высшая школа и интеллигенция. Советский воспитательный и образовательный эксперимент. 1945–1985 гг. Иваново: Арт Виста, 2003. 251 с.

236. Будник Г.А. Формирование интеллигенции в высшей школе Российской Федерации. 1945–1991 гг. ГОУВПО «Ивановский государственный энергетический университет имени В.И. Ленина». Иваново, 2009. 216 с.

237. Бурлацкий Ф.М. Никита Хрущёв и его советники – красные, чёрные, белые. Москва, Издательство Собрание. 2008. 304 с.

238. Бутягин А.С., Салтанов Ю.А. Университетское образование в СССР. Москва, Издательство МГУ. 1957. 296 с.

239. Бушин М.І., Гуржій О.І., Товстопят Л.М. Ілля Шульга – історик України. Нарис життя та діяльності. Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2006. 252 с.

240. Бык И. Проблемы организации и эффективности научной деятельности в вузах. Киев: Вища школа, 1982. 255 с.

241. Ветрова Л. Вища школа Західної України в умовах лібералізації суспільно-політичного життя // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Зб. наук. праць за матеріалами II міжнародної наук. конф., 26-27 жовтня 2006 р. Серія: Історія / за заг. ред. проф. П.С. Григорчука. Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет ім. М.Коцюбинського, 2006. Вип. XI. С. 289–294.

242. Витрук Л.Д. Улучшение социально-бытовых условий жизни трудящихся УССР. Киев, 1986. 180 с.

243. Вища школа на новому етапі // З досвіду перебудови вищої школи на Україні / [В.І. Пітов, В.М.Попов, І.С.Дзюбко, М.М.Артинова (ред.)]. Київ: Держполітвидав УРСР, 1961. 230 с.

244. Вища школа Української РСР. У двох частинах (50 років Радянської влади). Частина друга (1945–1967 рр.) / [під ред. Пітова В.І.]. Ч. 2. Київ: Видавництво Київського університету, 1968. 240 с.

245. Віднянський С. Угорська революція 1956 р.: початок краху прорадянських тоталітарно-комуністичних режимів // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. Спецвипуск: Європейська перспектива. Київ, 2009. С. 89–103.

246. Волков Г.Н. Социология науки. Социологические очерки научно-технической деятельности. Москва: Политиздат, 1968. 328 с.

247. Ворошилов П., Шаповал В. До вузів ідуть виробничники // Соціалістична Харківщина. 1961. 8 квітня. С. 3.

248. Вуз і виховання студентської молоді. Проблеми вищої школи. Київ: Вища школа, 1968. 141 с.

249. Высшая школа СССР за 50 лет (1917–1967) / Под редакцией Елютина В.П. Москва: Высшая школа, 1967. 272 с.

250. Галкин К.Т. Высшее образование и подготовка научных кадров в СССР. Москва: Советская наука, 1958. 176 с.

251. Галкин К.Т. Из истории аттестации научно-педагогических кадров // Вестник высшей школы. 1954. №9. С. 44–48.

252. Геллер М. Машина и винтики: история формирования советского человека. Лондон: Overseas publications interchange LTD, 1985. 336 с.

253. Герегова С.В., Марусик Т.В. Розвиток вищої освіти в західному регіоні України (II половина 40-х – I пол. 50-х рр. XX ст.) // УІЖ. 1997. № 3. С. 101–108.

254. Главацкий М.Е. Историография формирования интеллигенции в СССР. Свердловск, 1987. 108 с.

255. Головка М.Л. З історії відбудови і розвитку вищої та середньої педагогічної школи УРСР (1943 – 1950) // УІЖ. 1986. № 5. С. 63–71.
256. Гордон Л.А., Клопов Э.В. Человек после работы. Социальные проблемы быта и внерабочего времени. Москва: Наука. 1972. 256 с.
257. Гордон Л.А., Левин Б.М. Пятидневка: культура и быт. Москва: Профиздат, 1967. 79 с.
258. Гришина Е.А. Научная интеллигенция: противоречия социальной идентификации // Социс. 2008. № 3. С. 60–70.
259. Грушин Б. А. Четыре жизни России в зеркале опросов общественного мнения. Очерки массового сознания россиян времен Хрущёва, Брежнева, Горбачева и Ельцина в четырёх книгах. Жизнь первая. Эпоха Хрущёва. Кн. 1. Москва: Прогресс-традиция, 2001. 624 с.
260. Грушин Б. А. Лицо поколения. Результаты третьего опроса. «Институт общественного мнения» Москва: Правда, 1961. 64 с. (Библиотека «Комсомольской правды»; № 10).
261. Дадаєв К.Д. Про перебудову роботи педагогічних інститутів // Радянська школа. 1959. № 1. С. 86–88.
262. Даниленко В.М., Романюк І.М. Інтелігенція українського села в 50-ті – 60-ті рр. ХХ ст.: історіографія та джерельна база проблеми // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. 2004. Вип. 8. С. 46–52.
263. Даниленко В.М. Спроби «соціалізації» радянської економіки в роки хрущовської «відлиги» (1955–1965 рр.) // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. К., 2011. Вип. 6. С. 5–20.
264. Даниленко В.М. Українська інтелігенція як об'єкт репресивної політики сталінського режиму в повоєнний період (1946–1953 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 7. Київ: 2003. С. 406–420.

265. Даниленко В.М., Слюсаренко А.Г. Українська національна школа в ХХ ст.: Деякі проблеми розвитку та вивчення // III Міжнародний конгрес українців 26–29 серпня. Харків, 1996. С. 131–138.

266. Даниленко В. М., Касьянов Г. В. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-і роки). Київ: Наукова думка, 1991. 96 с.

267. Даниленко В.М., Новохатько Л.М. Економіка України в добу десталінізації (1956–1965) // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]; НАН України, Інститут історії України. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т.2. С. 406–456.

268. Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (II половини 50-х – 80-х років ХХ століття). Київ: Рідний край, 2000. 616 с.

269. Дніпропетровський національний університет: 1918–2003 / [М.М.Дронь та ін. (упор.) та М.В.Поляков та ін. (ред.)]. Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровськ. університету, 2003. 148 с. (До 85 річчя Дніпропетровського національного університету (1918–2003)).

270. Довганич О.Д. Ужгородський державний університет. Ужгород: Карпати, 1984. 78 с.

271. Дудка Н.И. Высшая школа Украины: стратегия управления и проблемы реформирования. Киев: Основа, 2002. 272 с.

272. Ефименко Т.Г. Высшее образование в Украинской Советской Социалистической Республике. Киев: Высшая школа, 1983. 546 с.

273. Еремеева А.Н. Российские ученые в условиях социально-политических трансформаций ХХ века. Курс лекций. СПб: Нестор, 2006. 186 с.

274. Завальнюк О.М., Комарніцький О.Б. Кам'янець-Подільський державний університет: історико-популярний нарис. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2001. 119 с.

275. Заплотинська О. О. Українське шістдесятництво: визначення дефініцій та історіографія проблеми // Український історичний збірник. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. Вип. 5. С. 448–458.

276. Зарецький В. Українські шістдесятники і хрущовська відлига в етнокультурному просторі СРСР // Сучасність. 1995. №4. С. 113–125.

277. Заузолков Ф.Н. Коммунистическая партия – организатор создания научной и производственно-технической интеллигенции. Москва, 1973. 125 с.

278. Зезина М.Р. Из истории общественного сознания периода «оттепели». Проблема свободы творчества // Вестник Московского государственного университета. Серия 8. История. 1992. № 6. С. 17–28.

279. Зезина М.Р. Режим привилегий для научной и художественной интеллигенции // Режимные люди в СССР / [отв. ред. Т. С. Кондратьева]. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2009. С. 326–346.

280. Зезина М.Р. Советская интеллигенция в условиях развитого социализма. Количественные и качественные изменения в составе интеллигенции союзных республик. Москва: Издательство МГУ, 1982. 142 с.

281. Зезина М.Р. Шоковая терапия: от 1953-го к 1956 году // Отечественная история. 1995. № 2. С. 121–135.

282. Зиновьев С.И., Ременников Б.М. Высшие учебные заведения СССР. Под ред. проф. П. И. Полухина. Москва: Высшая школа, 1962. 320 с.

283. Зубкова Е.Ю. Общество и реформы: 1945–1964. Москва: Россия молодая, 1993. 200 с.

284. Зубкова Е.Ю. Реформы Хрущева: культура политического действия // Свободная мысль. 1993. № 9. С. 97–107.

285. Идеино-воспитательная работа в вузе. Москва: Высшая школа, 1962. 159 с.

286. Интеллигенция Советской Украины: Некоторые вопросы историографии и методологии исследования / Г.С. Брега, Н.Н. Варварцев, Н.В. Комаренко; под ред. Ю.А. Курносова. Киев: Наукова думка, 1988. 191 с.

287. Исследование организационных факторов результативности труда ученых, ч. 2. Киев: Наукова думка, 1969. 162 с.

288. История Днепропетровского университета. Днепропетровск: Издательство Днепропетровского государственного университета, 1993. 226 с.

289. История Одесской государственной академии пищевых технологий (1902 – 2002) / [Т.В.Ангелов, Б.В.Егоров, Э.И.Жуковский и др.]; Н.Д.Захаров (ред.). Одесса: Астропринт, 2002. 208 с.

290. История Таврического университета (1918 – 2003) / [Н.В.Багров; В.Н.Бержанский, И.Е.Дементьев и др.]; Н.В.Багров (общ. ред.). Киев: Лыбидь, 2003. 248 с.

291. Ігнатенко А.П. До розвитку вищої школи західних областей України // УІЖ. 1969. № 5. С. 108–110.

292. Историчний факультет Київського національного університету імені Т. Шевченка: минуле й сьогодення (1834 – 2004 рр.) / [відп. ред. Г.Д.Казьмирчук]. Київ: Проім-М, 2004. 354 с.

293. Историчний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка. (1940 – 2000) / [О.Вінниченко, О.Целуйко (упорядники); Л.Зашкільняк та ін. (ред.)]; Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2000. 293 с.

294. История Одесского политехнического в очерках / авт.-сост. Ю. С. Денисов, В. И. Бондарь; вступ. ст. В. П. Малахов; под. ред. В. П. Малахова Одесса: Астропринт, 2000. 444 с.

295. Історія Академії наук України. 1918 – 1993. / Ред. кол.: Б.Е.Патон (гол.) та ін. Київ: Видавництво Академія наук, 1993. 320 с.

296. Історія Одеського державного університету за 100 років (1865 – 1965). Київ: Видавництво Київського державного університету, 1968. 423 с.

297. Кагальна М.В. Вплив політичної та ідеологічної системи на повсякденне життя вчительства УРСР (друга половина 1950-х – перша половина 1960-х рр.) // Гілея: науковий вісник. 2015. Вип. 96. С. 113–117.

298. Кагальна М.В. Забезпечення комунальними послугами вчителів УРСР у другій половині 1950-х – першій половині 1960-х років // Сумський історико-архівний журнал. 2013. № XXI. С. 24–29.

299. Как молоды мы были, или 40 лет спустя. Историко-публицистические очерки / Б. А. Степаненко, Л. Б. Загурская, В. П. Малахов, Г. Н. Скороход, В. И. Бондар. Одесса: Астропринт, 2000. 240 с.

300. Калашников А.Г. Проблемы политехнического образования: избранные труды. Москва: Педагогика, 1990. 366 с.

301. Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення / [за ред. О.М.Завальнюка]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. 408 с.

302. Капустина О.В. Особенности пенсионного обеспечения советской интеллигенции // Интеллигенция и мир. Российский междисциплинарный журнал социально-гуманитарных наук. 2012. №1. С. 67–78.

303. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х років. Київ: Либідь, 1995. 224 с.

304. Кигель Р. Труд преподавателя вуза. Киев: Вища школа, 1987. 140 с.

305. Київський університет за 50 років Радянської влади. Київ: Видавництво Київського державного університету, 1967. 191 с.

306. Кириченко Б. Й. Притча академіка Юрчишина. Київ: ПП «Фірма “Гранмна”», 2017. 112 с.: іл.

307. Клименюк В.Н. Управление развитием и использованием научного потенциала. Киев: Наукова думка, 1974. 207 с.

308. Климов А., Курило В. Луганський національний педагогічний університет ім. Т.Шевченка. Історія. Сьогодення. Перспективи. Луганськ: Альма-матер, 2006. 120 с.

309. Кобилянський І.Ю. Чернівецький університет. Ужгород: Карпати, 1975. 33 с.

310. Ковпак Л.В. Найближча історія: Україна 1945 – 2000 рр. Київ: Наш час, 2007. 248 с.

311. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. 250 с.

312. Кожелевская Е.С. Деятельность Коммунистической партии Украины по развитию творческого содружества высшей школы с производством (1959 – 1965 гг.). Киев: Высшая школа, 1967. 145 с.

313. Коляска І.В. Освіта в Радянській Україні. Дослідження дискримінації і русифікації. Торонто: Peter Martin Association, 1970. 246 с.

314. Коляструк О.А. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя / відповідальний редактор В.М.Даниленко. Харків: Раритети України, 2010. 386 с.

315. Коляструк О.А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний та методологічний аспекти / [від. ред. В.М. Даниленко]. Харків: Курсор, 2008. 122 с.

316. Копилов А.О. З когорти подвижників // Край кам'янецький. 1997. 16 вересня, 23 вересня.

317. Кошарний І.Я. У сузір'ї соціалістичної культури. Культурне будівництво у возз'єднаних областях УРСР (1939–1958). Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1975. 239 с.

318. Кравченко Б.О. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ столітті: переклад з англ. Київ: Основа, 1997. 423 с.

319. Кравченко А.И., Тюрина И.О. Социология управления: фундаментальный курс: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. 4-е изд., испр. и доп. М.: Академический Проект; Деловая книга, 2008. 983 с. (Gaudeamus).

320. Крупина В. Соціальний портрет номенклатури // Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко; ред.-упоряд. Н.О. Лаас. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 518–555.

321. Крупина В.О. Партиїно-державна номенклатура повоєнної України // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред В.М.Даниленко: У 3-х частинах. Ч.1, 2. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. С.139–176.

322. Кугель С.А. Профессиональная мобильность в науке. Москва: Мысль, 1983. 256 с.

323. Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелігенція – виконавець «соціального замовлення» політичного режиму в УСРР у 1920 – 1930-х рр. // Наука. Релігія. Суспільство. 2004. № 1. С. 50–60.

324. Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20 – 30-х років: соціально-професійний статус та культурно-освітній рівень. Донецьк: НОРД-ПРЕС, 2004. 455 с.

325. Кукуруза Ж.Б. Перетворення в галузі освіти УРСР (середина 1950-х – початок 1960-х рр.): огляд історіографії // Гілея: науковий вісник. 2011. № 51(№ 9). С. 183–188.

326. Курносов Ю., Бондар А. У навчанні та праці: Підготовка кадрів інтелігенції в УРСР. Київ: Наукова думка. 1964. 343 с.

327. Курносов Ю.О. Інакомислення в Україні (60-ті – I половина 80-х рр. XX століття). НАН України, Інститут історії України. Київ, 1994. 222 с.

328. Курносов Ю.О. Інтелігенція Української РСР і науково-технічний прогрес (1959–1970-ті рр.). Київ: Наукова думка, 1975. 208 с.

329. Курносов Ю.О. Роль інтелігенції України в комуністичному вихованні трудящих (1959–1965). Київ: Наукова думка, 1968. 183 с.

330. Летверов С.В. Вопросы Государственного управления подготовкой и использованием научных кадров. Киев: Наука, 1973. 223 с.

331. Львівський державний медичний університет імені Д.Галицького / [Б.Зіменковський (ред.)]. Львів: Наутілус, 2000. 301 с.

332. Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917–1985). Київ: Либідь, 1992. 196 с.

333. Мар'ямова І. Екзамен на чуйність // Радянська освіта. 1964. 29 серпня. С. 2.
334. Марусик Т. В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльність (40 – 50-х рр.). Чернівці: Видавництво «Рута» ЧНУ, 2002. 463 с.
335. Медведев Р.А. Будущее нашей школы // Новое время. 1958. № 2. С. 7–15.
336. Мойсеенко В.Д. Керівництво КПРС розвитком народної освіти. (На матеріалах УРСР). 1945 – 1985 рр. Київ: Наукова думка, 1975. 176 с.
337. Моїсеєва Т. М. Кадровий потенціал вищої школи // Інтелігенція і влада. 2003. Вип. 1. С. 129–138.
338. Мрига В.В. Радянська школа на новому етапі. (Організаційно-правові форми перебудови вищої та середньої спеціальної освіти в СРСР). Київ: Видавництво Академії наук УРСР, 1962. 148 с.
339. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР. 1917 – 1967. / За ред. Бондар А. Київ: Радянська школа, 1967. 483 с.
340. Научно-техническая революция и изменения структуры научных кадров СССР. / Под ред. Д.М. Гвишиани, С.Р. Микулинского, С.А. Кугеля. Москва: Наука, 1973. 200 с.
341. Нестеренко В.В. Розвиток заочної форми навчання в системі вітчизняної вищої педагогічної освіти // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. 2011. №2. С.12–19.
342. Ніколаєнко В.І. Про нові підходи до висвітлення історії вищих навчальних закладів (на прикладі Національно технічного університету «ХПІ») // Вісник Національного Технічного університету «ХПІ». Харків, 2006. № 8. С. 3–10.
343. Ніколаєць Ю.О. Висвітлення вітчизняними дослідниками участі української інтелігенції в опозиційному русі у роки хрущовської «відлиги» //

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XI. Серія: Історія. Вінниця, 2006. С. 52–56.

344. Ніколаєць Ю.О. Висвітлення вітчизняними науковцями ролі працівників вищих навчальних закладів УРСР у суспільно-політичному житті у роки хрущовської «відлиги» // Український історичний збірник. Вип. 9. Київ, 2006. С. 448–454.

345. Ніколаєць Ю.О. Культурно-освітня діяльність інтелігенції УРСР у середині 1940-х – середині 1960-х рр. (історіографія) // Вісник Черкаського університету: Серія: іст. науки. Вип. 66. Черкаси, 2005. С. 43–49.

346. Ніколаєць Ю.О. Наукова інтелігенція УРСР у середині 1940–1960-х рр.: історіографія проблеми // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. Вип. 32. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. С. 331–341.

347. Ніколаєць Ю.О. Пропаганда соціалістичного способу життя в період хрущовської «відлиги» у працях вітчизняних науковців // Наук. зап. з укр. історії: Зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький, 2005. Вип. 17. С. 213–219.

348. Ніколаєць Ю.О. Суспільно-політичні процеси в Україні другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років. Українська історіографія. Вінниця: ПП «Поліграфічний центр “Фенікс” ДІВПВАТ “Інфракон”, “Інфракон-І”», 2007. 360 с.

349. Ніколаєць Ю.О. Українська інтелігенція на міжнародній арені в середині 1940-х – середині 1960-х рр.: історіографія проблеми // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. Вип. 27. Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. С. 301–315.

350. Ніссенс Є.С. Приходьте до нас на лекцію // Радянський Крим. 1959. № 162. С. 3.

351. Овчаренко Ф. Наболіле, актуальне // Радянська освіта. 2 вересня. 1964.

352. Одеський державний екологічний університет: історія і сучасність, 1932 – 2002 / [С.М.Степаненко (від. ред.)]. Одеса: Астропринт, 2002. 343 с.

353. Одеський державний економічний університет. Нариси історії / [В.П.Бородатий та ін.]. Одеса: АТЗТІРЕНТ, 2000. 268 с.
354. Онищук О. О. Система підготовки кадрів науково-технічної інтелігенції через мережу вищих навчальних закладів УРСР у другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2013, вип. XXXVI. С. 180–186.
355. Онищук О.О. Науково-технічна інтелігенція УРСР в системі економічних відносин у другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. // Гуманітарний журнал. 2014. №1–2 (зима-весна). С. 123–135.
356. Орлов И.Б. Учебная повседневность страны Советов: определение предметных областей // Социальная политика в контексте трансформаций российского общества: реформы и повседневность. Тезисы докладов. Москва: ГУВШЭ, 2011. С. 28–30.
357. Партия и интеллигенция в условиях развитого социализма. Москва: Политиздат, 1977. 167 с.
358. Пастухов В.П. Правовое регулирование труда преподавателей высшей школы. Киев: Вища школа, 1981. 240 с.
359. Петров В. Вузы и НТП. – Москва: Высшая школа, 1973. 246 с.
360. Питов В.И., Попов В.Н. Учиться коммунизму (Из опыта воспитательной работы в вузах УССР). Киев: Наукова думка, 1965. 262 с.
361. Пихоя Р.Г. Советский Союз: история власти. 1945 – 1991. Новосибирск: Сибирский хронограф, 2000. 678 с.
362. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) / Відп. ред. В.М. Даниленко. Ч. 1, 2. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 351 с.
363. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). / Відп. ред. В.М. Даниленко. Ч. 3. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 336 с.
364. Попович М.В. Нарис історії культури України. Київ: АртЕк, 1998. 728 с.

365. Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М.Хрущова на XX з'їзді КПРС. Матеріали круглого столу в Інституті історії України НАН України. 26 лютого 1996 р. / С.В. Кульчицький (ред.); НАН України, Інститут історії України. Київ: Генеза, 1997. 131 с.

366. Проблеми розвитку університетської освіти: Зб. наук. пр. Вид. КУ, 1967. 90 с.

367. Проблемы изменения социальной структуры советского общества. Москва, 1968. 253 с.

368. Прохоренко О.А. Вплив політико-ідеологічних кампаній на становище науково-педагогічної інтелігенції єврейської національності в УРСР (1945–1955 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 17. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. П.С.Григорчука. Вінниця, 2009. С. 99–101.

369. Пучков И.С., Попов Г.А. Социально-демографическая характеристика научных кадров. Москва: Статистика, 1976. 80 с.

370. Пыжиков А.В. Реформирование системы образования в СССР в период «оттепели» (1953–1964 гг.) // Вопросы истории. 2004. № 9. С. 95–104.

371. Пыжиков А.В. Хрущёвская «оттепель». Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. 511 с.

372. Пыжиков А.В. Н.С. Хрущев: политик и реформатор // Новая и новейшая история. 2000. № 6. С. 72–79.

373. Пыжиков А. В. Проблема культа личности в годы хрущевской оттепели // Вопросы истории. 2003. № 4. С. 47–57.

374. Развитие социально-классовой структуры населения УССР (60–80-е гг.). Киев: Наукова думка, 1988. 207 с.

375. Резниченко М., Сирота А. За дымовой завесой диссертаций // Правда Украины. 1960. 2 июня. С. 4.

376. Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади / ред. П. Калиниченко. Київ: Наукова думка, 1973. 254 с.

377. Розвиток науки в західних областях Української РСР за роки радянської влади. 1939 – 1989. / В.В. Панасик, Я.С. Підстигач, Ф.І. Стеблій та ін. / За ред. Я.С.Підстигач. Київ: Наукова думка, 1990. 304 с.

378. Ростикус Р.П. Розвиток і зміцнення вищої школи в західних областях України в післявоєнний період. Чернівці: Вид-во ЧДУ, 1957. 218 с.

379. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20–50-ті роки ХХ ст. Київ: Наукова думка, 1994. 350 с.

380. Руткевич М.Н. Интеллигенция в развитии социалистическом обществе. Москва, 1977. 96 с.

381. Руткевич М.Н. Становление социальной однородности. Москва: Политиздат, 1982. 334 с.

382. Савичев К.П. Подготовка и распределение специалистов в СРСР. Москва: Высшая школа, 1972. 167 с.

383. Світленко С.І. Наукознавчий та історико-краєзнавчий проект «Усна історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара»: досвід і перспективи дослідження // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. 2012/2013. Вип.11. С. 131–142.

384. Сворац С. Д. Освіта у західноукраїнському регіоні в 1944–1964 рр. Київ: «Правда Ярославичів», 1998. 40 с.

385. Сворац С.Д. Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944 – 1964 рр.). Київ: «Правда Ярославичів», 1998. 239 с.

386. Селунская В.М. Социальная структура советского общества: история и современность. Москва: Политиздат, 1987. 287 с.

387. Семко М.Ф., Атрощенко В.И. За развитие содружества работников науки и производства. Харьков: Изд-во ХДУ, 1961. 156 с.

388. Сергійчук О. Деякі аспекти ідеологізації навчально виховного процесу у вищих навчальних закладах України в 1953 – 1964 рр. // Наукові записки з української історії. Зб. наук. стат. Переяслав-Хмельницький, 2005. Вип. 17. С. 219–224.

389. Силина Л.В. Настроения советского студенчества. 1945 – 1964 гг. Москва: Русский мир, 2004. 236 с.
390. Синецкий А.Я. Профессорско-преподавательские кадры высшей школы. Москва, 1950. 185 с.
391. Слюсаренко А.Г. КПСС и прогресс науки в развитом социалистическом обществе. Киев: Вища школа, 1978. 199 с.
392. Слюсаренко А.Г. Партійне керівництво підготовкою наукових кадрів на Україні (1959 – 1970 рр.). // УІЖ. 1971. №1. С. 13–22.
393. Смолярова Л.М. Конкурсний відбір науково-педагогічних працівників: історико-правовий аналіз // Актуальні проблеми держави і права. 2009. Вип. 48. С. 83–90.
394. Советская интеллигенция и ее роль в строительстве коммунизма. / Отв. редактор П.А.Степанян. Москва: Наука, 1983. 389 с.
395. Советская интеллигенция. Краткий очерк истории (1917–1975 гг.). Москва: Политиздат, 1977. 318 с.
396. Соловей Д. Українська наука в колоніальних путях. Нью-Йорк: Пролог, 1963. 276 с.
397. Социальное развитие советской интеллигенции / В.Ф. Сбытов, Р.Г. Яновский, Ф.Р. Филипов и др. Москва: Наука, 1986. 335 с.
398. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко; Ред.-упоряд. Н.О. Лаас; НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2015. 698 с.
399. Степанян Ц.А. Советская интеллигенция и основные пути ее формирования // Вопросы философии, 1979, № 1. С. 49–61.
400. Сторінки історії Ужгородського національного університету: Документи і матеріали / [Н.М.Жулканич (укл.)]; Ужгородський національний університет; факультет міжнародних відносин. Ужгород: Видавництво О.Гаркуші, 2005. 219 с.

401. Стяжкіна О.В. Людина в радянській провінції: освоєння (від)мови. Донецьк, «Ноулідж», 2013 295 с.
402. Ткачова Л. І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму. Київ: Наукова думка, 1995. 190 с.
403. Украинцев В.В. КПСС – организатор революционного преобразования в высшей школе. Москва: Высшая школа, 1975. 143 с.
404. Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу» / Відп. ред. В.М. Даниленко. Київ: Ніка-Центр, 2006. 236 с.
405. Україна: друга половина ХХ ст.: Нариси історії. Київ: Либідь, 1997. 350 с.
406. Федюкин С.А. Партия и интеллигенция Москва: Политиздат, 1983. 238 с.
407. Філінюк А.Г. Життя, віддане справі: трудова, громадська та науково-педагогічна діяльність Івана Степановича Зеленюка: іст. Нарис. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 332 с.
408. Філінюк А.Г. Зеленюк Іван Степанович // Кам'янець-Подільський державний університет в особах. Кам'янець-Подільський, 2003. Т. 1. С. 141–156.
409. Формирование социальной однородности социалистического общества. Москва: Наука, 1981. 169 с.
410. Харківський державний педагогічний університет імені Г.Сковороди / [І.Ф.Прокопенко (ред.)]. Харків: ТОВ «ОВС», 2001. 176 с. (190-й річниці присвячується).
411. Харківський університет: екскурс за архівними документами. Науково-довідкове видання / [О.М.Мащенко (авт. упоряд.); М.А. Балишев (авт. упоряд)]. Харків: СПДФО Яковлєва Г.Г., 2004. 202 с.
412. Харьковский политехнический. Выпускники – гордость и слава / [Л.Л.Товажнянский и др. (сост.)]. Харьков: Прапор, 2000. 88 с.

413. Харьковський університет імені О.М. Горького. 1805–1955 / [отв. ред. С.М.Короливский]. Харьков: Издательство при ХГУ, 1955. 387 с.

414. Хоменко Н. М. Реакція студентської молоді на викриття культу особи Сталіна // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика / Відп. ред. В.М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2011. Вип. 16. С. 99–122.

415. Хоменко Н. М. Студентство в соціальній структурі Радянської України // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). Кн.1., Ч.1. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 209–250.

416. Хоменко Н. М. Суспільно-політичні настрої молоді // Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко; ред.-упоряд. Н.О. Лаас; НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2015. С. 318–342.

417. Хоскінг Дж. История Советского Союза. 1917 – 1991 / Пер. с англ. П.Куценкова. Смоленськ: Русич, 2001. 496 с.

418. Чепелєв В. І. Розвиток радянської педагогічної науки на Україні 1917–1967 рр. // Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР за 50 років. 1967. С. 18–20.

419. Чернівецький університет. (Нарис) / [В.К.Боролюк (відп. ред.)]. Львів: Вища школа; Видавництво при Львівському ДУ, 1975. 192 с.

420. Чуткерашвили Е.В. Кадры для науки (Специалисты высшей квалификации в СССР и в капиталистических странах). Москва: Высшая школа, 1968. 357 с.

421. Чуткерашвили Е.В. Развитие высшего образования в СССР. Москва: Высшая школа, 1961. 356 с.

422. Шакалюк А.И. На принципах централизма. Подготовка кадров национальной интеллигенции в СССР. 1951–1958 гг. Киев: Наукова думка, 1975. 127 с.

423. Шановська О.А. До питання про кількісний склад української інтелігенції часів «розвинутого соціалізму» // Інтелігенція і влада. Серія: Історія. 2015. Вип. 32. С. 343–358.

424. Шаповал Ю. Людина і система (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). Київ: НАН України, Інститут національних відносин і політології, 1994. 270 с.

425. Шаповал Ю.І. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. Київ: Генеза, 2001. 557 с.

426. Швидкий В. П. Проблеми соціально незахищених та їх правове розв'язання // Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко; ред.-упоряд. Н.О. Лаас. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 231–261.

427. Шевченко Л.А. Культурно-ідеологічні процеси в Україні у 40 – 50-х рр. // УГЖ. 1992. № 7/8. С. 39–48.

428. Шевчук Ж. А. Інтелігенція України у формуванні національної свідомості, духовності і розвитку української мови: історичний нарис. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2006. 248 с.

429. Шорохов М. Еще раз о званиях и знаниях // Правда. 1959. 20 февраля.

430. Эггелинг В.Ф. Политика и культура при Хрущове и Брежнев. 1953 – 1970 гг. Москва: АИРО-XX, 1999. 310 с.

431. Юрчук В.І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні. НАН України, Інститут національних відносин і політології. Київ: Асоціація «Україна», 1995. 80 с.

432. Юсов С. Історик Володимир Голобуцький (1903–1993 рр.): життя, наукова і педагогічна діяльність. К.: НАН України, Інститут історії України, 2011. 350 с.

433. Якуба Елена Александровна: Ученый, Учитель, Человек (исследования и воспоминания). Харьков: ХНУ, 2004. 353 с.

434. Янкович О.І. Забезпечення практичного спрямування навчального процесу в педагогічних вищих навчальних закладах України // Наукові записки. 2009. № 5. С. 19–24.

435. Янковська О.В., Бачинський Д.В. Реформи в УРСР у соціальній сфері (1950–1960-ті рр.): житлове забезпечення // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. К., 2013. Вип. 18. С. 132–149.

436. Янковська О.В. Соціальна складова реформ М. Хрущова // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. К., 2011. Вип. 6. С. 21–38.

437. ХХ з'їзд КПРС і завдання дальшого розвитку народної освіти та педагогічної науки // Радянська школа. 1956. № 4. С. 3–16.

438. Bailes E. Kendall. Technology and Society under Lenin and Stalin: Origins of the Soviet Technical Intelligentsia, 1917–1941. Princeton University Press, 1978. 488 p.

439. Charle Christophe. «L'histoire comparée des intellectuels en Europe: Quelques points de méthode et propositions de recherche.» in Pour une histoire comparée des intellectuels, ed. Michel Trebitsch and Marie-Christine Granjon Paris: Complex, 1998. P. 47–48.

440. Dunham Vera S. In Stalin's Time: Middleclass Values in Soviet Fiction (Studies of the Harriman Institute) 1990. 320 p.

441. Gibian George. The Interval of Freedom Soviet Literature During the Thaw, 1954–1957. University Of Minnesota Press. 1960. 180 p.

442. Jones Polly. Myth, Memory, Trauma: Rethinking the Stalinist Past in the Soviet Union, 1953–70. New Haven: Yale University Press, 2013. 376 p.

443. Hornsby Robert. Protest, Reform and Repression in Khrushchev's Soviet Union. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2013. 313 p.

444. Narvselius Eleonora. Ukrainian Intelligentsia in Post-Soviet L'viv: Narratives, Identity, and Power. 2012. 415 p.

445. Schmelz Peter J. Such Freedom, If Only Musical. Unofficial Soviet Music During the Thaw. 2009. 392 p.

446. Shlapentokh V. Soviet Intellectuals and Political Power: the post-Stalin era. Princeton, 1990. 350 p.

447. Tromly Benjamin. Making the Soviet Intelligentsia: Universities and Intellectual Life under Stalin and Khrushchev. New York: Cambridge University Press, 2014. 310 p.

448. Tromly Benjamin. Re-Imagining the Soviet Intelligentsia: Student Politics and University Life, 1948-1964. The Department of History in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in the subject of History. Cambridge, 2007. 541 p.

Дисертації та автореферати дисертацій

449. Брегеда М. В. Ставлення населення Української РСР до процесу десталінізації (1953–1964 роки): автореф. дис... канд. іст. наук. Миколаїв, 2009. 20 с.

450. Брехунець Н.С. Навчальні заклади освіти України 50–80-х років ХХ ст.: історіографія: автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 2006. 19 с.

451. Домбровська С. М. Розвиток вищої школи в Харкові у період тимчасової лібералізації тоталітарної системи (друга половина 50-х – перша половина 60-х років ХХ ст.): автореф. дис... канд. іст. наук. Харків, 2006. 20 с.

452. Дудка Р. Суспільно-культурна діяльність інтелігенції України у другій половині 50-х – на початку 60-х років ХХ століття: дис... канд. іст. наук. К., 1996. 180 с.

453. Егоров А. Н. Общественно-политическая ситуация «оттепели» (1953–1964 гг.) в восприятии современников-преподавателей и студентов Казанского государственного университета. Автореф. дис... канд. ист. наук. Казань, 2010. 20 с.

454. Жабенко О.В. Особливості й тенденції розвитку державного управління освітою в Україні (1946-2001 рр.): дис. ... канд. наук з держ. управління. К., 2003. 210 с.

455. Заплотинська О. О. Інтелектуальний нонконформізм в Україні в 60-70-х рр. XX ст. (Історико-культурний аспект). Автореф. дис... канд. іст. наук. К., 2006. 20 с.

456. Зезина М.Р. Изменение численности и состава интеллигенции союзных республик в условиях развитого социализма / Сравнительно-исторический анализ по материалам переписей 1959 и 1970 гг. / автореф. дис... канд. ист. наук. М., 1975. 24 с.

457. Кагальна М.В. Повсякденне життя вчителів УРСР у другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр.: дис. ... канд. іст. наук. К., 2015. 248 с.

458. Каретніков І. Г. Суспільні настрої населення Донбасу у 1953 – 1964 рр. Автореф. дис... канд. іст. наук. Донецьк, 2013. 20 с.

459. Коляструк О.А. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя. Автореф. дис... докт. іст. наук. К., 2010. 27 с.

460. Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20–30-х рр. XX ст.: еволюція соціально-історичного типу: автореф. дис... докт. іст. наук. Харків, 2005. 25 с.

461. Лаас Н.О. Проблеми соціальної історії України другої половини 40-х – середини 60-х рр. XX ст. в англomовній історіографії. Дис... канд. іст. наук. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. 245 с.

462. Лук'яненко О. В. Повсякдення колективів педагогічних ВНЗ Української РСР часів десталінізації (1953–1964 роки): дис ... канд. іст. наук. Полтава, 2012. 320 с.

463. Лук'янець О. А. Соціальні умови життя міського населення Української РСР (1950-ті – середина 1960-х рр.): дис... канд. іст. наук. К., 2012. 226 с.

464. Майборода В.К. Становлення і розвиток національної вищої педагогічної освіти в Україні (1917–1992 рр.): дис. ... докт. пед. наук. К., 1993. 16 с.

465. Майборода С.В. Державне управління вищою освітою в Україні: структура, функції, тенденції розвитку (1917–1959 рр.): дис. ... канд. наук з держ. управління. К., 2002. 411 с.

466. Марусик Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: динаміка складу, діяльність, стосунки з владою (друга половина 40-х – початок 60-х років ХХ ст.): дис... докт. іст. наук. Чернівці, 2003. 555 с.

467. Марчук О.А. Учителі України в освітніх реформаційних процесах в період хрущовської «відлиги» (друга половина 50-х – перша половина 60-х рр. ХХ ст.). дис... канд. іст. наук. К., 2017. 238 с.

468. Мельник О.В. Наукова, освітянська та громадська діяльність Миколи Ковальського (1929 – 2006 рр.). Автореф. дис... канд. іст. наук. Острого, 2017. 19 с.

469. Орешкіна М.О. Вплив ідеологічного фактора та командно-адміністративних методів управління на діяльність бібліотек УРСР у 40-80-і рр. ХХ ст. автореф. дис... канд. іст. наук. Луганськ, СНУ ім.Володимира Даля, 2011. 20 с.

470. Попп Р. Інтелігенція Львова в 1944-1953 роках (історико-соціологічний аспект): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2003. 18 с.

471. Прохоренко О.А. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. ХХ ст.: автореф. дис... канд. іст. наук. К., 2008. 20 с.

472. Сворак С. Д. Загальноосвітня школа західноукраїнського регіону в контексті суспільно-політичного життя другої половини 40-х – першої половини 60-х років ХХ століття: автореф. дис... докт. іст. наук. К., 1999. 25 с.

473. Сергієнко Г. Творча інтелігенція Донбасу в період контрольованого лібералізму (середина 50-х – середина 60-х рр. ХХ ст.): автореф. дис... канд. іст. наук. Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ, 2009. 20 с.

474. Сергійчук О.М. Вища школа України в умовах лібералізації суспільного життя 1953–1964 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Переяслав-Хмельницький, 2002. 18 с.

475. Сергійчук О.М. Вища школа України в умовах лібералізації суспільного життя 1953–1964 рр.: дис. ... канд. іст. наук. Переяслав-Хмельницький, 2002. 229 с.

476. Сидорчук Т.Г. Підготовка наукових та науково-педагогічних кадрів через аспірантуру в Україні (1920-і – 1970-і роки): автореф. дис... канд. іст. наук. Запоріжжя, 1998. 20 с.

477. Тєвікова О.В. Повсякденне життя громадян УРСР: соціальні та культурні аспекти (1953–1964 роки): автореф дис... канд. іст. наук. К., 2010. 20 с.

478. Хоменко Н.М. Повсякденне життя студентської молоді України (1950–1960-ті рр.): дис. ... канд. іст. наук. К., 2008. 263 с.

479. Шевчук Ж.А. Мовна політика в Україні (кінець 50-х – початок 90-х рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2001. 20 с.

480. Юсов С. Історик Володимир Голобуцький (1903–1993 рр.): життя, наукова і педагогічна діяльність: автореф. дис... канд. іст. наук. К., 2010. 20 с.

Електронні ресурси

481. Видатні випускники та працівники [Електронний ресурс] // Національний університет біоресурсів і природокористування України – Режим доступу: <https://nubip.edu.ua/node/12331> (дата звернення: 10.04.2018).

482. Історія [Електронний ресурс] // Одеський національний політехнічний університет – Режим доступу: <http://opu.ua/about/history> (дата звернення: 10.04.2018).

483. Історія [Електронний ресурс] // Українська академія друкарства – Режим доступу: <http://www.uad.lviv.ua/home-uk-ua/pro-akademiiu/istoriia> (дата звернення: 10.04.2018).

484. Історія університету [Електронний ресурс] // Одеський національний університет імені І.І.Мечникова – Режим доступу: <http://onu.edu.ua/uk/geninfo/history> (дата звернення: 10.04.2018).

485. Історія Університету [Електронний ресурс] // Львівський національний аграрний університет – Режим доступу: <http://lnau.lviv.ua/lnau/index.php/uk/history.html> (дата звернення: 10.04.2018).

486. Історія університету [Електронний ресурс] // Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут» – Режим доступу: <http://www.kpi.kharkov.ua/ukr/ntu-hpi/istoriya-universitetu/3/> (дата звернення: 10.04.2018).

487. Ректори, директори і декани [Електронний ресурс] // Національний медичний університет імені О.О.Богомольця – Режим доступу: <http://nmu.ua/zagalni-vidomosti/istoriya/dekany/> (дата звернення: 10.04.2018).

488. Ректори університету [Електронний ресурс] // Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна – Режим доступу: http://www.univer.kharkov.ua/ua/general/our_university/rectors (дата звернення: 10.04.2018).

489. Стисла історія [Електронний ресурс] // Національний медичний університет імені О.О.Богомольця – Режим доступу: <http://nmu.ua/zagalni-vidomosti/istoriya/brief-history/> (дата звернення: 10.04.2018).

490. 1945-1961: Підготовка фахівців та науково-педагогічних кадрів у повоєнні роки [Електронний ресурс] // Національний технічний університет «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» – Режим доступу: http://kpi.ua/history-training_1941-1960 (дата звернення: 10.04.2018).

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Професорсько-викладацький персонал вищих учбових закладів на початок 1962/1963 навчального року

	Основний штатний персонал на повній ставці		
	Всього	В тому числі	
		Доктори наук	Кандидати наук
Заведуючі кафедрами – усього	2944	729	1687
У тому числі мають звання професора	784	690	45
Доценти	1625	39	1484
Без вчених звань	535	0	158
В складі кафедр			
Професори	160	90	30
Доценти	5175	21	4650
Асистенти	9067	0	1126
Старщі викладачі	5284	0	738
Викладачі	3634	0	151
Всього	26264	840	8382

Джерело: [31, арк. 184].

ДОДАТОК Б

**Розподіл наукових працівників за галузями наук і спеціальностями
на 1 листопада 1964 р. УРСР. Зведена по вузах.**

	Кількість наукових працівників (основних, без сумісників.)	З них					
		Мають вчену ступінь		Мають вчене звання			
		Доктора наук	Кандидата наук	Академіка (дійсного члена) і член-кореспондента академії, професора	Доцента	Старшого наукового співробітника	Молодшого наукового співробітника і асистента
Всього	33815	1067	10203	1186	7080	187	1825
Фізико-математичні науки	4811	102	1096	115	799	11	80
Хімічні науки	1496	62	507	63	356	13	63
Біологічні науки	1104	111	514	103	333	19	128
Геолого-мінералогічні науки	294	22	139	25	109	1	2
Технічні науки	8407	202	2446	253	2044	58	93
Сільськогосподарські науки	808	75	385	79	300	17	69

Історичні науки	1525	23	797	26	553	6	15
Економічні науки	1816	24	721	30	499	14	17
Філософські науки	903	7	370	9	231	2	12
Філологічні науки	4226	20	713	26	465	5	36
Географічні науки	276	8	123	10	93	3	0
Юридичні науки	231	12	123	14	82	3	0
Педагогічні науки	2253	4	245	8	169	4	82
Медичні науки	3435	356	1765	338	725	10	1173
Фармацевтичні науки	99	4	27	4	15	0	30
Ветеринарні науки	212	32	122	33	101	1	8
Мистецтво знавство	1110	1	48	43	137	13	17
Архітектура	150	2	46	7	61	6	0
Військові науки	659	0	16	0	8	1	0

Джерело: [3, арк. 1–25].

ДОДАТОК В

Розподіл наукових працівників за галузями наук і спеціальностями на 1 листопада 1964 р. по міністерствах і відомствах УРСР

	Кількість наукових працівників (основних, без сумісників)	З них					
		Мають вчену ступінь		Мають вчене звання			
		Доктора наук	Кандидата наук	Академіка (дійсн. члена) і член-коресп. академії, професора	Доцента	Старшого наукового співробітника	Молодшого наук. співробітника і асистента
М-во шляхів сполучення СРСР	524	18	193	25	186	0	16
М-во культури УРСР	869	3	93	44	148	0	13
Рада союзу спортивних товариств і організацій	232	2	55	1	41	1	0
М-во зв'язку СРСР	281	5	50	7	27	0	0
ЦК КПУ	86	1	49	1	31	0	0
Центроспілка	189	1	55	2	40	3	0
Головне управл. цивільного повітряного флоту при РМ СРСР	438	9	110	10	70	2	0
М-во охорони громадського порядку УРСР	73	2	19	2	8	0	0
М-во торгівлі УРСР	306	0	81	1	49	5	0
М-во морського флоту	543	12	137	13	112	0	0
М-во сільського господарства СРСР	2744	150	1060	157	853	45	218
МВССО УРСР	18739	448	5265	516	3980	112	34
М-во охорони здоров'я УРСР	4404	390	2018	370	861	15	1388
М-во освіти УРСР	4387	26	1018	37	674	4	156

Джерело: [3, арк. 26–80].

ДОДАТОК Г

Підготовка наукових і науково-педагогічних працівників в аспірантурі по Українській РСР у 1965 році

	З відривом від виробництва					Без відриву від виробництва				
	Всього аспірантів на 1 січня 1966 р.	Принято в рахунок плану за 1965 рік	Закінчили аспірантуру в 1965 році			Всього аспірантів на 1 січня 1966 р.	Принято в рахунок плану за 1965 рік	Закінчили аспірантуру в 1965 році		
			всього	З них				всього	З них	
			Захистили дисертацію на ступінь кандидата наук	З представленням дисертації до захисту			Захистили дисертацію на ступінь кандидата наук	З представленням дисертації до захисту		
По УРСР – всього	6919	2465	1744	177	533	4770	1415	735	93	78
В тому числі по галузям наук										
Фізико-математич.	1124	434	247	12	56	403	111	75	8	4
хімічні	519	182	115	7	30	145	32	33	5	2
біологічні	569	203	140	14	43	123	37	25	1	3
геолого- мінералогічні	88	29	38	3	7	114	38	30	4	5
технічні	2268	811	499	42	102	2440	739	325	53	39
сільськогосподар.	634	218	148	18	51	432	125	71	4	7
історичні	129	48	38	10	15	111	32	25	3	4
економічні	456	145	145	43	47	489	151	78	8	8
філософські	122	40	40	2	12	72	22	11	3	0

філологічні	74	25	33	0	8	85	25	19	0	1
географічні	50	18	7	0	1	41	9	9	0	1
юридичні	21	9	5	2	2	33	10	7	1	0
педагогічні	57	18	36	2	27	59	13	7	0	1
медичинські	624	226	202	15	110	105	29	9	3	2
фармацевтичні	13	1	2	1	0	3	3	0	0	0
ветеринарні	104	37	34	6	16	42	16	4	0	0
мистецтвознавчі	19	7	6	0	2	28	8	4	0	0
архітектури	48	14	9	0	4	45	16	3	0	1

Джерело: [34, арк. 137].

ДОДАТОК Д

Аспірантура за 1965 рік в Українській РСР

	Кількість закладів, що ведуть підготовку аспірантів на 1 січня 1966 р.	Кількість аспірантів на 1 січня 1966 р.	В тому числі тих, хто вчиться		Фактичний випуск у 1965 році			Всього наукових керівників в аспірантів	У тому числі академіків, дійсних членів і член-кореспондентів академій, докторів наук і професорів
			З відривом від виробництва	Без відриву від виробництва	всього	в тому числі			
						З представленням дисертації до захисту	Із захистом дисертації		
Всього	257	11689	6919	4770	2479	611	270	4485	1871
У тому числі в аспірантурі									
При наукових закладах	156	4005	2373	1632	841	239	84	1808	704
При вищих учбових закладах	101	7684	4546	3138	1638	372	186	2677	1167

Джерело: [34, арк. 73].

ДОДАТОК Е

Розподіл наукових працівників за галузями наук на 1 листопада 1965 р. в Українській РСР

	Кількість наукових, науково-педагогічних працівників (основних, без сумісників)	З них						
		Мають вчену ступінь				Мають вчене звання		
		Доктори наук	З числа докторів наук є науковими керівниками аспірантів	Кандидати наук	З числа кандидатів наук є науковими керівниками аспірантів	Академіка (дійсного члена, член-кореспондента академії, професора	Доцента, старшого наукового співробітника	Молодшого наукового співробітника і асистента
Всього	93984	1885	1563	19291	2573	1689	11663	4560
У т.ч. за галузями наук								
Фізико-математичні	9390	201	174	1822	291	176	1179	502
Хімічні	4343	106	96	1005	123	94	636	405
Біологічні	3504	251	199	1478	164	190	845	465
Геолого-мінералогічні	1518	63	48	437	33	51	285	61
Технічні	42370	332	306	4759	927	342	3242	918
Сільськогосподарські	4252	126	113	1285	201	111	744	269

Історичні	2915	66	43	1051	86	49	704	100
Економічні	4859	48	45	1232	217	49	745	161
Філософські	1180	18	16	484	60	13	289	66
Філологічні	5106	49	28	904	65	40	612	96
Географічні	497	15	13	184	25	13	131	29
Юридичні	364	16	15	176	17	17	123	43
Педагогічні	3065	6	5	352	38	8	244	107
Медицинські	6416	534	413	3434	248	435	1294	1184
Фармацевтичні	179	4	4	57	20	4	35	55
Ветеринарні	455	41	39	226	9	37	153	26
Мистецтовзавство	1402	3	1	92	23	51	178	50
Архітектури	402	4	3	108	26	7	93	18
Інші	1767	2	2	205	0	2	131	5

Джерело: [34, арк. 75].